

KORUNK

IFJÚSÁGI ÉS GYERMEKKÖNYV-
KIADÁSUNK (1970 — 1980) • A
HALÁL AZ ÉLET RENDJÉBEN •
KÉPEK GYERGYÓSZENTMIKLÓS
TÖRTÉNETÉBŐL • PSZICHOLÓ-
GUS AZ ISKOLÁBAN • VALLO-
MÁS AGÁRBICEANURÓL • EGY
LÍCEUM HATÉKONYSÁGA • MO-
DERN KOZMOLÓGIA • TANULVA
TERMELŐ TÁRSADALOM • CSA-
LÁDI ÁLISTENEK • AZ ANYA-
NYELVI NEVELÉS GONDJAI •
MARKÓ BÉLA KÉT VERSE • •

1982 • 9

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XLI. ÉVFOLYAM, 9. SZÁM • 1982. SZEPTEMBER

* * * Tanulva termelő társadalom 657

BÍRO ZOLTÁN • Az anyanyelvi nevelés gondjai 659

SZAMOSKÖZI ROTH Mária • Pszichológus az iskolában (Egy kíséítő iskolai tanár tapasztalataiból) 668

DAVID GYULA • Ifjúsági és gyermekkönyvkiadásunk hetvenes éveiről 671

NAGY OLGA • A halál az élet rendjében (Szempontok egy népi thanatológiához) II. 674

PÁSZKA IMRE • Az erdélyi kapitalizmus társadalomtörténete 681

KÁNTOR LAJOS • Fekete szél II. (Utak, eszmék, viták) 686

MARKO BÉLA • Voltál, aki voltál: senki, semmi; A Kikiáltó Balladája (versek) 689

JEGYZETEK

RÁCZ GYÖZÖ • Vallomás Agárbeceanuról 691

KOVÁCS NEMERE • Jogositvány nélkül? 692

KESZEG VILMOS • Atmeneti állapotok 694

FÓRUM

KÓS ANDRÁS • Válogassuk meg szavainkat! 697

HAZAI TÜKÖR

BURA LÁSZLÓ—LOVAS JÁNOS—SZABÓ GYULA • Tíz év távlatában (Egy líceum hatékonysága) 701

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

HODGYAI MÁTYÁS • Bihari hajdúk beadványai az 1790-es országgyűlésre 707

GARDA DEZSŐ • Képek Gyergyószentmiklós történetéből 710

SZABADEGYETEM

PUSKÁS FERENC • Modern kozmológia 716

SELINGER SÁNDOR • A folyadékkristályok múltja és jövője (Fizika) 719

FARKAS IMRE JÁNOS • Informatika és medicina II. (Orvostudomány) 720

SZEMLE

FODOR SÁNDOR • Igaz kép 722

GÁLFFY MOZES • A tudománytörténet jegyében 723

BORCSA JÁNOS • Mátyás B. Ferenc novelláiról 726

LÁTÓHATÁR

Józsa Emő Klára: Családi álistenek (Semiotica) 729; Sz. J.: Útban Roland Barthes felé (Secolul 20) 731; G. E.: Lukács György és köre (Hid) 732; P. T.: A „jel” — egy élet(mű) árnyékában (Magyar Filozófiai Szemle) 733; K. L.: Finn hétköznapok és mítoszok (Suomi) 735

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Árkossy István, Bencsik János, Deák Ferenc

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rác Győző

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3. — Telefon: 2 18 36.

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Tanulva termelő társadalom

Társadalmunk tanuló és termelő emberek szocialista közössége, olyan struktúra, amelyben az anyagi javak előállítására és az ismeretek elsajátítása nem egymástól eltérő vagy egymásnak éppenséggel ellentmondó tevékenységek rendezőelve, megosztó princípium, hanem egymást kiegészítő és felerősítő erők kölcsönhatása. Románia Szocialista Köztársaságban a tanulás és a termelés elsősorban *jövőreirányultságuk* érdemén konvergens tevékenységek. Együttesen alkotják a haladás anyagi és szellemi alapját, szavatolják a társadalom szakadatlan fejlődését; sem az egyik, sem a másik nélkül nem tervezhető meg és nem biztosítható a pártprogram kitűzte feladat: a jólét, a műveltség — a hatékony munka célja és eszköze —, a civilizált, korszerű életforma.

Termelés és tanulás közös sajátossága — elválaszthatatlanságuk másik pillére — a *folyamatosság, az állandó jelleg.* S ha ezekhez hozzávesszük harmadiknak a *minőség* követelményét, máris tájékozódni tudunk ama tennivalók sokaságában, amelyeket a párt Központi Bizottsága június 1—2-án megtartott bővített plénumán, valamint a szocialista kultúra és nevelés II. kongresszusán elhangzott főtítkári előadói beszédek tűztek ki a dolgozók, az értelmiség, az egész nép számára.

Mint békés építőtevékenység, az egymást kiegészítő tanulás és termelés a legnemesebb emberi törekvéseket szolgálja, pozitív energiákat mozgósít a valóság átalakítására, egy új, magasabb rendű életminőség elérésére, és a társadalom tagjainak magas fokon megvalósuló, fegyelmezett, öntudatos együttműködését feltételezi. Mindkét — társadalmunkban egységes feladatként jelentkező — tevékenység értékfokozó; az áthagyományozandó tapasztalatok és a korszerű módszerek, eljárások, szemlélet iránti nyitottság, az értékelés szempontjainak előítéletmentes, selektív elemzése jellemzi mind az egyén, mind a közösség szintjén, és ezért, ezáltal válik az eredményekben mérhető hatékonyság elengedhetetlen feltételévé.

Az a kötet, amely a közelmúltban a Nevelés- és Oktatásügyi Minisztérium gondozásában az együttélő nemzetiségek anyanyelvű oktatásáról megjelent, egész tartalommal azt a gondolatot sugallja, amelyet már a bevezető tanulmány mint történelmi alapigazságot hangsúlyoz: az elmúlt több mint 17 év során a romániai oktatási rendszerben végrehajtott mélyreható változások szorosan összefüggnek Nicolae Ceaușescu elvtárs minden területen döntő jelentőségű tevékenységével, elméleti és gyakorlati vonatkozásban egyaránt. E tevékenység, e figyelem minden megnyilatkozása, a kongresszusi jelentésektől és előadói beszédektől a különböző munkálátogatások alkalmával kifejtett útmutatásokig, a főfeladat megértéséhez és gyakorlati alkalmazásához segíti hozzá az oktatás és nevelés minden ágában és minden szintjén dolgozó szakembereket. Figyelemreméltó tény, hogy az oktatási intézmények műszaki-tudományos feladatainak mintegy 30 százaléka a nyersanyagok, a fűtőanyag, az energia megtakarításának új módozataira összpontosul, további 18 százaléka a minőségi mutatók javítását, a termelékenység emelését célozza, 15 százalék a mezőgazdasági termelés fokozásának módozataival foglalkozik. Minthogy pedig az oktatási hálózat voltaképpen a szocializálódás, a termelők társadalmába való beilleszkedés hálózata, természetesen fonódnak össze azok a szálak, amelyek az iskolát a termelőegységekhez fűzik: a tanulót, a mai gyermeket a holnapi dolgozóval, a társadalmilag szükséges munkaerővel hozzák kapcsolatba.

A pártnak a nemzetiségi iskolapolitikában is érvényesülő céltudatossága eredményeként az elmúlt iskolaévben összesen 3249 tanintézet, illetve tagozat működött a nemzetiségek nyelvén, vagyis 1430 óvoda, 1655 általános iskola (I—VIII. osztály), 160 liceum, továbbá 4 szakiskola. Ezekből 2500 iskola, illetve tagozat oktatási nyelve magyar. Az 1981/82-es tanévben mintegy 336 000 gyermek — 71 000 óvodás, 223 200 általános iskolás, 40 400 liceumi és szakiskolás — tanult magyarul. Amint a Nevelés- és Oktatásügyi Minisztérium nemzetiségi államtitkára tájékoztató célú nyilatkozatából (*Előre, 1982. augusztus 20.*) kitűnik, „szocialista társadalmunk messzemenően biztosítja az anyanyelven való tanulás jogát, ugyanakkor éppen az egyenlő lehetőségek és érvényesülés érdekében nagy figyelmet fordítunk az állam hivatalos nyelvének, a román nyelvnek az elsajátítására“.

A most kezdődő tanévben folytatódik a magyar nyelv oktatásának és elsajátításának a tavaly életbe lépett új tantervekkel és tankönyvekkel sikeresen beindított korszerűsítése. Az V. osztályos magyar tankönyv osztatlan szakmai elismeréssel fogadott „bemutakozása“ után kedvező várakozás előzi meg a VI. osztályos magyar nyelvtankönyv megjelenését, illetve alkalmazását az anyanyelvi oktatásban. Ugyancsak nemzetiségi oktatáspolitikánk vívmányaként elkészült a romániai ma-

gyar irodalom tanítását elősegítő újabb oktatófilm, amely Kós Károly életművét helyezi méltóképpen az egyre nagyobb szerephez jutó audiovizuális szemléltető-eszközök repertoárjába. Az időszerű feladatok megoldásának sorába illeszkednek azok az idén érvénybe lépő szanterek is, amelyek megújítják, korszerűsítik a magyar anyanyelvű kisiskolások számára a román nyelv elsajátítását.

A legmagasabb szinten kinyilvánított alapelvek, kidolgozott programok, kijelölt feladatok ismeretében egyre világosabban körvonalazódnak az új tanév küszöbén azok a lehetőségek, amelyek gyorsuló iramban vezetnek el az elérendő célokhoz abban a forradalmi, kritikai szellemben, amelyre Nicolae Ceaușescu elvtárs a politikai nevelés és a szocialista kultúra II. kongresszusán példát mutatott, kimondván: „bőven van még tennivalónk, hogy elérjük a műveltség, a forradalmi szocialista nevelés általános emelkedését, aminek tükröződnie kell az egész tevékenységben, népünk minden elgondolásában és megvalósításában, életmódjának és munkájának mikéntjében.”

Az oktatás és a szakemberképzés vonatkozásában ez — az előadói beszédet idézve — azt jelenti: „arra van szükség, hogy a kutatási, oktatási intézetek és a termelés a legteljesebb egységben tevékenykedjék [...], s az eredményeket a lehető leggyorsabban alkalmazzák a termelésben”. Más szóval: az oktatás, valamint a kutatótevékenység szerkezetét, célkitűzéseit és stratégiáját döntő mértékben, alapvetően termelési feladatok határozzák meg. Nyilvánvaló, hogy miben áll tehát Románia alkotó hozzájárulása — a pártfőtitkár útmutatásai szellemében — az oktatás új módozatainak, célrendszerének és egy új kutatási trendnek a megvalósításához akkor, amikor ezekre a problémákra a világ különböző országaiban keresik a legésszerűbb megoldásokat.

A román modell, klasszikus megfogalmazásban, úgy, ahogy a politikai nevelés és szocialista kultúra II. kongresszusának előadói emelvényéről elhangzott, a következő alapelvből indul ki: „Az oktatás terén lépéseket kell tenni a párthatározatok, az oktatási törvény maradéktalan alkalmazásáért, az oktatás színvonalának emeléséért és a termeléssel, a kutatással való szerves egybefűzéséért. Kövessenek el mindent olyan magas szakképzettségű szakemberek formálásáért, akik képesek az anyagi termelés folyamatában rájuk háruló felelősségteljes feladatok gyors megoldására.”

Ebből a lényegre törő eszmei útmutatásból kitűnik, hogy a gyors feladatlejtésre alkalmas szakemberek képzése minőségi követelményként foglalja el központi helyét egy olyan koncepcióban, amely a fontossági sorrendnek az új gyakorlati követelményekhez igazodó hierarchiájában az oktatás—kutatás—termelés viszonyrendszer elemeit szinonim fogalmakként értelmezi. Nem külön-külön, hanem együttesen és ugyanabban az értelemben jelentik azt, hogy a szellemi kapacitás nem öncél, hanem a konkrét teljesítmény eszköze, a teljesítmény pedig az anyagi hatékonyságé.

Ha tudományt mondunk, ipari és mezőgazdasági technológiákra kell gondolnunk, ha iskolahálózatról, oktatásról, a káderképzés fejlesztéséről beszélünk, számokat kell látnunk, a munkaerő parancsoló szükségleteit. A pályairányítás felelősége pedig az önmegvalósítást célzó opciók fölébe olyan gyakorlati követelmények kielégítését helyezi prioritásként, mint az, amit az államelnök világosan megfogalmazott, amikor kifejtette, hogy „a modern, kiváló műszaki tulajdonságú gépi eszközök kezelése minden területen széles körű ismeretekkel bíró embereket igényel [...], szakképzettségük tökéletesítése elsődleges követelmény”, annál is inkább, mert „a jelenlegi ötéves tervben nem új termelőkapacitások létesítésére vagy bővítésére kell helyeznünk a hangsúlyt, hanem a meglévők intenzív kihasználására”.

Nem volna teljes az összkép, ha nem állnának itt azok a szavak, amelyeket a termelést szolgáló, a termelőerőt szolgáltató kutatás és tanügy minden dolgozójának, minden szülőnek és tanulóknak mint munkáját, életét meghatározó korparancsot kell emlékeztetnie: „A párt Központi Bizottságának szószékéről felhívást intéztek a kutatásban és oktatásban tevékenykedő összes dolgozóhoz, hogy egyesítsék erőfeszítéseiket, tegyenek meg mindent, hogy megfelelhessenek a rájuk háruló felelősségteljes feladatoknak, s tovább fokozzák a tudomány hozzájárulását Románia általános fejlődéséhez.”

KORUNK

Az anyanyelvi nevelés gondjai

A nyelv feletti hatalom elsősorban és a legláthatóbb formában a variációkban nyilvánul meg.

JEAN BOLLACK

Az alábbiakban az anyanyelvi nevelés jelenlegi állapotát próbálom rögzíteni. Elsősorban a nyelvi kifejezőképesség alakulására összpontosítok. Azt vizsgálom, mit tettünk a fogalmazástanítás új alapokra helyezése, szemléleti „kitágítása” érdekében, s milyen eredményekkel járt ez az áthangolás. Főként a gimnáziumi tagozaton folyó ilyen irányú törekvéseket kísérem figyelemmel (V—VIII. osztály). Nem foghattam át a fogalmazástanítás egész területét már csak azért sem, mert az elemi iskolai oktatás keretében (nem is beszélve az iskoláskor előtti szakaszról) egészen másként vetődik fel a kérdés. Ezt a hátrányt a vizsgált kérdés több oldalról való megközelítésével próbálom ellensúlyozni. Az itt kifejtett álláspontok elsődleges célja az lenne, hogy vitára, továbbgondolásra készítsék az olvasót. Az álláspontok megütköztetésére annál is inkább szükség van, mert az elemzett problémakör egyelőre fehér folt hazai kutatásunkban. Előzmények és párhuzamosságok híján elég nagy a tévedés vagy az egyoldalú általánosítás veszélye.

Mi kerül a „szövegbe”?

Tankönyveink bővében vannak az olyan feladatmegjelöléseknek, melyek a fogalmazástanítás körébe tartoznak. Minden lecke után van legalább két olyan gyakorlat, amely kimondottan „szövegek” írására szólítja fel a tanulót. Lássunk egy példát.

„Írjatok le a mindennapi életből egy vásárláskor elhangzó párbeszédet! Szerpeljen benne kérdő és felkiáltó mondat is!” Az ötödik osztályos tankönyv e gyakorlata (72.) a természetes beszédhelyzetből indul ki, s a tanulók kifejezőképességét kívánja fejleszteni. A tanterv nemegyszer felhívja a figyelmet az ilyen feladatok fontosságára. Az eléggé elvontnak tekinthető célon kívül azonban a tanár nem talál semmilyen gyakorlati fogódzót arra nézve, hogy miképpen kell (lehetséges) feleleveníteni a tanulóknál egy-egy természetes beszédeménnyel, és annak párbeszédi vetületét hogyan lehet írásba áttenni, áttétni. Nem talál sem a tankönyvben, sem a tanári kézikönyvben olyan módszertani eljárásokat, amelyeknek alkalmazásával ezt a gyakorlatot értékesíteni tudná, tehát valóban a tanulók kifejezőképességét fejlesztené. Sőt, az sem biztos, hogy szemléleti alapvetés híján minden tanár elfogadja, elismeri ennek a gyakorlatnak a hasznosíthatóságát.

Milyen „párbeszéd” születnek ilyen esetben?

A tanuló számára a feladat elég nehéz, mert kijelölésekor tankönyv és tanár rendkívül szűkszavú. Csak akkor bőbeszédűbbek valamivel, amikor kijelölik a megoldás formai vonatkozásait is. Például kijelentik, hogy ennyi és ennyi, ilyen és ilyen mondat legyen benne. A tanuló a megoldáshoz analógiákat keres. És rendszerint valamelyik tankönyvbéli szövegben vagy egy-egy régebben elvégzett gyakorlatban talál is. Így aztán a feladatot egy már ismert eljárás szerint oldja meg. Az eredmény közismert: a párbeszéd a kötelező udvarias köszönéssel indul, ami — mondanom sem kell — minden esetben kölcsönös, ezt folytatja az eladó nem kevésbé udvarias kérdése, amire a vásárló megjelöli, hogy mit kíván vásárolni. Végül tisztázzák az árakat, valamint a visszajáró pénzt, és a lehető legudvariasabb hangnemből elbúcsúznak egymástól.

Az ilyen típusú tucatszövegeknél két kérdést tehetünk föl:

1. Mennyiben nevezhető természetes beszédeménnyel ez a szöveg? Gondolom, a válasz magától értetődő: semennyire. Ez a párbeszéd egy olyan illuzórikus

egyveleg, amely többnyire könyvművekből (előtérben a tankönyv!) táplálkozik, és amelyet elsősorban maga az iskolai helyzet (ezen belül a tanár és az iskola elvárásrendszerének működése) hoz létre. Nem arról van szó, hogy eladó és vevő ne köszöntenek udvariásan egymást, hanem arról, hogy ezekben a szövegekben egy helyen és sűrített tálalásban találjuk mindazt a jót és kívánatosat, amely az eladó—vevő kapcsolatról elképzelhető. Nem egy valós, életszerű társas kapcsolat „fogalmazódik meg”, hanem annak eszményített formája. Mégpedig ahány tanuló, annyi példányban. A tanulók alkotta szöveg ilyenformán csillagtávolságnyra kerül a természetes beszédeseménytől, illetve aligha volt valaha is köze hozzá, amennyiben kizárólag tankönyvművekből táplálkozik.

2. Fejlesztheti-e egy ilyen szöveg megírása a tanulók kifejezőképességét? A válasz ezúttal is elég egyértelmű. A sokszor begyakorolt mondatokból, mondatrészekből, a minden párbeszédben elszűthető nyelvi fordulatokból összeállított szöveg a helyesírás gyakorlásán túl semmiféle hasznosabb művelet elvégzéséről nem tanúsodik.

A példa kuleszmozzanatai általánosíthatók. Tulajdonképpen ugyanez a folyamat megy végbe bármilyen szöveg írásakor, legyen az leíró, elbeszélő vagy akár értekező fogalmazás. Ha azt mondjuk: „Írjátok le egy vásárláskor elhangzó párbeszédet!”, a téma megjelölése minden egyes tanulónál olyan élménygyűttest mozgató meg, amelynek egyes elemei valamiképpen kapcsolatban vannak a vásárlás helyzetével, és amelyek valamilyen személyes tapasztalat nyomán keletkeztek. Eről a személyes tapasztalatról a tanulók egymásnak vagy a család más tagjainak rendszerint hitelesen, élményszerűen és érthetően, a személyes nézőpont érvényesítésével képesek beszámolni. Az iskolai fogalmazásokban nyoma sincs ennek.

Miért?

A megjelölt téma a személyes tapasztalatokra alapozódó élmények mellett felidéz egy másik élménygyűttest is (most ne vitassuk, hogy milyen élményekről és valóban élményekről van-e szó). A fogalmazások tanúsága szerint ez az élménygyűttest a gimnáziumi tagozaton már nem több, mint sztereotip megfogalmazások együttese. A variálás nélküli ismétlés a kezdeti tankönyvi élményt lassan nyelvi klisévé degradálja. Példa nagyon sok van. Az eladó minden esetben „kifogástalan udvariassággal” válaszol; tavasszal szántogatnak a traktorok, visszatérnek a vándormadarak, és kizöldülnek a fák, az iskola szép és jó, mert benne tanulni lehet stb. Persze vannak áttételesebb, nem ennyire nyilvánvaló klisék is.

A tanuló már a témamejelölés pillanatában tudja: akkor lesz jó a fogalmazás, akkor kaphat rá magasabb érdemjegyet, ha a tankönyvbéli mintát követi. A fogalmazást a továbbiakban egy olyan — természetét tekintve pragmatikus — funkció vezérli (szinte reflexszerűen), amelyet kimondva vagy kimondatlanul a befogadó, jelen esetben az iskola elvárásrendszere működtet. A témát alkotó alapegységek (gondolatok, motívumok) megválasztása sem a véletlen műve. A tanuló nem azért ír csak szántogató traktorról, a hazatérő fecskékről és a zöldülő rétről, mert ő a tavaszról csak ennyit lát meg, hanem azért, mert ezeknek a motívumoknak a felsorolását és kifejtését véli értékesnek (és értékesíthetőnek!). A személyes élmények számbavételét és kifejtését megakadályozza egy értékszempontról (vagy inkább hasznosságsszempontról?) mérlegelés. Így aztán akad olyan személyes élmény, amely azért nem kerül bele a szövegbe, mert olyasmiről az órákon soha nem esett szó. Akadhat olyan tanuló, aki a mindennapi kötelező jellegű bevásárlásai során áruhiánnyal, sorban állással, morcos eladóval kerül szembe, aki a jó szándékú köszönetre soha nem válaszol, csak kérdően felvonja a szemöldökét. Ezt az igencsak természetes beszédeseményt a tanuló nemcsak az előbb jelzett gátlások miatt nem írja le. Ha akarná, akkor sem tudná visszaadni, mert senki nem tanította meg a természetes beszédesemények nyelvi „lefordítására”. Marad a biztosabb megoldás, a tankönyvi analógia, a többnyire megalapozatlan általánosítás, és mi, tanárok továbbra is sopánkodhatunk azon, hogy diákjaink fogalmazásából hiányzik az eredetiség, a gondolati mélység, a részletek plaszticitása, a belső rend. A készségfejlesztő gyakorlatok száma az újabb kiadású tankönyvekben jelentősen megnövekedett, ami mindenképpen pozitív tény. E pozitívumot azonban elhomályosítja, hogy a jelzett feladatok a tankönyv egészét tekintve (nem is beszélve a négy évtizedes tankönyveiről) nem alkotnak szerves egészet, nem kapcsolódnak egymáshoz. Igaz, hogy minden feladat egy-egy tanóra anyagához kötődik, de ugyanakkor valamilyen „leckén felüli” szempontot is érvényesíteni kellene ahhoz, hogy a fogalmazástani is valamelyes hasznát láthassa a feladatok elvégzésének. Pillanatnyilag a tankönyvek feladathalmazában nem lehet ilyen rendszert kimutatni.

Paradox tény, hogy ez a rendszer mégis megvan. Igaz, hogy nem magában a feladathalmazban, hanem azon kívül, a feladatok célrendszerét megfogalmazó tanterv útmutatásaiban. (Lásd a *Tanterv* ide vonatkozó részleteit: 7—26., 57—59.

stb.) Ez az ellentmondás (pontosabban az elmélet és gyakorlat közti szakadék) a mindennapi tanítási gyakorlatot igen nehéz feladatok elé állítja:

1. A fogalmazástani ún. „kitágítása” nem jelentette egyben annak újraértelmezését is, hanem csupán egy sor módszertani fogást jelentett (például párbeszéd gyakoroltatása különböző élethelyzetekben), és néhány elvi szempont került be a célrendszerbe (például: tanítsuk a kommunikációs technikákat, használjuk a szavakat természetes környezetükben). Ez a szemléleti-módszertani tágítás fellazította ugyan, de nem változtatta meg az eddig divatos fogalmazástani rendszert, amelynek elemei ma is ott találhatók a tankönyvekben, amikor számba vesszük a fogalmazástípusokat s leírják a fogalmazás szerkezetét. A legtöbb tanár talán ma is csak ezt ismeri el fogalmazástanisnak.

2. Az új elemek bevezetése olyan nagy körítéssel történik, a rájuk vonatkozó utalások a célrendszerben olyan előkelő helyet foglalnak el, hogy a gyakorló tanár ezt a tágítást *módszertani újításként* érzékeli. Valójában itt csak üres keretokről van szó: a feladat egyrészt megvalósítandó célként, másrészt — a fejlesztés következő fokozatán — eredményként fogalmazódik meg. A megoldásra pedig magának a tanárnak kell rájönnie.

A „szöveg” térhódítása

A fentiekben szó esett fogalmazástanisról, szövegalkotásról, szövegről. A *szöveg* egyike napjaink legdivatosabb kifejezéseinek. Egyre gyakoribb felbukkanása azonban nem csupán divat, nem csupán múló felszíni jelenség. A *szövegszerűség* lassan belopakodik azok szemléletébe is, akik talán soha nem is írják le magát a *szöveg* kifejezést, sőt, ha azzal gyanúsítanók őket, hogy *szövegekkel* dolgoznak, akkor mélységesen elcsodálkoznak. Tanárokról, tanítókról, tankönyvírókról van szó, akik tanulmányaik során nem foglalkoztak ugyan *szövegnyelvészettel*, de ma ösztönösen ráéreznek arra, hogy az atomisztikus, a túlságosan is elemekre tagolt tananyag megtanítása sokszor rendkívüli nehézségekre ütközik. Talán mégis a *szövegből* kellene kiindulni, a tapasztalat azt bizonyítja, hogy a *szövegre* eredményesen lehet ráépíteni egy-egy foglalkozást. A *szöveg* az az elemi egység, amelynek megismertetése hatékonyabbnak, célravezetőbbnek tűnik. Így van ez a biológiában (az élő szervezet vagy annak egy alrendszere mint *szöveg*), a történelemtanításban (a korszak mint *szöveg*), a nyelvoktatásban (a természetes beszédesemény mint *szöveg*). A *szöveg* térhódítása tehát nem jár sokkhatással. Hát a *szövegszemlélet*?

Talán leghamarabb ez a szemlélet az anyanyelvi nevelés (és általában a nyelvoktatás) területén jelentkezett. Térhódítása folytán módosult a fogalmazástanítás fogalma. Ma már fogalmazástanisón nem a feloldalmi-egyoldalmi, meghatározott tematikájú elbeszélések, leírások, értekezések íratását értjük és nem csupán az ezekkel kapcsolatos szövegszerkesztési ismeretek (mint például a fogalmazások alaptípusai, a fogalmazások szerkezete stb.) alapos megtanítását. Újabbban a fogalmazástanítás témakörébe soroljuk a természetes beszédhelyzetet visszaadó párbeszédalkotását, az előszóban történő eseményelmondásokat, sőt mint részelemek, ide sorolhatók még a szókincsgyarapító és stilisztikai foglalatosságok is. Az anyanyelvi nevelés e fontos területe egyre hangsúlyozottabb szerepet kap. Kilép az eddig megszokott és — mi tagadás — eléggé szűkre szabott keretből, jelen van minden órán. Persze, ha a tanár is „úgy akarja”. Irodalom-, nyelv- és fogalmazásórán azonban kötelezően jelen van. Ezt írja elő mind a tanterv, mind a tankönyv, bár mindkettő pillanatnyilag inkább csak a feladatok megjelölésével (tehát csupán közvetetten) hangsúlyozza a fogalmazástanítás állandó jellegét, illetve a *szövegszerű* szemléletet.

Az írott nyelv zsarnoksága

„A tegnap délután a barátommal elmentünk kirándulni a közeli erdőbe. Gyönyörűen sütött a nap, felvették már tavaszi ruhájukat a fák, énekeltek az énekesmadarak. Az emberek szorgalmasan dolgoztak a mezőn. [...] Nagyon jó volt ez a kirándulás, és ezért elhatároztuk, hogy még máskor is elmegyünk.” (Részlet egy hatodikos tanuló fogalmazásából.) A *szöveg* ellen — legalábbis első pillantásra — nem emelhető kifogás. Viszonylag gördülékeny, nyelvhelyesség szempontjából is elfogadható. Szóhasználat, mondatfűzése a tankönyv szövegeire emlékeztet. Ez a *szöveg* azonban, sok más társával egyetemben, a tanulók nyelvhasználatának egyoldalúságáról tanúskodik. Arról, hogy diákjaink többé-kevésbé elfogadható módon tudják használni az *írott* nyelvet. A tantervi előírások szerint a nyelvi kifejezőképesség minden területét fejleszteni kell. Egyelőre azonban még a ter-

mészetes beszédeseményt megjelenítő szövegekben is az írott nyelv az egyetlen teljhatalmú úr. Az iskolában az írott nyelv használata úgyszólván „íratlan” törvény. Ezt a tanuló is jól tudja (érzi), ezért igyekszik úgy fogalmazni, hogy az nyelvtanilag tökéletes legyen (persze az írott nyelv nyelvtanáról van szó); a mondatok legyenek szépen lekerékítve stb. Jól is teszi, mert a félbemaradt szavakat, mondatokat úgyszólván irgalmatlanul áthúzzák, a nem szerves mondatfűzések fölé hiányjelet tesznek, a nem szabályszerű grammatikai megoldásokat úgyszólván megkérdőjelezzik. A tanár — hacsak nem nagyon lelkiismeretes — a sorok között ritkán olvas. Ilyenformán csak az kerül mérlegre, csak az váltható át érdemjeggyé, amit a tanuló az írott nyelv grammatikája szerint és ugyanakkor egy az egyhez alapon (minden gondolat pontos és egyértelmű megformálásával) fogalmaz meg. Ami ezen túl vagy innen van, az kihull, megkérdőjeleztetik a fogalmazásjavítás futószalagján.

A nyelvhasználat beszélt (verbális) formája legalább annyira alkalmas gondolatközlésre, mint az írott nyelv, sőt, bizonyos értelemben az írott nyelv elé is helyezhető. S ehhez még hozzá kell tenni azt is, hogy az élőbeszéd formájában történő tökéletes gondolatközlés minden embernek potenciális adottsága. Ezzel szemben az írott nyelv útján történő tökéletes gondolatközlés képessége csak nagyon keveseknek adatik meg. Más kérdés, hogy az iskola miért csupán ez utóbbinak az oktatásával törődik. Mai oktatási gyakorlatunk megfeledkezik arról, hogy a nyelvhasználat verbális mozzanatainak (az élőbeszéd specifikumát adó mozzanatoknak: szünet, hanglejtés, megtörés, átcsapás, kihagyás, elnyújtás stb.) jó része közvetlenül is leírható, Nemcsak nem tanítjuk a leírás lehetséges módozatait, hanem üldözzük is azokat, ha véletlenül egy szövegben előfordulnak. Úgy fogjuk fel, mint az írott nyelv használata közben elkövetett hibát.

Az iskola írott nyelvéhez való ragaszkodás, az írott nyelv normáinak elérését célzó törekvések — sajnálatos módon — a szöveg *axiómaszerűségét* fokozzák. Megszaporodik a rövid, tömör, szentenciaszerű és ugyanakkor tökéletesen szerkesztett, stílszerű mondatok száma. Ilyenek, mint „A tavasz szép. Az iskola nagyon jó. Az otthon jó és szép.” Nyilván nem az ilyen típusú kijelentések igazságértékét vonom kétségbe. Erről szó sincs. A tanulók nagyon komolyan gondolják ezt. Az a tény figyelemre méltó, hogy a fogalmazások terjedelmének harmadát, felét ilyen szentenciák töltik ki. Látszólag indokolatlanul sorakoznak egymás mellett, vagy állnak egy-egy élményszerűbb leírás elején, végén. A nyelvhasználat általuk szűkebb, sematikusabb, a fogalomhasználat elvontabb, talajtalanabb, maga a fogalmazás pedig lélektelenebb, hidegebb lesz. A jelenség egyik oka véleményem szerint épp a tankönyv nyelvhasználati normáihoz való ragaszkodás, ragaszkodni akarás. Maga a jelenség a fogalmazástani és egy újabb paradoxonára világít rá. Élményszerű szöveg (jó fogalmazás) csak személyessé tett, tehát értelmezett, értékítélettel ellátott élmény nyomán keletkezhet. (Nézzük a tavaszi tájat, és érezzük vagy megfogalmazzuk, hogy igen, ez szép, ez tetszik. Vagy éppen ennek ellenkezőjét érezzük, azt, hogy az egész táj idegesítő. Aztán megírjuk, hogy mi a szép vagy az idegesítő.) A szöveg minden esetben a gondolat, az érzés vagy akár a szentencia kifejtéseként, annak kedvéért születik. A szöveg maga a termék, a végeredmény, míg a szentencia csupán kiindulópont, egy felettes koordináló elv, amely tudatosan vagy kevésbé tudatosan szabályozza a szöveg alkotását.

A vizsgált fogalmazásoknál fordítva áll ez a helyzet. Szöveg helyett többnyire a szentencia jelenik meg. Minden ilyen kijelentés, hogy „Az iskola jó”, egy-egy fogalmazást, szöveget takar, amit nem, vagy csak nagy nehezen tudunk napvilágra kényszeríteni. A tanulók axiómaként kezelik ezeket a megállapításokat, olyan tételekként, amelyek nem szorulnak magyarázatra. Ha e tömör, általánosított jellegű kijelentések lebontását, kifejtését kérjük (Miért jó az iskola?), akkor újabb szentenciákkal találjuk szembe magunkat. (Különösen ötödik és hatodik osztályban gyűjthető sok ilyen példa.) Gyakorlati vonatkozásban ez annyit jelent, hogy tulajdonképpen nem is fogalmazásnak, hanem csupán a személyes élményeket elfedő nyelvi műveletek elvégzésének vagyunk a szentenciái. A szentenciák mindig az általánost mutatják, elrejtik a konkrét egyediséget.

Bár ez esetben is a jelenségek kusza láncolatával állunk szemben, úgy vélem, hogy az írott nyelv dominanciája és a szentenciák gyakorisága két, szorosan összefüggő jelenség.

Kívülről adagolt koherencia

Amióta az oktatás általános válságáról beszélünk — ide sorolhatjuk az utóbbi két évtizedet —, azóta divik több-kevesebb lendülettel a tankönyvek élményanyagának bírálata is. Viszonylag kevesebb szakmunka foglalkozik azzal, hogy a tan

könyvbeli anyagot „működésében“ vizsgálja. Nyilván egy ilyen elemzés sem nélkülözheti a tankönyv anyagának minőségbeli osztályozását, de ezt csupán kiindulópontként használja föl. A következőkben egy ilyen elemzést kísérek meg a tárgyalt témakörben.

Az V—VIII. osztályos tankönyvek két csomópont köré sűrítethők. Egyik csomópont a mese. Meseközpontúnak nevezhető az V—VI.-os tankönyvek élményanyagának nagy része. A másik csomópont inkább bizonyos formai azonosságok révén írható körül: ide tartoznak a nevelő célzattal konstruált és válogatott példaszövegek. Számuk különösen a VI. osztály anyagában gyakori, de máshol sem hiányoznak. Ha ez utóbbiakat tüzetesebben megvizsgáljuk, akkor talán nem is túl nagy fáradtság kell ahhoz, hogy kiderüljön: bizony néhol didaktikusak, gyakran ismétlődés tapasztalható tartalmi és formai szempontból egyaránt. Ha pedig ez így van, akkor már csak egy lépés azt kijelenteni, hogy a fogalmazásokban mutatkozó hibák döntő többségében a tankönyvbeli anyagok rovására írandók.

Ebben a gondolatvezetésben nyilván van is valami igazság, de a kérdés maga sokkal bonyolultabb. Az tény, hogy a tankönyvek élményanyagának egy része „művi“ jellegű, és mint ilyen úgyszólván kínálja magát az „előre gyártott“ elemzésre. De szerintem ennél sokkal elgondolkoztatóbb az, hogy értékes és kevésbé értékes anyagok tárgyalási módja, elemzése, értelmezése is „művi“, konstruált. Nem a szövegekből vezetjük le az értelmezéseket, hanem előre gyártott gondolati és nyelvi kliséket adagolunk magához a szöveghez. Nyilván a fogalmazásokat kijelölő feladatok is ebből a gondolati-nyelvi anyagból építkeznek. És csodálkozhatunk-e azon, hogy a tanulók fogalmazásaiban rendszerint nem az eseményt, nem a történéshöz fűzött reflexiókat, hanem a szövegmagyarázatokból jól ismert gondolati-nyelvi kliséket látjuk viszont? Hiába van a tankönyvben egy megindító (ha úgy tetszik: katarzist kiváltó) írás a munkába induló proletár kisgyerekről, ha a szöveg után két-három untig ismert mondattal intézzük el a proletáriátus sorsát, a fogalmazási füzetekben pedig azt olvassuk: „A proletároknak nehéz életük volt. Mindennap korán keltek és későn feküdtek le. Sokat dolgoztak az uraknak, ezért nagyon rosszul éltek. Még a gyermekeknek is dolgozni kellett, hogy meg tudjanak élni. Nekik nagyon rossz volt.“ És így tovább.

A tankönyvi anyagoknak a konkrét egyeditől való távol tartása, az általános szintjére való emelése a tanulóknak az elérhetetlenség, a megközelíthetlenség érzését kelti. Írásaikban úgy viszonyulnak a tankönyvek élményvilágához, mint valami eleve adott, ellentmondásmentes (ha úgy tetszik: tökéletes) entitáshoz, amit a rendelkezésre álló eszközökkel csupán számba venni, reprodukálni lehet (és kell), nem pedig megismerni, kutatni, elemezni. A tényleges, megismerő jellegű elemzés nyilván lehetetlen is, mert az eleve adott megközelítési, értelmezési módozatok éppen az általánosítást, túlzott leegyszerűsítést, az esemény konkrét egyediségének eltakarását révén eltávolítják a tanulót az adott szituációtól. Marad egy lehetőség: az értelmezési szabályok szerinti számbavétel. Így aztán fogalmazásjavításkor a tanár megtudja, hogy a *Február hol a nyár?* című elbeszélésben a szegények és a gazdagok elkeseredett küzdelméről van szó, és hogy ebből a harcból a szegények kerültek ki győztesen. Példa még nagyon sok felsorakoztatható, többek között az igazán élményszerű, a gyermekekhez eleve közel álló meseanyagból (*János vitéz*, *Toldi*, népmesék) is. A ma divatos gyakorlat szerint tanulóink nem a tankönyvbeli szövegben lehetőségként adott élményt írják le, hanem a történettel, a szereplőkkel, a szereplők egymás közti viszonyaival kapcsolatos általánosító, egyszerűsítő, szentenciaszerű állásfoglalásokat. Ezek nagy részét a tanártól és a tankönyvtől tanulják az évek során. Nem csupán a bennük fellelhető élményanyag idegen oly gyakran a tanulótól, hanem legtöbbször a belefoglalás módozata is. Ha a belefoglalás, az értelmezés módozata válik „művivé“, ez sajnálatos módon egyaránt sújtja a klisészerű és az egyediesített, valós élményanyagra épülő fogalmazásokat.

Meglepő viszont, hogy a fogalmazások mégis a legtöbb esetben (főleg a VII. és VIII. osztályban, különösen pedig a városi iskolákban) homogének, jól felépítettek. Ez a jelenség arra utal, hogy a tanulók egy része jól el tudja sajátítani a jelzett (végeredményben a személyiségétől idegen) szövegalkotási folyamatot. Úgy vélem, hogy ennél a minden tanár által jól ismert fogalmazástípusnál („Jól sikerült, kerek egész, de mégis valami hiányzik belőle, lélektelen, általánosságokból épül fel!“) egy külső elem biztosítja a szöveg koherenciáját. Állításmat egy rövid kitérével szeretném bizonyítani.

A tankönyvekben található konfliktushelyzetek etikai és ideológiai kategóriák köré csoportosíthatók. Számuk nem túl nagy, a felületesebb szemlélőnek is egy-kettőre a szemébe tűnik. Ilyen például néhány mesei alaphelyzet: a jó mindig győz, a rossz megbűnhődik, az okosnak minden sikerül. Nem maguk a szövegek,

hanem a szerkesztés, a szövegekhez kapcsolt magyarázatok vezetnek ilyen sémákhoz. Könnyen típusokba sorolhatók az életszerű, de kissé didaktikus sztorik és a hozzájuk kapcsolt értelmezések is: a rossz fiú rájön hibájára, és megjavul, a tanuló ügyes és szorgalmas, mindenki féltőn óvja a közvagyonot stb., stb. Egy-egy ilyen tipushelyzetnek (vagy típuskonfliktusnak) az értelmezési szabályait az iskola és a tanár elvárásrendszere alakítja ki az évek folyamán. A tanuló előtt lassan körvonalazódik egy ideálkép, az adott tipushelyzet kifejtésének, leírásának „jó” változatáról. A „jó” fogalmazás célként tételeződik, aminek elérésére törekedni kell.

A célt leginkább a jobb tanulók fogalmazásai közelítik meg; a többiek a következő alkalommal követni próbálják ezeket. Ugyancsak az ideáltípus elérésére ösztönöz a tankönyvi és tanári hivatkozások, utasítások széles skálája. A megvalósításhoz szigorúan hozzá tartozó nyelvi fordulatokból, szerkesztésbeli fogásokból a tanuló az évek során egyre többet sajátít el, következőképpen írásai egyre „jobbak” lesznek.

Az egy-egy tipushelyzet köré szerveződött ideáltípusos fogalmazás mint külső elem hat a tanulók írásbeli teljesítményére, mintegy szervezi azt, és egy adott ponton túl már biztosítja a formai, eszmei koherenciát.

Az elmondottak mindenekelőtt egy nagy lehetőségre figyelmeztetnek. A jelenlegi tanári gyakorlatot figyelembe véve azonban helyesebb ábrándról beszélni. Egyelőre csak sajnálkozhatunk: milyen hasznos is lenne, ha az ideáltípusra való figyelmet úgy tudnók szövegyszerző erőként kamatoztatni, hogy általa az egyedi személyes tapasztalatok reflexiói is megfogalmazódjanak.

Egyelőre vegyük szemügyre azt, ami van: a tanulók egy része elég jól elsjátítja az események, helyzetek „művi” értelmezését. Fogalmazásaik azonban nem állnak egyenes arányban képességeikkel, az iskola (és a tanár) által befektetett jelentős energiával. Nem is beszélve arról, hogy az esetek többségében e csupán formális nyelvi műveltsorként értelmezhető szövegalkotás nem éri el a kívánt szintet, az operatív, a megértés (befogadás) feltételeinek eleget tevő közles színvonalát. Íme egy példa: „István bácsi gazdag ember, mindene van, amit megkíván, annyi mindene van, hogy meg se tudná enni. A szegényekre haragszik. Állandóan háborúskodik velük. Megezi előlük az ételt is. István bácsi rossz ember volt. Régen sok ilyen ember volt, mert...” (VI. oszt.) A kiválasztott szöveg nyilván nem a „legjobbak” közül való. Ha jól megnézzük, akkor rájövünk, hogy nem több, mint nyelvi klisékkel való manőverezés a gazdag—szegény fogalompár körül. Elég sok benne az üresjárat, a redundáns elem (ismétlés, nem oda való közlés, információt nem hordozó töredék).

Reprodukció vagy ismétlés

Vitathatatlan, hogy a tananyag újratárgyalása vagy csupán egyes részeinek felidézése kedvez az ismeretátadási folyamatnak. Általánosan bevett szokás (norma?) az újratárgyalást a tanulóval végeztetni. Maga a folyamat reprodukív jellegű, egy már végbement produktív folyamatot ismételi meg. Több, mint amit a mindennapi tanári gyakorlatban ismétlésként végzünk. Ez utóbbi nem más, mint lexikális ismeretek ellenőrzése (a tanár részéről), illetve intenzívebb memorizálásuk (a tanuló részéről). A reprodukív folyamat ezzel szemben a tanulási folyamat megismétlése, és nem a tananyagból elvont ismeretek (összefoglalások, tételek, vázlatpontok) bifláása.

Ha megvizsgáljuk tankönyveink azon feladatait, amelyek közvetlenül vagy áttételesen a tanulók kifejezőképességének fejlesztésére irányulnak, azt tapasztaljuk, hogy szinte kivétel nélkül reprodukív jellegűek. Ez a megállapítás nem hordoz (mert nem hordozhat) értékítéletet. Egy reprodukív jellegű feladatsor is alkalmazható hatékonyan a tanulási folyamat egészében. Megállapításunk csupán annyit kíván jelölni, hogy a fogalmazástani kapcsolatokhoz hozzható feladatok a tankönyvbéli szövegek újrafeldolgozását várják el a tanulóktól. A tankönyvhöz való ragaszkodást megfigyelhetjük olyan feladatok esetében is, amelyek ún. kötetlen témát jelölnek meg. Ilyen például az *Egy eredményes napom* címmel megjelölt téma (VIII. oszt.), amelynek látszólag semmi köze a tankönyvbéli szöveghez. De amikor a tanulók fogalmazványaikban mindig csak a munkáról és csakis arról olvasunk, akkor rájövünk, hogy a feladatot megelőző szöveg témája (a munka) minden külön utasítás vagy célzás nélkül is befolyásolja a tanulók „szabad” téma-választását.

A fogalmazások alaposabb elemzése azonban arról győz meg, hogy nem csupán a tartalom reprodukálásával állunk szemben. A tanulók többsége formai szempontból is „újraalkotja” a tankönyvbéli szöveget. Szembeötlően ez akkor tűnik ki, amikor szó szerint kerülnek át a fogalmazásba a tankönyvbéli szöveg nyelvi, sti-

lisztikai fordulatai. Vannak azonban a reprodukálásnak rejtettebb, de semmivel sem célravezetőbb formái is: átvétel a szórend megfordításával, analógia keresése más szövegekből, átvétel valamilyen szinonima felhasználásával, az átvett nyelvi fordulat vagy szókép sikertelen manipulálása stb. A fogalmazásokban kitapintható reprodukív jelleg tehát kettős eredetű: egyrészt a tankönyvek termelik azáltal, hogy feladatmegjelöléseikben a már tárgyalt mozzanatok újratárgyalására szólítanak föl (amint látni fogjuk, nemcsak tartalmi, hanem formai vonatkozásban is), másrészt maguk a tanulók döntenek a legtöbb esetben a reprodukív jelleg, a már ismert, a már megismerési-értelmezési problémát nem okozó tartalmi és formai mozzanatok ismételtetése mellett. Hogy miért döntenek így, arra a későbbiekben próbálok választ adni.

Vizsgáljuk meg előbb a tankönyveket. Kissé durva csoportosítással: a fogalmazástaniással kapcsolatos feladatok három nagy csoportba sorolhatók.

a) Az első csoportba tartoznak azok a felhívások, feladatok, amelyek egyértelműen reprodukálásra szólítják fel a tanulót. Például: „Készítetek fogalmazást *Vihar a pusztán* címmel! Használjátok fel az alábbi vázlatot.“ (V. osztályos tankönyv, 80.) A vázlat nem csupán a *János vitéz* megfelelő részének kivonatát tartalmazza, hanem egyúttal a felhasználandó mondat típusokat is meghatározza. A tanulók fogalmazványa így egyértelműen reprodukív jellegű lesz, hisz a feladat nem a személyes tapasztalaton alapuló élményanyag megfogalmazását kéri számon, hanem a tankönyv esemény- és formaanyagát.

b) A második csoportba az élményszerű fogalmazásra felszólító feladatok tartoznak. Ezek arra kéri a tanulót, hogy élje bele magát egy szerepbe, egy helyzetbe, vagy szegődjön társul valaki mellé. Legyen „társa“ Toldi Miklósnak, és küzdjön meg Toldi oldalán a farkasokkal, vagy osszon igazságot Ludas Matyi bőrében stb. Az adott helyzetben vagy szerepben szerzett élményt pedig szerkeszse fogalmazásá. A szerepazonosulás feladatai is reprodukív jellegű szövegeket hívnak életre. A fogalmazásokban, akárcsak az egyértelmű reprodukálás követelménye esetén, a tankönyvbéli szövegek esemény- és formaanyaga jelenik meg. A különbség csupán annyi, hogy a tanulók igekeznek betartani a „szerepben levés“ grammatikai szabályait: *voltunk*, *mentünk*, *mi* stb. Egyesek gyakran kizökkennek a szerephelyzetet jelző paradigmásor (többes szám első személy; jelen idő) használatából.

c) A harmadik csoportba viszonylag kevesebb kérdés és feladat tartozik, azok is többnyire a VII—VIII. osztályos tankönyvekben lelhetők föl. Elménymegfogalmazásra, értékelésre szólítják fel a tanulókat. A kapott szövegekben ezúttal is tetten érhető a reprodukív jelleg. Ennek oka rendszerint az, hogy a megadott téma egy tankönyvbéli szöveghez kapcsolódik, bár erre a kapcsolatra maga a feladat nem utal. Például *Hálával tartozom...* címmel íratunk fogalmazást egy olyan szöveg elemzése után, amely a hálaérzésről szól. A térbeli és tematikai közelség egyértelműen a tankönyvbéli nyelvi fordulatok és szóképek átvételéhez vezet.

Szó esett már arról, hogy a „tartalmi“ ismétlés önmagában nem értékelhető, nem lehet jó vagy rossz eljárásnak nevezni. Ha azonban a tanulók a tankönyvbéli szövegek formai jegyeit is ismétlik, akkor a módszertani eljárás már értékelhetővé válik: ha célunk a kifejezési és a kommunikációs készség fejlesztése, akkor a reprodukív jellegű szövegeket eredményező tanítási módszerek elmaraszthatók. Itt nyilván felvetődik az a kérdés is, hogy a tanulók miért döntenek a tankönyvbéli szövegek reprodukálása mellett. Vizsgálataim szerint a formai jegyek nagyfokú reprodukálását részben a nyílt (tanári, tankönyvi) felhívás váltja ki. Emellett jelentős szerepe van a rejtett felhívásnak, ami nem más, mint az iskola elvárásrendszere. Végül pedig megemlítendő az is, hogy a tanulók egy része számításból dönt a tankönyvbéli forma megismétlése mellett, tudván azt, hogy ezzel érdemli ki a kívánt érdemjegyet.

Gyakori a tankönyvekben az olyan feladat, amely szinonimasorok alkotására, szógyűjtésre, szóválogatásra szólít fel. Céljuk a szókincs gyarapítása. Mint ilyenek, nyilván besorolhatók azon feladatok közé, amelyek közvetve a kifejezőkészség fejlesztését szolgálják. Ezek a feladatok rendszerint arra is felszólítják a tanulókat, hogy helyezték mondatba a gyűjtött szavakat. Mondatban kell gyakoroltatni, mert az a természetes beszédhelyzet (*Tanterv*, 21—22.). Ezek a feladatok is — bár potenciálisan nagy lehetőséget rejtenek magukban — reprodukív jellegű gyakorlatokat eredményeznek, két okból. Az első: tapasztalataim szerint a tanulók a szavak kiválogatását (pl.: „Válogassátok ki a mozgást kifejező igéket az alábbi szövegből; Keressétek ki a népies kifejezéseket!“) nem a szavak szemantikai és/vagy ideológiai jellemzői szerint (nem a szóhoz való személyes viszonyuk alapján) végzik, hanem valamilyen logikai-grammatikai klisé szerint. Ha egyidejűleg gyűjthető főnév és melléknév, akkor rendszerint megmaradnak az egyik szófaj mellett. A népies

kifejezéseket nem tartalmi, hanem formai jegyeik alapján különítik el, és így a sorba bekerülnek olyan rövid mondatok is, amelyek egyáltalán nem nevezhetők szólásmondásnak stb. Ezek a gyakorlatok nem érintik az egyéni nyelvhasználat síkját, pusztán logikai műveletek maradnak, amelyek jól elvégezhetőek szavak és nyelvtanóra nélkül is.

Ami pedig a mondatba helyezést illeti: a kommunikációelméleti kutatások szerint maga a mondat nem feltétlenül természetes beszédkörnyezet. A legtöbb esetben csupán nyelvtani-logikai környezet, amelybe a szót helyes—nem helyes vagy logikus—nem logikus alapon behelyezzük. Természetes beszédkörnyezetbe szó és mondat egyaránt akkor kerül, amikor az egyén a helyzet kényszerében kifejezi a szóhoz, a mondatához, a szituációhoz való érzelmi/ideológiai viszonyát, amikor a saját, egyedivé tett helyzetről közöl valamit.

A szavak gépies mondatba illesztése ezzel szemben reproductív jellegű művelet marad. Magyarórákon többnyire ezzel a jelenséggel találkozunk. „Milyen az otthon?” — szép, jó, kedves, barátságos. A rutinszerű válasz után a tanár rákérdez: „És ezenkívül, más szóval?”, avagy „Milyen a jó, a szép otthon?” A válaszok késnek, legtöbbjük újrafogalmazás, a már megadott fogalmakkal való körülírás.

Az „azonosulásról”

A feladattípusok számbavételekor már szó esett arról, hogy azok egy csoportja a tanuló különböző szerepekkel való azonosulásra, illetve különböző helyzetekbe való behelyezkedésre szólítja föl. Például: Acs Ferivel egy csoportban; Mit láttam Oriásországban?; Írjátok le, hogyan mesélte volna el Ludas Matyi a barátainak a harmadik verést! A tanuló feladata az, hogy behelyezkedjék bele a kijelölt helyzetbe, és közölgjön információkat róla. De ne csupán tárgyi jellegű megfigyeléseket tegyen, ne csak azt írja le például a farkaskalandról szóló beszámoló kapcsán, hogy volt ott nádas, éjszaka, hold, csillag, meg azt, hogy miképpen püfölték Miklóssal a farkasokat, hanem tegye hozzá ezekhez a tárgyi információkhoz személyes reflexióit is. Azt, hogy a sötét éjszaka milyen érzéseket, gondolatokat ébresztett benne, hogyan mérlegeli helyzetüket, cselekedeteiket stb. A tanár élményszerű fogalmazást vár el a tanulótól, azt, hogy a kijelölt helyzetet és eseményt sajátítsa ki, tegye saját környezetévé és eseményévé.

Ez a tankönyv, a tanár álláspontja. Vizsgáljuk meg a tanuló esélyeit, alternatíváit. Milyen eredményességgel tudja teljesíteni a kijelölt feladatot, ha „fölkészült” rá.

Egy dolgot mindjárt az elején leszögezhetünk: a beleélés, az azonosulás technikáját nem tanítjuk. Pillanatnyilag nem tanítunk olyan módszereket, eljárásokat, amelyek felhasználásával (akár mechanikus alkalmazásával is) a tanuló meg tudná oldani az adott szerepbe vagy helyzetbe való behelyezkedés problémáját. Nem tanítjuk, még elemi fokon sem, a nézőpontváltás, a hely- és szerepcseré technikáját. Ha a tanulónak nincs valamelyes „tehetsége”, akkor gyakorlatilag nem sok esélye van arra, hogy megfogalmazza az adott helyzethez, szerephez való viszonyát.

Marad a másik út: tanár és tankönyv egyaránt élményszerűnek fogadja el az olyan írásokat, amelyek tartalmazzák a tankönyvbéli szöveg eseménysorozatának leírását, a tankönyvbéli szövegre jellemző stilisztikus fordulatokat, és amelyekben a tanulók betartják a helyzetbe való behelyezkedés grammatikai-logikai szabályait. Ez esetben a tanuló számára nincs semmi különbség a tankönyvbéli szöveg és a saját kreációja közt, mivel érzelmi/ideológiai viszonya mindkettőhöz ugyanaz. A kettő között a különbség csupán annyi, hogy a saját szöveg esetében bizonyos grammatikai formák használatával megteremtődik a szerepváltás látszata.

Mi rejlik e mögött az „álélményszerűség” mögött?

a) A tanuló ismeri a tankönyvbéli eseményt, annak stilisztikai kellékeit. Ha jobb tanuló, akkor beépít más leckeiből vett nyelvi-esztétikai fordulatokat is.

b) Minden ilyen álélményszerű fogalmazásban megjelenik egy bizonytalansági tényező: a tanuló általában nincs tisztában azzal, hogy tartalmi és formai vonatkozásokban mennyire ajánlatos eltérni a tankönyvbéli modelltől, illetve mennyiben tanácsos ragaszkodni ahhoz. Ezt a bizonytalanságérzést nem oldja fel az eredetiségre való biztatás sem. Az élményszerűséget, az adott helyzettel, szereppel való azonosulást nagymértékben akadályozza a két pólus közti ingadozás.

c) Az adott szerephez vagy helyzethez, amellyel azonosulni kell, kapcsolódik egy sereg reflexió, értékítélet, amelyek vagy tankönyvbéli szövegben, vagy a kísérőszövegben (magyarázatban, elemzésben) le lehetők fel. Mi újat tud ezekhez hozzáadni a tanuló, ha (az elemzett akadályok miatt) magához a szerephez vagy helyzethez sem férközhet igazán közel? Sőt, az esetek többségében még nyelvtanilag

sem tudja átszerkeszteni a reflexiókat, értéktételeket hordozó tankönyvbeli mondatokat!

d) Kommunikációs szempontból nézve a tanuló és a kisajátítandó szerep vagy helyzet viszonya épp fordítottja a kívánatosnak. Kedvező esetben a szerep, szituáció alárendelt helyzetben lenne, amellyel a tanuló „kénye-kedve” szerint dolgozik. A helyzet azonban fordított: a tanuló kerül alárendelt helyzetbe azáltal, hogy a szerep, a helyzet egyfajta felettes hatalomként tétéleződik, olyan elvont entitásként, amelyet az iskolai foglalkozások megadott játékszabályai szerint csupán fölmerni, számba venni lehet, de megismerni, megkérdőjelezni, átértelmezni nem.

A felsorolt észrevételekből két következtetés vonható le. Az első: az elemzett, „élményszerűnek” nevezett fogalmazások, bár teljesítik a tantervi normákat, az esetek döntő többségében nem megismerő, aktivizáló jellegűek.

A második: az elemzett „azonosulás” (mint az élményszerű fogalmazás szükséges feltétele) korántsem meríti ki a hozzá rendelt didaktikai célrendszert. Nem a fogalmazási készség, nem a kifejezési készség fejlesztését célozza egyértelműen.

Tényleges funkciójával (és egyúttal a „művi jelleg”, a „reproduktív jelleg”, az axiómaszerűség tényleges funkciójával is) az elemzés utolsó pontjában foglalkozunk.

Technikai fogások

Az eddig elmondottak arra engednek következtetni, hogy a fogalmazástanítás gyakorlatában jól kimutatható egyfajta formalizmus. A „formalizmus” nyilván nem a legszerencsésebb kifejezés, egy sor rossz melléközöngé tapad hozzá, ezért igyekszem gyorsan megokolni használatát.

Formalizmusról beszélhetünk abban az értelemben, hogy mind a követelmények oldalán (tanterv, tankönyv, tanári álláspontok), mind pedig az eredmények (fogalmazások) oldalán kimutatható egy olyan irányú törekvés, amelynek nyomán a leírandó, elmondandó helyzetekhez, élményekhez, szerepekhez értelmezési és leírási technikákat, technikai fogásokat rendelünk, majd ezeket gyakoroltatjuk (ha úgy tetszik, memorizáltatjuk). Véleményem szerint ennek a technikai apparátusnak a kiépülését szolgálja a már elemzett „művi jelleg”, „reproduktív jelleg”, az axiómaszerűség és az „azonosulás” igénye. Közvetlenül a technikai fogások begyakoroltatását szolgálják az olyan feladatok, amelyek meghatározzák az írandó fogalmazás szerkezetét, egyes szerkezeti elemeit, a benne előforduló mondat típusok jellegét, a szavak felhasználásának módozatait, a mondanivalót stb., stb. Példát nem szükséges felhozni, tankönyveink feladatainak többsége nyíltan vagy burkoltan ilyen jellegű.

Es itt van a tulajdonképpeni probléma, „Technikatánításra” ugyanis szükség van, de milyen következményekkel jár, ha kizárólagossá tesszük? A jelen gyakorlatban a „technikatanítás” egzakt folyamattá, a technikai fogások halmaza számba vehetővé, osztályozhatóvá, bemagolhatóvá vált (lásd: fogalmazási vázlatok, típusmondatok, típuskezdések és befejezések, típusgondolatok, típuszóképek). Nem a nyelvi művelet egyénivé tételén van a hangsúly, hanem annak helyes és gyors elvégzésén. Ez nyilván „a ló másik oldala”. A tanulók szövegeinek tárgyalt jellemzőit — véleményem szerint — az egyoldalú technikatánítás termeli. Többször szó esett arról is, hogy mi hiányzik a tanulók fogalmazásaiból. A tanárok — ha panaszkodnak — az életszerűség, a személyes élmény hiányára hivatkoznak. A kreativitáselmélet egyik kulcsfogalmát felhasználva, talán legkifejezőbb, ha az *expresszivitás hiányáról* beszélünk. A kreativitás kérdéskörének egyik nagy hatású kutatója, Irwing Taylor az expresszivitást a legelső kreatív szintnek nevezi, amely — potenciálisan — minden ember sajátja. Gondoljunk csak a gyermekrajzokra vagy a gyermekek spontán, rendkívül plasztikus megnyilatkozásaira. Az expresszivitásnak egyik feltétele a spontaneitás, az ösztönösen megérettnek a kifejezése. Ez utóbbi jellemzők hiányoznak a tanulók fogalmazásaiból, és az expresszivitást érvényre juttató szemléleti-módszertani alapelvek hiányoznak fogalmazástanításunkból. Ez így nagyon egyszerűen hangzik, a valóságban egy rendkívül bonyolult kérdéssel állunk szemben, amelynek elemzése a gyakorlati megfigyelések mellett *elméleti* megfontolásokat is kíván.

Pszichológus az iskolában

Egy kisegítő iskolai tanár tapasztalataiból

A Bukaresti Egyetem pszichológia tanszékének munkatársa, dr. Mielu Zlate alaposan és felelősségteljesen elemzi a hazai pszichológia mai helyzetét és jövőbeli lehetőségeit. („*Psihologia și viața*“ sau „*psihologia vieții*“? Era socialistă, 1982. 1.) A szerző a lélektan hazai fejlődésében elért sikerekből indul ki, abból a tényből, hogy nemrég még „román pszichológiai iskoláról” és ennek belső differenciálódásáról lehetett beszélni (tanuláslélektanról Bukarestben, személyiséglélektanról Iași-ban, kísérleti pszichológiáról és gyógypedagógiáról Kolozsváron, pszichopatológiáról Temesváron). Az eddigi értékes elméleti és módszertani tevékenységet egy sokkal kevésbé pezsgő szakasz váltotta fel. Zlate megállapításainak lényege az, hogy az utóbbi években a pszichológia fejlődése lelassult, ha nem éppen hanyatlik. A cikk írója tényként mutatja be, hogy csökkent a pszichológusok érdeklődése az élet problémái iránt, fontosság tudatuk, szakmai motivációjuk sem éppen kielégítő.

A felsorolt jelenségek okait a szerző két csoportra osztja: a pszichológia fejlődésének megtorpanását egyrészt maguk a pszichológusok idézték elő, mert nem értékelték meg teljes mértékben feladataikat, szakmájukat nem tudták elismertetni, elfogadtatni és értékelteni, másrészt azok, akiknek a lélektan vívmányait át kellett volna venniük és értékesíteniük, mégpedig nemcsak a nyilatkozatok szintjén, hanem a szervezési intézkedések révén is. A szakember számára rendkívül értékes mindkét tényezőcsoport tanulmányozása és átgondolása.

Magam csak néhány, az ügyvel kapcsolatos gondolatot kívánok felvetni, Zlate olyan hely elérését szorgalmazza a pszichológia számára az alkalmazott tudományok sorában, amely biztosítaná konkrét hozzájárulását a mindennapi élet felvetette kérdések hatékony megoldásához. A pszichológia mint tudomány valóban csak akkor bizonyítja erejét, ha nem elégszik meg a tények, törvények, tulajdonságok, mechanizmusok, illetve okok és sajátosságok feltáráásával, hanem ezeket befolyásolni tudja az egyén érdekében, a társadalmi értékek rendjében.

Bármilyen tudományban — így a pszichológiában is — a csúcspontot a magas szintű absztrahálás mellett a konkrétumhoz való visszatérni tudás képviseli. A gyakorló pszichológusnak elég nehéz elszakadnia az általánostól, az elméleti modellt az egyedi esettel összevetve prognózist kidolgozni és korrekciós vagy tanulási eljárást kezdeményezni. Hogy a pszichológusra váró feladatok mennyire bonyolultak, akkor válik igazán világossá, ha az érdeklődő megpróbálja áttekinteni például a személyiségelméletek sokaságát, számtalan irányzatát és bonyolult szerkezetét, vagy a pszichológiai megismerés bizonyos eszközeire vonatkozó ismereteket akar elsajátítani. Nemhiába állítják a gyakorló pszichológusok, hogy hosszú évek teltek el, amíg elsajátították a projektív vizsgálati módszereket (T. A. T., Rorschach stb.), illetve megtanulták hatékonyan alkalmazni az affektív-rationális beszélgetést, a csoportterápiát. A pszichológia hatékony gyakorlatát semmivel sem könnyebb elsajátítani, mint az orvostudományok gyakorlatát, a pszichológushallgatók mégis összehasonlíthatatlanul kevesebb gyakorlati felkészítésben részesültek, mint orvostanhallgató társaik. (A múlt időt a pszichológusképzés sajnálatos megszűnése miatt használjuk.) Milyen jó volna, ha — bár ideiglenesen — a kezdő pszichológusok tapasztalt, hozzáértő kollégáik keze alatt dolgozhatnának! Ilyen szempontból meglehetősen nehéz helyzetben vannak a különböző üzemekben és kisebb helységeken, klinikákon egyedüli pszichológusként dolgozó fiatalok. Az iskolákban különösen furcsa helyzet alakult ki, mert annak ellenére, hogy a sikeres oktató-nevelő tevékenység egyik elismert meghatározója (a didaktikai és módszertani ismeretek mellett) a pedagógia és a pszichológia tételeinek alkalmazása, manapság mégis ritkaságszámba megy az iskolapszichológus, aki a nevelő-oktató folyamat zökkenőt hivatott megoldani. A leggyakoribb — pszichológus beavatkozását igénylő — eseteket például az első osztályban nehezen alkalmazkodó vagy kifejezetten nem alkalmazkodó tanulók jelentik. Ilyen esetekben a tanító megfigyeli a tanulót, elbeszélget a gyermekkel, illetve a szülőkkel, a lemaradást megpróbálja egyéni foglalkozással behozni, a pszichológus pedig az alkalmazandó módszereket pszichológiai vizsgálatokkal egészíti ki (nem helyettesíti!): anamnézist készít (rekonstruálja

a gyermek fejlődésének menetét), feltárja a fejlődési rendellenességeket, lélektani próbákat végeztet a tanulóval, hogy feltérképezze a lelki struktúra intellektuális, affektív és akarati tényezőinek mechanizmusait, és — ezeket a hasonló életkorú gyermekekével összehasonlítva — diagnózist dolgoz ki, amely szerint a gyermek szellemi fogyatékos vagy fejlődésben visszamaradott, esetleg érzelmileg éretlen (emotionális fogyatékos) stb. Eszerint kellene előírni a gyermeknek megfelelő pszichopedagógiai korrekciós tevékenységet, esetleg pszichoterápiának alávetni. Hasonló okelemző és gyógyító szerepe kellene legyen a pszichológusnak egyes iskolakerülő, illetve nehezen nevelhető gyermekek esetében. Ugyancsak a pszichológus hatáskörébe tartozik a pályaválasztás előtt álló tanulók képességvizsgálata, a „problémás osztályok“ vizsgálata és befolyásolása a személyközi kapcsolatok megismerése és javítása révén, az értékorientáció vizsgálata és még sok kérdés, amely az iskolában megoldásra vár. Ezeknek a feladatoknak egy részét az osztályfőnökök, tanítók és szaktanárok, a megyei pályaválasztási laboratóriumok és a körzeti logopédusok vették át.

A körzeti logopédusnak jelentős szerep jutott az óvodában évenként esedékes iskolaérettségi vizsgálatok elvégzésében. Nem vonom kétségbe a logopédusok illetékességét ezeknek a vizsgálatoknak az elvégzésére, hiszen legtöbbjük jártas a pszichodiagnózis és -prognózis eszközeinek használatában; inkább az ilyen vizsgálatok időigényességét és bonyolultságát, illetve jelentőségét szeretném érzékeltetni. Ezekhez mérten a pszichopedagógiai vizsgálatok minősége sokat nyerne, ha kimondottan pszichológusi alapfoglalkozás keretében végeznék őket, és nem normán felelő feladatként!

Saját pszichológusi képzettségem és tanári működésem egy kisegítő iskolában példája lehet annak, milyen nehéz kielégítő szinten folytatni mindkét tevékenységet. Mert hiába vannak pszichológiai ismereteim, az órákon csak részleges, kezdetleges képet tudok kialakítani a tanulók értelmi képességeiről (rövid és hosszú távú memóriájukról, gondolkodásuk műveleti szintjéről, jelen stádiumáról, tanulási képességeikről, esetleges észlelési és motorikus zavarairól), érzelmi életük és emotionális szerkezetéről (emotionális labilitás, túlérzékenység, depressziós hajlam, introverzió, illetve extroverzálság stb.), értékorientációjukról.

Az órán és az órán kívüli tevékenység révén, illetve a családlátogatások alkalmával a tanulóval szerzett ismeretek gyakran elégségesek egy sikeres pedagógiai munkához. De minden osztályban (az enyémben is) akad néhány tanuló, akinek sem tanulmányi előmenetele, sem viselkedése nem felel meg az osztály átlagos szintjének. Hiába dolgoztam ki egyénileg alkalmazható tanulási eljárásokat, mindhiába alakítottam ki és ápoltam a kapcsolatot a szülőkkel (már azokkal, akik az ügy iránt jóakaratot mutattak): az egyik gyermek nem tanult meg elfogadhatóan olvasni, a másikkal a számtan jelent különleges megpróbáltatást, a harmadik pedig képtelen elmondani a megtanult leckét. Amikor aztán sikerült időt és energiát találnom ezeknek a gyermekeknek a képességvizsgálatára, lassanként körvonalazódtak a zavarok formái, ezek kóreredete és kiküszöbölésük lehetősége. Egyetlen gyermeknek pszichológiai tesztelése átlagosan 5 órát vesz igénybe. Sajnos, alkalmas hely híján a vizsgálati körülmények (zajmentesség, megfelelő világítás, kényelmes szék, illetve megfelelő asztal hiánya stb.) nem mindig felelt meg az előírt standard szintnek. Mostanában különösen foglalkoztatnak a kisegítő iskolába került viselkedészavaros tanulók, akik aránylag tetemes hiányzásuk ellenére többnyire a legjobb tanulók közé tartoznak. Ilyen esetekben a pszichológusnak az affektív-emotionális zavarokat és ezek eredetét kell kutatnia, valamint meg kell kísérelnie az értelmi fejlődésre, a tanulásra, az iskolai, illetve az iskolán kívüli tevékenységre gyakorolt hatásukat megállapítani. Ugyanakkor ki kell dolgoznia a pszichoterápiás foglalkozás menetét.

A továbbiakban röviden bemutatom egyik érdekes esettanulmányomat: A. 11 éves, negyedik osztályos tanuló, csinos, kedves arcú, tiszta leányka. Szülei munkások, anyja ápolónői iskolát végzett, jelenleg beteges, labilis idegállapotú, apja részeges. A.-nak van két kisebb testvére is. Óvodás korban kezdett mind egészségileg (nagyfokú soványság, szívreuma), mind a pszichikai egyensúly szempontjából („baj volt az idegeivel“, mondja az asszisztensnő, aki őt abból az időből ismeri) problematikus gyermekké válni. Az általános iskola első osztályában nehezen tanulja meg a betűket, a számolásban is akadozik. Ráadásul betegsége miatt nagyon sokat hiányzik az iskolából. Az anyjának nincs ideje arra, hogy a tanulásban segítse, az apja egyre többet iszik, terrorizálja családját. A tanítónő nagyon igényes, a leánykát sorozatos kudarcélmények érik, s ennek következtében dacos és szemtelen, nem hajlandó az osztályban dolgozni, hisztérikusan sír, hazudik. Gyenge tanulmányi előmenetele miatt kisegítő iskolába irányítják. A dosszié össze-

állításával a diagnosztikai bizottság enyhe szellemi fogyatékossgot és viselkedésvizart állapot meg. A második osztályt már a kiségitó iskolában végzi. Itt az első két hónapban megtanul folyékonyan olvasni és írni (jóllehet elég figyelmetlenül) és elfogadhatóan számolni. Osztálytársai közül már ekkor kiténik mesélőkészségével és kézügyességével, nem utolsósorban pedig az osztálytálatgot messze meghaladó értelmi képességeivel. Jó képességei ellenére nem ér el tartós elsőbbséget a tanulmányi eredmények ranglistáján, mert gyakran hiányzik (jóllehet egészségi állapot határozottan javult), nem tanul folyamatosan, a felelések alkalmával figyelmetlen, kapkod. Az osztályban indulatosan viselkedik, önuralma gyenge, gyakran sír, fenyegetőzik, parancsoló, esetenként bosszúálló.

A pszichológiai vizsgálat eredményei az értelmi struktúra vonatkozásában a következők: az észlelési-motorikus funkciók, az emlékezés (felidzés és felismerés) elérik a normális, illetve a korának megfelelő fejlettségi szintet. A gyermek általános intelligenciaszintje (a színes Raven-teszttel mértem) a korának megfelelő átlag alatt van, de az enyhén szellemi fogyatékosokénak megfelelő határ fölé emelkedik. Nagyfokú figyelmetlensége, labilitása a tesztek megoldásában is jelentkezik. A személyiségvonásokat kezdetben a rajzok segítségével tanulmányoztam: ezek erős feltűnési és önmegvalósítási törekvést mutattak, kihangsúlyozott bizonytalansági érzés alapján. A projekciós Tematic Apperception Test nagyon jól kiegészítette az alany pszichológiai profilját, mivel nem tud családi életéről, saját helyzetéről, illetve vágyairól nyíltan beszélni. A képekről alkotott mesékből (amelyek projekciós értékét különösen befolyásolta a vizsgált személy gazdag szókinccse, elbeszélő készsége és képzelőereje) kiviláglik a bizonytalanság kínos érzésével párosuló biztonság- és szeretetvágy, az anya által való elfogadás, illetve visszautasítás problémája. Viszonylag erős nála az izoláció érzése, ezért jelentkezik a mesevilágba való menekülés. A leányka meséiben meglevenednek a konfliktusok, elsősorban a leánytestvére iránti nagyfokú féltékenysége, valamint szembeszegülése a szülői akarral.

Következtetésem: a tanuló otthon állandó jellegű emocionális feszültségben él frusztrációs helyzete miatt. A frusztráció okai: a fogyatékossg tudata, illetve az, hogy normálisnak kívánja elfogadtatni magát környezetével, de ez nem tűnik számára lehetségesnek, ameddig a kiségitó iskola tanulója. Az állandó jellegű frusztrációnak másik oka a családi helyzet pszichés átélése: elképzeli magának egy féltő, szerető, védő anyát és egy megértő, szelid apát, miközben nagyon érzékenyen reagál minden családi veszekedésre. Jóllehet színes, életerős személyiségstruktúrával rendelkezik, nem tudja ezeket a konfliktusokat áthidalni.

Ebben az esetben nagy szükség volna a pszichoterápia bizonyos formáinak az alkalmazására:

— munkaterápiára, főleg olyan tevékenységek végeztetésére, amelyek kézügyességet, képzelőerőt igényelnek (kézimunka, rajz, torna, bábszínház, szavalás és színjátszás); ezekben felszabadulhatna alkotóereje, erős önmegvalósítási ösztöne, így ka-
tartikus élményekben lehetne része, egyúttal önértékelési szintje is javulhatna;

— segítséget kellene nyújtani neki, hogy az apjától való (nem ok nélküli, tehát fel nem oldható) félelmét racionalizálja; ugyancsak racionalizálási folyamatnak kell alávetni az anyjához való túlzott ragaszkodását, ezáltal növelni személyisége függetlenségi szintjét.

Mindezek csakis hosszú távú foglalkozás eredményeként valósíthatók meg. A jó eredmény elérését azonban nagymértékben elősegíti a tanuló jó értelmi képessége, egyéniségének erős önmegvalósítási ösztöne, illetve akarateréje (Ego strength, Will). A sikeres pszichoterápiás kezelés eredményeként a tanuló önbizalmának visz-szanyerése várható.

Bízunk kell abban, hogy a tanítók, tanárok munkáját segítő pszichológusok egyre nagyobb számban és egyre több hozzáértéssel oldanak majd meg ilyen és hasonló eseteket, még mielőtt ezek a gyermekek a kiségitó iskolába kerülnének vagy a továbbiakban bűnözésre vetemednének.

Ifjúsági és gyermekkönyvkiadásunk hetvenes éveiről

Könyvkiadásunk egésze — profilra, műfajra, sőt nemzetiségre való tekintet nélkül — igen komoly időket él át. De talán épp most fontos levonnunk az elmúlt évtized tapasztalatait, tanulságait, keresve az adott keretekben az égető problémák megoldását. Mert ha eddig sem volt helyénvaló, ezután már igazán megengedhetetlen a kiadói munkában az üresjárat, az átfedés, az erre vagy arra jutó szerzői és nyomdai ívek, papírmennyiségek elfecsérlése.

Három kiadó: az Albatros, a Ion Creangă és a Kriterion egy évtizedes (1970—1980) eredményeit próbálom számba venni a kiadói katalógusok és évi könyv-repertóriumok segítségével. A számbavétel ugyan nem lesz teljes, hiszen a hetvenes években jelentetett meg — a bennünket érdeklő kategóriába tartozó — néhány címet a Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó (például az iskolai szöveggyűjteményeket, egy barkácskönyvet), a Politikai Könyvkiadó (az *Etikai kisszótár pioniroknak* kötetét) s a Dacia (néhány gyermekkönyvet és ifjúsági regényt), de amit az alábbi adatok jeleznek, így is meggondolkoztatónak érzem.

Az 1970—1980 közötti időszak ifjúsági és gyermekkönyvkiadásának eredményei alapján véve nem lebecsülendők. A munkából oroszlánrészt vállaló három kiadó a tizenegy év alatt összesen 363 címet jelentetett meg, 4 404 520 példányban. (A címek számánál külön tételnek vettük az újrakiadásokat, utánnomásokokat is, ha azok nem ugyanabban az évben jelentek meg.)

Hogyan viszonyul ez a könyvmennyiség az olvasók virtuális létszámához?

A *romániai magyar nemzetiség* című, nemrég megjelent kiadvány adatai szerint 1979-ben a magyar anyanyelvű óvodások, elemi és középiskolai tanulók lélekszáma összesen 361 663 volt:

óvodás	73 772, ebből magyar óvodában	54 161 (73,41%)
általános iskolás	230 185, ebből magyar iskolában	187 941 (81,65%)
líceumi tanuló	57 706, ebből magyar líceumban	36 416 (63,11%)

Ha a tényleges vásárló- és olvasólétszámot próbáljuk meghatározni, számolnunk kell azzal, hogy gyermekkönyveink egy része az óvodáskor előttiékhöz is szól, akiknek szülei, nagyszülei olvassák fel a meséket, versikéket, s hogy vannak szülők, akik a családtervezés során nemcsak leendő gyermekeik anyagi, hanem szellemi szükségleteire is gondolnak. Én magam is jó néhány olyan fiatalat ismerek, akinek könyvespolcán a gyermekkönyvek már akkor sorakozni kezdtek, amikor nemcsak a gyermek, de még a leendő férj vagy feleség sem volt a láthatáron.

Maradjunk azonban a fenti számadatoknál. Mert a tizenegy év összpéldányszámából egy főre így is mindössze 12,12 darab könyv jut, vagyis alig több, mint egy könyv évente. A választék pedig a tizenegy év alatt egy cím ezer főre.

(A helyzetet némiképp módosít a könyvbehozatal is, amelyről azonban semmi-féle áttekintésünk nincs, holott — tapasztalataink szerint — időnként és helyenként szintén segít enyhíteni a gyermekkönyvvásárlók gondjain.)

A három hazai kiadó között az összteljesítmény a következőképp oszlik meg:

	Kriterion		Creangă		Albatros		Összesen	
	Cím	Példány	Cím	Példány	Cím	Példány	Cím	Példány
1970	12	51 900	28	196 900	8	30 350	48	279 150
1971	8	136 800	21	214 600	7	20 250	36	371 650
1972	12	162 200	22	375 800	9	30 260	43	568 260
1973	9	239 800	18	218 680	4	16 000	31	474 480
1974	9	68 800	20	130 000	9	33 300	38	232 100
1975	6	116 350	16	126 860	6	18 500	28	261 710
1976	8	178 900	17	234 550	10	49 040	35	462 490
1977	5	135 500	10	175 150	7	81 300	22	391 950
1978	8	149 400	17	281 400	5	35 330	30	466 130
1979	5	83 350	14	265 750	6	89 000	25	438 100
1980	8	318 500	19	140 000	—	—	27	458 500
Összesen	90	1 641 500	202	2 359 690	71	403 330	363	4 404 520

Az össztermelés százalékos megoszlása a három kiadó között:

	<i>Kriterion</i>	<i>Creangă</i>	<i>Albatros</i>
Címek	24,8	55,6	19,6
Példányok	37,27	53,57	9,16

Az évi összátlag 33 cím, 400 411 példányban.

A tizenegy év alatt megjelent három és fél száz mű szövegszerző ismeretében lehetne csak statisztikát készíteni arról, hogy miként oszlik meg ez a könyvtermés az ifjúsági és gyermekirodalom három korosztálya: az óvodások-kisiskolások, a második tagozatiak, valamint a liceumi tanulók között. A katalógusokat végigtekintve azonban az a benyomásom, hogy könyvkiadásunkban ez a szempont nem érvényesül tudatosan, s a könyvtermés — spontán módon — a két szélső pólusor. csúcsosodik ki. Vagyis épp az a nemzedék marad megfelelő mennyiségű és választékú olvasnivaló nélkül, amelyeknek az érdeklődését az óvodában és az elemiben sikerült felkeltenie, s amelyek — egy tordaszenteslázló felmérés szerint — már tudatosan keresi a maga olvasnivalóját.

De térjünk még vissza a kiadók mennyiségi eredményeire. Az elemzett időszak évi átlaga, mint láttuk, 33 cím és 400 411 példány, vagyis címenként átlagosan 12 134 példány. Az évenkénti termés azonban ehhez az átlaghoz viszonyítva rendkívül ingadozó. A címek száma tekintetében az ingadozás 22 és 48 cím között, a példányszámok tekintetében 232 100 és 568 260 példány között mozog, vagyis durván számolva a „jó” évek termése kétszerese—két és félszerese a gyengébbeknek. S ha a jó években sem panaszkodhatnak a könyvterjesztők amiatt, hogy eladatlanul maradna az ifjúsági és gyermekkönyv, akkor a gyenge években a kiadói termelés egyenetlensége valóságos légritka tereket teremt. A címek számát tekintve az 1973., 1975., 1977., 1978., 1979., 1980. év, a példányszámot tekintve az 1970., 1971., 1974., 1975., 1977., 1979. év marad a középarányos alatt.

Ami most már ifjúsági és gyermekkönyvkiadásunk tartalmi részét illeti, az elmúlt évtizednek van néhány jelentős eredménye: kialakultak olyan sorozatok, amelyek — következetes kiadói munka és az ütemes megjelenés biztosítása esetén — jelentős szerepet tölthetnek be az ifjú nemzedékek tudati, esztétikai és világnézeti formálásában. Talán a legjelentősebb eredmény, hogy sorozatszerűen jelentkeznek — modern korunknak és a tudományos-műszaki forradalom követelményeinek megfelelően — a közhasznú ismereteket összefoglaló sorozatok is, az egy évtizeddel ezelőtt sokat aposztrofált „irodalomközpontúság” tehát ezen a téren is lazult, ugyanakkor vannak sikeres, az ifjú és gyermekolvasók által igen keresett irodalmi sorozataink is. Érdemes volna külön-külön kitérni rájuk, s megvizsgálni, hogyan teljesítik maguk elé tűzött feladatukat, megfelelnek-e az elvárásoknak az ismeretszint, tudományos vagy irodalmi színvonal, választék stb. tekintetében. Ez azonban tulajdonképpen egy kiadóközi munkaértekezlet feladata lenne. Így inkább az eredményekre emlékeztetés vonalán maradok, s megelégszem a felsorolásokkal.

A gyermekek és ifjak olvasóvá nevelésében érdemes szerepet játszottak azok a gyűjteményes kötetek, amelyek romániai magyar gyermekíróink legjobb verseit, elbeszéléseit, karcolatait tették hozzáférhetővé: a Kriterionnál Bajor Andor, Hervay Gizella, Jancsik Pál, Kányádi Sándor, Létay Lajos, Majtényi Erik, Szilágyi Domokos, Tamás Mária, Veress Zoltán, a Creangánál Horváth Imre, Kádár János, Kiss Jenő, Lászlóffy Aladár, Palocsay Zsigmond köteteire gondolok. Aztán ott van a Kriterion illusztrált ifjúsági regénysorozata, amelynek 33 kötete közel egymillió példányszámban jelent meg, és fogyott el többnyire hetek, olykor napok alatt; az Albatros *Legszebb versek* sorozata, amelyben bár akadozva, kihagyásokkal, összesen 30 költő versei láttak napvilágot (6 magyar klasszikus, 5 romániai magyar, 1 mai magyarországi, 9 román és 7 angol, francia, orosz, olasz, amerikai). A Creangă Könyvkiadó sorozatai a különböző életkorú gyermekeknek nyújtanak olvasmányt — érzésünk szerint kissé talán túlságosan (olykor egymást és más kiadók sorozatait is átfedve) szerteágazó kiadványsorozatokban (*Ábécé, Mesetarisznya, Az én első könyvem, Minden gyermek könyve, Nagyapó mesefája, Beszélő tükör*), s ezenkívül külön gondot fordít a magyar gyermekirodalom elhanyagolt vagy elfelejtett klasszikusai (Gyulai Pál, Gáspár János, Pósa Lajos) vagy nagy klasszikusaink (Ady Endre, Arany János, Benedek Elek) gyermekverseinek, -prózájának hozzáférhetővé tételére.

Problematisus az eredeti ifjúsági és gyermekirodalom helyzete. Olyannyira, hogy ez a kérdés külön elemzést érdemelne, s nem is csak kiadói, hanem írószövetségi szinten, ahol maguk a legilletékesebbek: az írók szólhatnak hozzá, hogyan is apadt el oly nagyon az eredeti romániai magyar ifjúsági és gyermekirodalom, s mit lehetne tenni fellendítése érdekében. Itt én a tizenegy év adatai alap-

ján csak néhány meggondolkoztató dolgot jeleznék: a Kriterion említett illusztrált regénysorozatának 33 kötete között mindössze két eredeti romániai magyar ifjúsági regény volt: Nagy Borbála *Csiki boszorkánya* és Varró János könyve, a *Ki csatát nyer, koronát nyer*. Az Albatrosnál tizenegy év alatt megjelent nyolc eredeti ifjúsági regény közül négy újrakiadás volt, s a Creangánál megjelent 19 eredeti ifjúsági regény és elbuzéskötet sem írható maradéktalanul és egyértelműen az utóbbi évtized termésének javára (vagy nem sorolható egyértelműen az ifjúsági és gyermekirodalomba). Mondom, ennek a kérdésnek az átfogó — műfaji, esztétikai, pedagógiai vetületekre kiterjedő — elemzésére az Írószövetséget s annak nemzetiségi bizottságát érzem illetékesnek és hivatottnak.

Befejezésül csak egy egészen gyakorlati, de érzésem szerint fontos — egyedül tőlünk függő — vonatkozást vetnék fel még. Mindenki tudja, hogy ifjúsági és gyermekkönyvkiadásunk egésze Bukarestben szerkesztődik. A könyvek szerkesztőit, sőt többnyire az egész kiadót jórészt a posta és a telefon köti össze az alkotók legnagyobb részével. Mindnyájan tapasztalatból tudjuk, hogy milyen nehézségeket okoz ez a szerző és szerkesztő kapcsolatában, a kéziratok végleges formájának, a gyermekolvasók lelkivilágához közel álló grafikai köntösének kialakításában. Ezek a nehézségek még akkor is számottevőek, ha az illetékes reszortszerkesztő nem egymagában dolgozik, hanem egy nagyobb, rokon munkaközösségben. A Creangá és az Albatros esetében azonban egy-egy szerkesztő egymaga hordozza a vállán kiadója magyar nyelvű könyvei megjelenésének minden gondját és felelősségét. A távolság tehát az önmagára utaltság körülményével is súlyosbodik. Nem áltatom magamat azzal, hogy az elkövetkező időszakban új vidéki fiókszerkesztőségek létesítésével ezen a helyzeten változtatni lehetne. De épp ezért különösen fontos, hogy az ifjúsági és gyermekirodalmunk gondját vállukon hordozó szerkesztőket fokozott figyelem és segítőkészség vegye körül. Sajnos, az elmúlt évtizedben nem egy jele mutatkozott annak, hogy ezt a figyelmet és segítőkészséget egyes szerkesztők nem kapták meg, s egymagukban sokszor kényyszerültek olyan szükségmegoldásokra, amelyek végső fokon ifjúsági és gyermekkönyvkiadásunkra károsan hatottak.

Arról van tehát szó, hogy az adott lehetőségek között jobban gazdálkodjunk. Nemcsak papírral, pénzzel és nyomdakapacitással, hanem szellemi energiával is.

Elhangzott 1982. január 29-én, a Napsugár-évfordulónak szentelt Korunk-délelőttön.

Arkossy István illusztrációja

A halál az élet rendjében II.

Szempontok egy népi thanatológiához

A halál beletartozik az élet rendjébe. Erre figyelmeztet egész sor szólás, népi bölcsesség. Ilyen egyszerűen és természetesen közlik egymással a halál tényét: „elment”, „kimúlt”, „elfogytak a napjai”, „eddig voltak a napjai”, „lehunyta a szemét”. Az elhunytat nemcsak „nehainak” nevezik, hanem „megboldogultnak”, „megnyugodottnak” is. Így tehát a halál az élettel szemben, mely betegséget, kínt, fájdalmat stb. tartogathat az ember számára, a tökéletes nyugalmat asszociálja.

A halál életre vonatkoztatása azonban több gyökerű. A vallomásokból egy sajátos protestáns metafizika bontakozott ki: az embert minden lépésében sorsa határozza meg. E sajátos metafizikában a sors nem valamilyen személytelen, istenek felüli hatalom, mint például a görög mitológiában. Itt olyan sorsról (halálról) van szó, amely a metafizikai tervezésben már eleve benne foglaltatik. Persze a hitnek ótestamentumi gyökerei is vannak. A világ teremtéséhez fűzött szavakból, melyek a halált a bűnbeesés következményeként állítják be, a havadi ember főleg azt jegyezte meg: „visszatérsz a földre, mert abból vétettél: mert por vagy te s ismét porrá leszel.” Az ember életének a fűszálhoz hasonlatosságban a havadi paraszt számára is ahhoz a képzetársításhoz szolgál alapul, mely az emberi lét rövidegét és mulandóságát az „örökkévalósággal” ellentétezi. Ez a belenyugvás a *halált sorsszerűnek tartja*. (A régi, egyszerű homokkőből készült sírjeleken felül ott a D. O. M. S., mely a „De bent omnes mori semel” betűrövidítése.) A halál sorsszerűségének-elkerülhetetlenségének metafizikai gondolata azonban semmilyen lázadáshoz nem vezet, ellenkezőleg: enyhíti a csapást, amelyet a halál valójában képvisel.

„Parancsra tette“

S bár a mese törvénye szerint a hős minden szörnyeteget legyőz, a halál legyőzhetősége csupán *A halhatatlanságra vágyó királyfi* meséjében bukkan fel. Itt a Halál váltig harcol, hogy hősniket — kötelességhez híven — elvigye, de a halhatatlanság királynője még az utolsó percben sikerrel berángatja a hőst a maga birodalmába. Ha azonban a típust képviselő változatokat külön-külön vizsgáljuk, kiderül, hogy a halhatatlanság nem mindig kerekedik felül, inkább csak elodázza a halált egy darabig. Így például — erre Berze Nagy János is utal e típus összehasonlító jegyzeteiben — két múlt századi román mesében a hőst addig lesi a Halál, míg végül is elkapja.¹ Az *Érdy-kódex* egyik legendájában a titokzatos „öregember” a haláltól rettegő ifjút olyan helyre vezeti, „ahol a Halál ki van rekesztve”; ez a hely valójában a Másvilág. *A halhatatlanságra vágyó királyfi* meséje tehát — amelyet mi egyetlen kivételnek tekinttünk — végső soron számos változatában megőrizte a halál elkerülhetetlenségének bizonyosságát. Még azok a meshősök is ezt a bizonyosságot táplálják, akik *büntetésből* több száz évig élnek: „míg három akó tűt el nem koptatnak a varrásban”, vagy „több ezer évig élnek, míg egy hegyet el nem hordanak”.

Nem egy széki mesében a Halál a mégoly cseles és fortélyos hőöket is elviszi. Ezt azonban a mese mindig humorosan, majdnem tréfába illően érzékelteti, ugyanis a nép képtelenségnek érzi azt, ha valaki ilyen törvénybe ütköző módon vágyik valamire.

Az egyik mesében a hős valamivel lekötelezi a Halált, aki emiatt megígéri, hogy csak akkor viszi el, ha kimondja ezt a szót: „Amen.” Hősnünk hát vigan van, amíg a Halál egy lány képében furfangosan rábirja e szó kimondására. *A Halál postája* című mesében (Györi Klára tolmácsolása) a Halál csak akkor viszi el a szegény embert, miután elküldte már a postáját. Megjelenik a Halál, s a szegény ember a megállapodásra hivatkozik, de a Halál ezt mondja: „A postámat nagyon rég elküldtem, látom, meg is kaptad... A fogaid kihullottak, a hajad megfehéredett, a szemed elhomályosodott, nem látsz tisztán, a füled hallása meggyengült, ezek mind az én postáim. Légy kész, gyere, nincs mentés, menni kell.”²

A tanulmány első része ez évi 5. számunkban jelent meg.

E szemléletben a Halál nem valami gonosz démon, hanem, mint az egyik széki legendában is, inkább egyszerű szolga, végrehajtó, aki „parancsot teljesít”. Am egy ízben azt a parancsot kapja, hogy egy gyermekágyas asszonyt vigyen el. A Halál megsajnálja az anyát, és nem hajtja végre a parancsot. Ezért az Úr szörnyű haragra gerjed: „Te Halál, mostantól fogva legyél megbüntetve: neked ne legyen szíved, ne legyen hallásod, ne legyen látásod, hogy ahova küldelek, a küldetésedet rendszeren teljesítsd.” S azóta „a Halálnak nincs szíve, nincs szeme, nincs füle”.³

A meséből kicsengő eme halálszemlélet azért is meglepő, mert — ellentétben a keresztény büntelfogással — egy sajátos népi vallásosságról árulkodik. A keresztény tanok szerint ugyanis a Halál az ember Össelensége, halandóságunk pedig büntetés, amely egy tilalom megszegésének a következménye.

Az elmúlás iszonyata természetesen egyben a legkulturáltabb elmék „személyes” ügye is: a páni félelem a haláltól visszatérő motívuma az irodalomnak, művészetnek. Elég csak Villon *Testamentum*ából idézni (Faludy György „átköltésében”):

*Pedig: hogy féltem egykor a haláltól,
emlékszem, mint kamasz vagy kisdíák,
mikor félig fejemre szállt az álom,
és elmorzsoltam rég az estimát:
hirtelen belémnyilalt a sötétben
a rémület, hogy egyszer meghalok,
s azt sem tudom már akkor majd, hogy éltem,
s hogy fákat láttam, holdat és napot...*

Kozmikus életérzés

A keleti és az európai népi kultúra közös vonása, hogy nem ismeri ezt a villoni motívumot, félelem nélkül tud szembesülni a halállal. Élet és halál kiegészítik egymást, egységet alkotnak: a teljes egységet. Ez Kunt Ernő szerint a keleti kultúra szintetizáló természetének tulajdonítható, szemben az európai kultúra analízáló jellegével. Valójában — legalábbis ami a paraszti kultúrát illeti — itt nem valamiféle filozófiai kategóriákra kell gondolnunk, hanem egyszerűen egy olyan biológiai, sőt kozmikus életérzésre, melynek nyomai még fellelhetők a paraszti kultúrában: más szóval a természettel szorosan együtt élő emberben természetes módon alakult ki az élet ciklusszemlélete. E szemléletben persze része volt az állandó tapasztalásnak, élménynek: nem volt nehéz megértenie (megéreznie?, megsejtenie?), hogy a ciklikusság benne rejtőzik a világmindenségben: természetben, életben. A születő tavaszban, amely a nyáron s az őszön át télbe fordul, hogy újból tavasz legyen. De benne van a születésnek a halálba fordulásában is. A földbe vetett (eltemetett) mag újból kicsírázik. Természet és ember életében visszatérő, soha meg nem szűnő ez a körforgás, az örök ismétlést csak a forduló szakítja meg. Nem véletlen, hogy a parasztembernek valóban évezredek ünnepei ezek a forduló, melyekben természet és élet körforgása egybefonódik: az ősi télforduló (a karácsony) és az ősi tavaszforduló (keresztény változatában a húsvét) egyben a születés és a halál ünnepei. A kettő között a parasztember életében ott a lakodalom (a far-sang), ez az ember plusza a természettel szemben!

A szüntelen egymásba fordulás, egymásból való átnövés szemléletében sajátos népi panteizmus nyilvánul meg, mely növényt, állatot és embert teljes egységben lát, mégpedig abban a vonatkozásban, hogy egyazon törvényszerűség hatja át őket. (Bahtyini terminussal élve ezt *kozmosz aspektusnak* nevezném.)

Ha a halál küszöbén valaki „érett gabonának” tekinti magát, akkor ez nemcsak azt fejezi ki, hogy az élet a földbe vetett gabonához hasonlatos, mely újra kicsírázik és szárba szökken, de azt is, hogy az új gabona csak a földbe vetve csírázhat ki. „Ahogy az érett gabona menyen a csűrbe, úgy menyünk mi is az anyaföldbe” — mondta a 75 éves Nemes Árpádné. „Miért anyaföld?”, faggatóztam tovább. „Hát, az anyánk. Porból lettünk s porrá válunk.” „Ezt nem borzasztó végiggondolni?”, kérdeztem. „Hát hiába na! [sóhaj] Születtünk, s meg kell haljunk.”

Ezt a felfogást sugallja a halált kaszásként vagy aratóként felfogott allegória: a „kaszála halál” vagy „arat a halál”, az ember pedig a „gabona”, melyet a halál lekaszál. Ez a metafora igen régi, Kunt utal egy indokinaí (radhék) énekre:

Ó, halott lelkének szelleme, / elrohadtál te, mint a rizs szára.⁴

A népi metaforák a földet, de az emberi testet elnyelő sűrűdört is *édes anyaföldnek* (bahtyini szemléletben *anyaölnék*) nevezik; Kunt hivatkozik arra, hogy má a középső kőkorszaktól kezdve a sirt az anyaméhvel azonosítják.⁵

Az életnek — és halálnak — ez a pánik nélkül való szemlélete nem mindenki számára tűnik természetesnek. Kegyetlennek tartjuk például, ahogyan a természeti népek, de általában archaikus közösségek az öregek halálát fogadják. James George Frazer varázslókirálya, akit feláldoztak, mert már öreg volt, vagy mert kötelességének nem tudott eleget tenni, Sánta Ferenc *Sokan voltunk* című novellájának öreg emberéhez hasonlít, aki kimegy a Büdösbe, hogy ne legyen több kenyérpusztító. „Feláldozza magát“, akár az eszkimók, s ebben nemcsak az élők kegyetlenségét vagy a társadalmi indokot, hanem a természeti ember viszonyulását is meg kell látnunk.

A parasztember természetes viszonyát a halálhoz az a már előbb idézett mély meggyőződés hordozza, hogy az élet tulajdonképpen nem szakad meg az egyénben, hanem tovább folytatódik az utódokban.

Ezt a közösségben (nemzetségben, családban) való gondolkodást (mely a régi értékrendet még hordozó parasztságot jellemzi) megtalálhatjuk mindazonkán az írónknál, akik nem szakadtak el a paraszti értékrendtől. Csingiz Ajtmatov a már idézett *Tengerparton futó tarka kutya* című novellájában a nagyapa, Organ apó, mielőtt rászánja magát arra, hogy unokáját megmentendő a tengerbe dobja magát, azt mondja: „Itt az idő, leéltem a magamét...“ Az apa, Emrain, aki, hogy fiát megmentse, Organ apó példáját követve maga is a tengerbe ugrik, közben arra gondol: „egész életében azon fáradozott, hogy utolsó lehetével meghosszabbítsa életét a fiában.“ Tudja: „A fia az ő folytatása lesz [...] most, amikor ő maga eltűnik, ott marad a fiában, hogy megismétlődjék fia gyermekeinek gyermekeiben.“

„Amikor valaki meghal, valaki más gondolkozik tovább helyette, utána így tovább, vég nélkül“ — írja Ajtmatov. S mintha csak ezt folytatná az 58 éves Mihály Gyula vallomása: „Tudom, hogy születtem, azt is tudom, hogy meg kell haljak. S örömmel nyugtázom, hogy marad utánam három gyermek. Kettő, aki örökölte a nevemet, s továbbviszi a családfát, és van egy leányom is. En tudom, hogy nem haltam meg, nem hiába éltem. Ez nekem elégtétel. Őszintén mondom, soha nem gondoltam arra, hogy én még egy másik világban élek majd. Nem akarok. Ebben a világban éltem, nekem ez elég volt, ez szép, ennyit rendelt a természet...“

S ha a halálfélelmet az előbbiekből Villon halálélményével illusztrál-tam, illő, hogy ugyancsak vele tanúsítsam, a parasztember halálváró nyugalmát is érténi tudta:

*A vén Paraszt már tudta s várta
alkonytáját kinn az udvaron:
„Görnyedt testünknek nincsen ára,
és meghalunk, mint a barom.
Kaszás testvér! Sovány a földünk!
Könyörgöm: egyet tégy nekem:
ha vinned kell, szórd szét trágyának
e testet kinn a réteken!“
Ő rábólintott s vitte lassan,
s úgy szórta, szórta, szórta szét,
mint magvető keze a búzát,
vagy pipacsot az őszi szél...“*

(A haláltánc ballada — Faludi György átköltésében)

Másképp viszonyul a parasztember a fiatalok halálához. Tragikusnak, némi-képpen a természetj rend megbomlásának tekinti: a fiatal nem teljesítette be sorsát. Aki fiatal, halála által megrövidül mindentől, ami az embernek járna. Csakis így érthetjük meg azt az ősi szokást, mely Kalotaszeg egyes vidékein az elmúlt évtizedekben is élt még: „a halott lakodalmát.“ A kívülálló számára borzasztónak tűnik, hogy a halál napján a gyászolók táncot szervezzenek a fiataloknak; ez a fiatal halottnak megadott kegyelet, végtisztesség, kompenzáció azért, amit az élet nem adott meg. Mintegy valóságosan meg is ülik a nászát: a halottas menet mintha lakodalmas menet volna; a legények bokréttáson, a leányok kibontott hajjal, mintha koszorúsleányok volnának. Ha volt a halottnak vőlegénye, menyasszonya, az úgy megy koporsója után, mintha lakodalomba menne, ha nem volt „szeretője“, valakit kiválasztanak erre a szerepre — mi mást fejez ki mindez, mint azt, hogy a halál csak akkor lehet az élet méltó lezárása, az élet rendje, ha a halott utólag megkapja mindazt, ami az életet teljessé teszi.

Ez a szokás Széken a két világháború között még élő volt. Körülbelül 1940-ig szokásban volt a jugoszláviai Gomboson is, tanúsítja Jung Károly. Ugyanő említi,

hogy később „már nem tartották meg”. A szülők gyásza nem engedte meg a látványos lakodalommal felérő tort.⁶

A közönség mai gondolkodásmódjával, érzésvilágával már összeegyeztethetetlenek érzett szokás elhagyása arra utal, hogy megtörtént az archaikusabb világkép átváltása a „modernbe”. A viszonylag racionális gondolkodású Havadon vagy Mezőpaniton például már a múlt században sem ülték meg a halott „lakodalmát”. Sőt — miként a továbbiakban látni fogjuk — még a tort is anakronisztikusnak és a gyászhoz nem illőnek tartják.

Kulturális rendszer I. — Az eltávozó

„A személyiség fogalmára a nép körében külön kifejezést nem találunk — írja Tárkány Szűcs Ernő. — [...] A személyi megítélés attól függött, hogy ki milyen rendbe, rétegbe, csoportba tartozott.”⁷ Ez a néhány sor jól érzékelteti, hogy a parasztember életében — tán még ma is — a halál (akárcsak a születés és lakodalom) *közösségi ügy, része a paraszti kulturális rendszernek*. A személyiség integritásának fontos követelménye, hogy az életből eltávozó megbékéljen saját elmúlásával. Ehhez azonban nemcsak az szükséges, hogy ne titkolják előle saját halálát, hogy felkészülhessen rá, hanem az is, hogy *szerettei körében haljon meg*. S míg a városi életben az öregek magára hagyatottsága — valamint a haldokló melletti intézményes, fizetéses személyek (orvos, ápoló stb.) jelenléte — már az elidegenedés jele, a parasztsaládban ez egészen másként van: a haldoklót az élettől való búcsúzás pillanatában megnyugtató és békéltető légkör veszi körül. Az tehát, amit a thanatológia feladatként tűz a társadalom elé, hogy tudniillik oktatási kereteket biztosítson a halállal kapcsolatos felvilágosításoknak, s felkészítse az embereket az elmúlás elfogadására — ezt a paraszti társadalom ősi hagyományokra támaszkodva úgyszólván mindmáig a maga kulturális rendszerében valósította meg: „Amilyen közösségi volt létük, éppoly nyilvánvalóan az volt haláluk is — írja Kunz Ernő. — [...] A paraszt népes családjától övezve vett végbúcsút az élőkől.”⁸

Ez mindjárt két dolgot feltételez: nemcsak a halál természetes fogadását, melyről már beszéltünk, hanem azt is, hogy a kialakult hagyományrendszer az élő eltávozásról ünnepélyes, méltó és nagy aktusnak tekintse. Néhol a parasztok meghatározó természetességgel szólnak a távozóhoz: „Mikor nyughatik má mög?” — mondják a haldoklónak. A komák, szomszédok latolgatják: „Ké mast mögha.”⁹

Ősi hagyományokban gyökerező, még ma is élő szokás: a halott végrendelkezése, családjától való elbúcsúzása, az utána maradt gyermekek megáldása. A haldokló búcsút vesz mindenkitől, kezet fog, kéri hozzátartozói bocsánatát, ha megbántotta volna őket. Ez mindig ünnepélyes pillanat, és ilyenkor nem illik sírni. Nem szabad megnehezíteni az elmenő utolsó pillanatait.

A havadi Ozsváth Sándor így mondja el testvére halálát:

„Mikor meghalt a testvérem, Lajosnak hívták, ott voltam mellette. A fogásra fel volt aggatva a gúnyja. S kérte: — Adjátok ide a gúnyamat. Odaadtuk, a kezibe szorongatta. — Mit akarasz? kérdeztem. — Eressz Sándor, mondta, mer *menyek a mindenek útjára*.

Kimegyek, s hívom a feleségit, Lidit:

— Kelj fel, s gondozd az emberedet!

Érkezik a felesége, de már akkorra elszunnyadt. Felébredt, még egyet sóhajtott, s meg volt halva. Kiszedtük a gúnyát a keziből, bétakargattuk, aztán hazamentem. Reggel mentünk koporsóér. Csak harminchat éves volt, de *maradt sarjadéka*.”

Felesége halálát pedig így beszéli el:

„Feleségem egész héten szótt. Szombaton este azt mondja édesanyám:

— Nem látsz már, hagyj abba! Végezd a te dolgodat, én élvezem az enyémet. Sütött, vacsorát csinált. Éccaka fölkelet a viderhez, hogy igyék. Felébredtem:

— Mit csinálsz, Ida?

— Iszom, azt mondja.

Megint lefeküdt. Reggel fölbredek, menyek ki a borjúk után, mer akkor voltak borjúim. Ő is felkél, csinálta a nadrágot nekem, mer' az ilyen házi dolgot meg tudta csinálni. Mikor felöltöztem, még meglök:

— Ó, te Sándor, olyan vagy benne, mint egy purdá.

Még elkacagtuk magunkat. Aztán megfőzte a délebédet, ettünk, s kimenyen a kapuba. Mind a két lányunk ide van férjhez menve. Kérdem:

— Hová akartál menni?

— Idához [a leányunkhoz].

— Há, mondom, mért nem mentél?

— Nem úgy érzem magam, fiam!

Kicsi idő múlva megint kiment. Akkor se mér megindulni. Lefeküdt, s többet nem kött fel. S azon éccaká meg is hőtt. De volt ott egy idevaló fehérnép, aki gondozta a betegeket, azt mondta, hogy tiszta szívből halt meg... Aztán így fogtam ki belőle...“

A látszólag minden érzelmet kiszűrő „tárgyilagos“ elbeszélés éles kontrasztban áll azzal, ahogyan más alkalommal sírva emlékezett meg az asszonyáról.

Kulturális rendszer II. — A gyászolók

A végtisztesség igénye ősi, s tán ez halványult el legkevésbé. Évezredes feltárt sírok, a pompás halotti műemlékek, az antik költészet — mind azt bizonyítják, hogy a megholtnak meg kell adni a tisztességes temetést. Antigoné ennek nevében vállalta még a halált is, amikor temetetlen bátyját nem hagyta vadak prédájául. Akhilleusz épp a végtisztesség megadásával szolgáltat elégtételt meghalt barátjának. A közmert példák arra utalnak, hogy e szívós indítékban nem elsősorban a halott szellemétől való félelem a meghatározó. A végtisztességadásban az élet méltó lezárásának értékrendi tényezője működik.

„A gyász idején — állapítja meg Kunt Ernő — szorosabbra fűződnek azok a társadalmi kapcsolatok, amelyek az egyik tagját elveszített családot, elemi közösséget meggyengült helyzetében támogatják, segítik és védelmezik. A gyászolók efféle szövetségét megfigyelhetjük a természeti népek kultúrájában éppen úgy, mint a paraszti társadalmakban, valamint a korai polgári család- és érdekközösségekben (vö. Thomas Mann: *A Buddenbrook ház*), viszont kevésbé kidolgozottak a fejlett európai társadalmakban a közösségi elhárító reflexek.“¹⁰ A gyászolóknak adott segítség a halál beálltától a temetésig számtalan mozzanatban: a halott öltöztetésében, a ravatalozásban, a koporsó készítésében, illetve elhozatalában, a torra való előkészületben, főzésben, terítésben nyilvánul meg, mindenki önként, szívességből (és nem pénzért!) végzi, a gyászolóhoz való közelebbi vagy távolabbi kapcsolat szerint. A temetésben is ugyanaz a kalákaszellem érvényesül (s itt őrződött meg legerőteljesebben), mely a régebbi faluban mindenre kiterjedt (házépítés, aratás, búzahordás, kukoricafosztás stb.). Érdekes módon a temetéssel kapcsolatosan nem is változott meg ez az erős szolidaritás. Havadon, akárcsak más vizsgált falvakban, nem ismerik a temetés szertartásában a pénzért nyújtott segítséget.

A részvétel másik oldala: a halottnak adott végtisztesség. Ez elsősorban a hozzátartozókat, a „gyászosokat“ vagy a „keserveseket“ kötelezi a halott iránt.

A végtisztesség fontos mozzanata a tor. S ha más községekben még tudni vélik, hogy ez a halott kiengesztelésére szolgál — sőt egy székét őrösen is hagynak az asztal mellett, ahova a halottat odaképzelik, tányért is tesznek oda, ételt, italt —, a havadiak *a torban már csupán a halott iránti kegyeletet érzik*. Ez az ő tiszteltetére rendezett ünnepség, tartoznak ezzel az emlékének: „a halott joga“ (Tárkány Szűcs Ernő). A közösség elbírálja, hogyan rendezték meg a tort: eléggé bőkezűek voltak-e a rendezők? Ha keveset hívtak meg, ha a lakoma szegényes volt, akkor ez a falu közvéleményében azt jelenti, hogy sajnálták a halottól.

Ma már többen érzékelik a tor anakronisztikus voltát, ugyanis gyakran megtörténik, hogy a toron berúgnak, s bár eleinte a koccintás még a gyászhoz méltó: „Isten nyugosztalja meg!“, a későbbiekben emelkedhetik a hangulat; aki berúg, még „világi éneket“ is élénkel. (A toron több helyen is a zsoldárok éneklése járja.) A tor tehát — részben a közvéleménytől való félelem miatt — mind „fényűzőbb“ lesz, azt is mondhatjuk, egyfajta státusszimbólummá vált.

A régi havadi torokban a halott, illetve a végtisztességet megadó gyülekezet megisztálására a templom kapujában kínáltak meg minden résztvevőt kaláccsal (vagy kenyérrel) és pálinkával. Az öregek elítélik a végtisztesség mai — majdnem lakodalomszerű — változatát.

— Mi lenne, ha valaki nem rendezne tort? — kérdeztem Oszváth Sándortól.

— Nincs ki eltörölje. Az egyik csinálja, a másik is. Lenéznek az embert. Hogy milyen fősvény.

A 48 éves Garda Kálmán szerint nemcsak emiatt nem lehet elhagyni: „Nem lehet abbahagyni, mer akkor a családot itélik el, hogy nem tisztelte meg a résztvevőket!“

Kiss Géza pszichológiai magyarázattal szolgál: „Nagy jókedvnek áldomás, nagy bánatnak tor a vége. De e kettő — egy. Mind a kettő lelki feszültség levezetése. Kinn a sírnál minden bánat kisírja magát, fölengednek a szívek. A halotról így emlékeznek: »De hát a szegény má mögnyugodott. Nem hurcolódik többet. Sokat cakózott [küszködött] életibe.«“¹¹

A halottnak kijáró végtisztesség túl a rítusokon, a különféle „babonás” és egyéb ceremóniákon, a paraszti hagyományos konvención, a halott egész életére visszavetülő erkölcsi értékmérőnek tekinthető.

Ismert népi szólás: „Ebből nem lesz prédikációs halott.” Olyan halotról van szó, akiről a temetés alkalmával úgy emlékezhetnek meg, mint aki az életét igazán, méltóan, példaadóan élte le. A prédikációnak — s ez már népi hagyomány! — magába kell foglalnia a halott minden jó tulajdonságait, életének értékét. Ennek fontosságára utal, hogy bár az egyház makacsul ragaszkodik ahhoz: a prédikáció ne a halott „megdicősítése” legyen, hanem alkalom az igehirdetésre, ennek ellenére ritka az az eset, hogy a beszélő ne elégítené ki a halottas háznak, illetve az egész közösségnek ezt az igényét. A túlvilág hiányát éppen az kompenzálhatja, hogy a halottra szépen emlékeznek; szépen ítélik meg az életét, ezt nem szabad megszegni. A prédikációban szólni kell az övéinek hozzá fűződő szeretetéről, megbecsüléséről is. Egyik törvény ellen sem lehet véteni: egy székely faluban a lelkészt felszólította a család, és persze a közeli és távoli rokonság is, hogy hagyja el a falut, mert „halotti beszédében” célzott az öreg haldokló teljes elhagyatottságára. A közösség azt sem nézi jó szemmel, hogy egy „nem mindenben feddhetetlen” halotról felette sok jót mondanak. Úgy éreznék, hogy valamilyen nagy igazságtalanság történik. A havadi ember meg van győződve arról, hogy aki nem „igazságosan” élt, az éppen halálában, az emberek ítéletében kapja meg méltó büntetését.

Hasonló szerepet tölt be a „búcsúztatás”, melyet sokáig első személyben, a halott nevében olvastak fel, ahol elbúcsúzik kellő és „illő” sorrendben legközelebbi hozzátartozóitól, távolabbi rokonaitól, komáitól, „alsó és felső szomszédaitól”, az egész végtisztességet tevő gyülekezettől. A közösség igen érzékeny arra, hogy ki ne maradjon — ha lehet, névleg sem — a búcsúztatóból. S hogy számukra ez milyen fontos rítusmozzanat, azt éppen az a reagálás bizonyítja, ahogyan a falusiak az egyházi hatóságok részéről több ízben meg-megújuló tiltásra reagáltak. Az első személyben való búcsúztatás „pogány” szokás, s így nem lehet része a liturgiának. Ezt többféleképpen „védték ki”, falvanként másként: egyes helyeken nem első személyben búcsúztatják a halottat. Van, ahol az éppen „időszerű” egyházi felszólítást kijátszandó, a lelkipásztor átengedi a búcsúztatást a gyászolók valamelyikének, esetleg az egyházfiak (Széken az egyházfi is búcsúztatott a lelkipásztor mellett, ő a család nevében).

Nem tudhatni, hiszen ezek irracionális indítékok, hogy a közösség eme szoros és vigasztaló részvétele nem játszik-e szerepet abban, hogy a messzire „szétszóródottak” is megtérjenek a hazai földre, s itthon temetessék el magukat. Azt sem lehet tudni, mi játszódik le a lélekben akkor, amikor egymást szerető családtagok egy sírban akarnak nyugodni. S ez persze nem csupán paraszti „babona”. De a halálban mindnyájan sebezhetőek vagyunk! Eppen Havadon egy fiatal elszármazott kapcsán, aki öngyilkos lett, de szülei hazahozták, ilyesféle vigasztalást halottam: „Legalább bár itthon temették el.” A háborús halottak iránti gyász azért olyan súlyos, mert nem sikerült hazahozni őket. Innen az a tendencia, hogy legalább jelképesen sírt készítsenek nekik. Rendszerint a templomban írják fel nevüket vagy a templom előtti „cinteremben”.

Végeredményben a halott a közösségben nyugszik el, Havadon például „nemzetségenként” is külön-külön. Eszerint a halott falu — a múlt — eleven és beépülő része az élő falunak.

Az egyik havadi ember, aki hivatalviselő volt, de a falu szerint sokat csalt, és meggazdagodott (a falubeliek szerint „az ő zsírjukon”), nemcsak hogy súlyos betegségben halt meg, de: „még a temetésre se ment el a nép — mondotta Oszváth Sándor. — Mentek, de kevesen. Ha valakit szeretnek, ha tisztességes volt, az egész falu ott van a temetésén. Mert a temetés akkor szép, ha sokan vannak.” S ha szépen emlékeznek meg az emberről. Mert azt is lehetne róla mondani: „Halotról jót vagy semmit, de azért semmi egy ember volt szegény, Isten nyugosztalja!” Oszváth Sándor felett mondták el: „Jó gazdaember volt, szerette a lovakat!” S ez már igazi dicséret egy ilyen józan és mértéktartó faluban, ahol a munkát tartják a legfőbb értéknek.

„Hallottam, még a templomban is, hogy elmúlik a világ dicsősége — idézem végül Mihály Gyula havadi adatközlő szavait. — Elmúltak hatalmas fejedelmek, elmúlnak a költők, híres nagy emberek. De én azt mondom: akit emlegetnek, az nem hal meg. S van egy közösség, ahova tartozunk, s ahol megemlékezünk egymásról. Amig emlékezet lesz, addig mi is élünk!”

IRODALOM

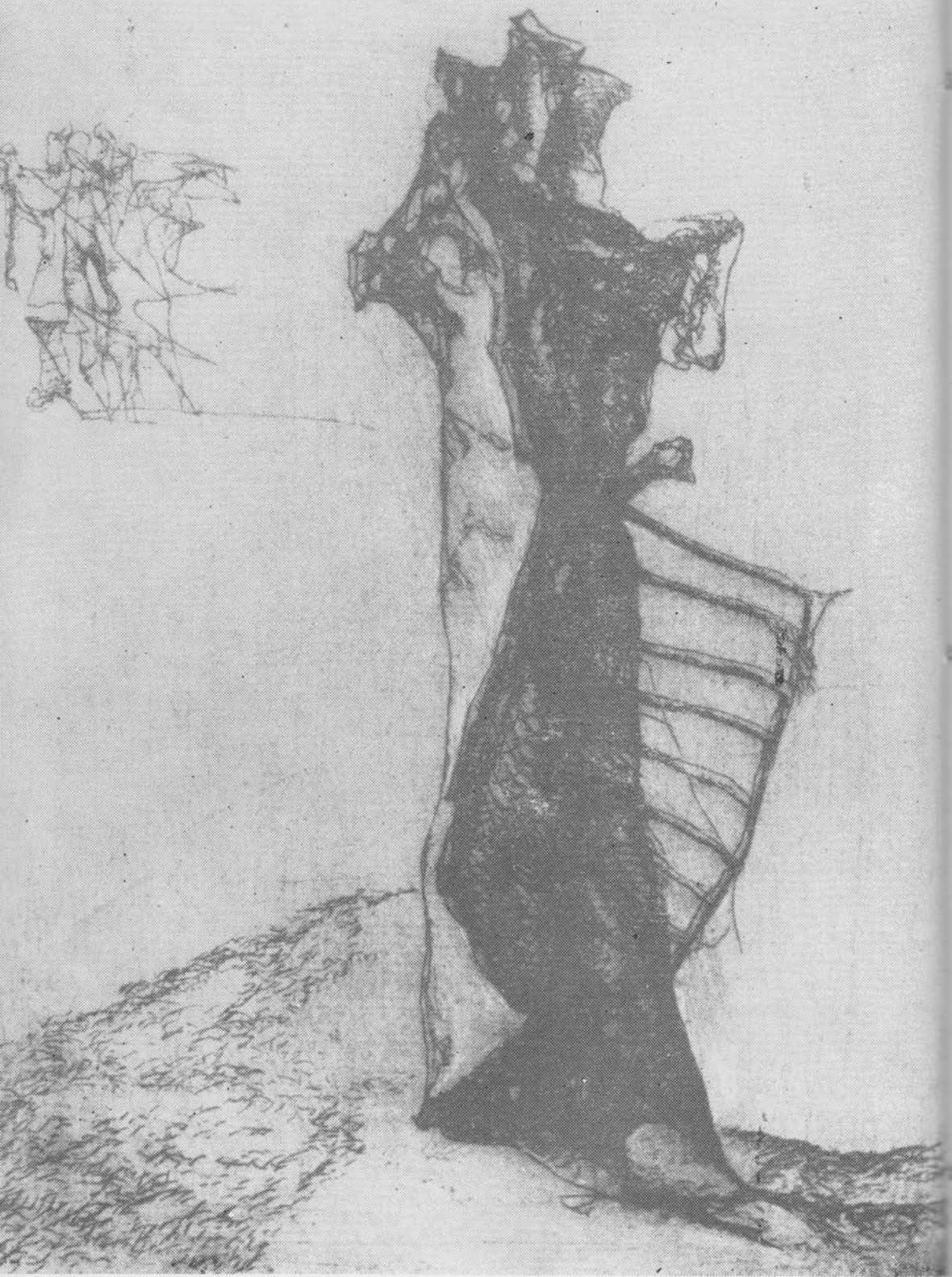
1. Lazăr Șăineanu: *Basmele române*. Buc., 1895.
2. Nagy Olga: *Paraszt dekameron. Válogatás széki tréfákból és elbeszélésekből*. Bp., 1977. 398.
3. *I. m.* 403.
4. Kunt Ernő: *A halál tükrében*. Bp., 1981. 45.
5. *I. m.* 53.
6. Jung Károly: *Az emberélet fordulói*. Szabadka, 1978. 156.
7. Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Bp., 1981. 200—201.
8. Kunt Ernő: *I. m.* 82.
9. Kiss Géza: *Ormánság*. Pécs, 1979. 121.
10. Kunt Ernő: *I. m.* 150.
11. Kiss Géza: *I. m.* 150.

Bencsik János: Filozófus

BENCSIK JANOS: EJFÉL

BENCSIK JANOS: A LATOGATO

Az erdélyi kapitalizmus társadalomtörténete

A nemzetiségi múlt társadalomtörténeti vizsgálódásainak szakterületén szaporodnak az interdiszciplináris módszerek hasznosításával megírt tanulmányok, az Erdélyt, a Partiumot, a Bánságot felölelő szintézisigényű munkák. Imreh István és Csetri Elek *Erdély változó társadalma* című kitűnő tanulmányát módszerében (részben) és tematikus kapcsolódásban Egyed Akos tanulmánykötete* követi. Itt hangsúlyozzuk a kapcsolódás szót s annak szélesebb értelemben vett jelentését, mert ténylegesen erről van szó. Olyannyira, hogy ma a két tanulmánykötet ismeretében bátran állíthatjuk: reménytelen vállalkozás lenne bárki részéről az egyik vagy a másik kizárásával közeledni a társadalomtörténet problematikájához.

Amíg Imreh és Csetri a történeti statisztika, demográfia és szociológia hármas, náluk egymást feltételező s az ebből adódó összefüggésekben struktúra- viszonyrendszereket teremtő módszerükkel közelítik meg tárgyukat, addig Egyed Akos mindemellett módszerébe — természetesen a kutatott „anyagbázis alapján” — a néprajz, az antropológia, a jog, a közgazdaság metodológiáját is bevonja, „anélkül, hogy felolvadna benne, elveszítené önállóságát, mert kérdéseit a történelemtudomány módszerével, a történeti idő sajátos szerkezetét szem előtt tartva oldja meg”. (6.)

Egyed kérdésfelvetése: „honnan jött és merre tartott a történelem folyamata az 1848-as polgári forradalom és az első világháború közötti történeti időszakban, mit örökölt az akkori nemzedékek a korábbi történeti korszaktól, és mivel gazdagították azt” (7.) — valóban a civilizáció fogalmával közelíthető meg. Ez viszont nem olyan fogalmi rév, amelytől a szerző ne tudna eltávolodni, sőt a terminus a maga formai, tartalmi értékében, a kötet második részében csoportosított tanulmányokban, s azok közül is főleg a paraszti gazdálkodást és életmódot, valamint a városfejlődést taglaló aspektusokban bontakozik ki.

„A Falu, város, civilizáció — szokatlan könyvcím” — írja Egyed az „Olvasóhoz” intézett sorai elején, s azt kell mondanunk, tényleg az. És ugyanakkor frappáns. A feudalizmus „életkerete” valóban a falu, a kapitalizmusé viszont a város, az urbanizáció s az ezzel járó civilizáció. S a kötetben tematikailag e kettő objektíválódik. Közlebbi történelmi környezetünkben is a falu—város—civilizáció fejlődési sort alkot, s ez sémában is felfogható. Különböztetve Egyed Akos az erdélyi kapitalizmus társadalomtörténeti vázlatával szerkezetileg a rendelkezésére álló adattömeget optimálisan rendezzi az interdiszciplináris módszer eszközeivel. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az 1848-at megelőző falu társadalmának tipológiájára tett kísérlete. Tipológiájában 2650 falu és mezőváros „számbavehetetlenül gazdag egyedi viszonyait mindössze néhány fő társadalmi típusra vezeti vissza”, és ebben a tipológiában nemcsak a falu társadalma, hanem az egész erdélyi feudális képződmény viszonyrendszereként jelenik meg. (9.) A gazdaság és társadalom egymást feltételező aspektusainak tipológiai alakzatokban való feloldása lehetővé teszi a horizontális és vertikális összefüggések feltárását, a rendszerben elfoglalt helyének pontosítását s a részek közti viszonyok minőségének számbavételét.

Az osztály- és rétegviszonyok kimutatása éppen a fentebbiekből következően csakis a „falukeret” nyújtotta reális tényállás alapján történhet a statisztika, a demográfia és a szociológia eszközeivel. Ez vezet el a mikrostrukturális modell megalkotásáig. S hogy ezt mennyire a maga történeti konkrétságában igyekszik megragadni, arra bizonyíték az a több tényező szempontra, amely egyrészt a már említett interdiszciplináris módszerből, másrészt meg Egyed Akos kutatói felkészültségéből adódik. S ha már itt tartunk, azt is leírhatjuk, hogy a kötet éppen azért alkot egységes egészet, mert a részek egymást feltételezik, vagyis az alapvető struktúra-viszonyrendszerek modelljeinek kidolgozása után Egyed lényegében nem csinál mást, mint időben és térben követi ezek további alakulásait és módosulásait. A modelleket a *Jobbágyrendszer és jobbágyfelszabadítás Erdélyben*

* Falu, város, civilizáció. Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1981.

című nagy fejezet első részében dolgozza ki, ami aztán mintegy igényli a probléma továbbvitelét és vizsgálatát a tőkés viszonyok közt is.

Nyilvánvaló, hogy a rendkívül bonyolult erdélyi gazdasági és társadalomképződmény a nyugati feudalizmusnak egy módosultabb formája, s ez elvi síkon is komoly problémákat vet fel. Először is magának a feudalizmusnak a valóságos identitását: van-e hűbériség? Beilleszthető-e az erdélyi feudalizmus abba a tipológiai sorba, amely világtörténelmileg a patrimoniális és szabad feudalizmus között helyezkedett el? S melyik nyugat-európai altípus vonatkoztatható Erdélyre, a Partiumra, a Bánságra?

Van egy belső indíték, amely csak a kötet tanulmányainak végén erősödik meg az olvasóban, az tudnillik, hogy Egyed az erdélyi kapitalizmust genezisében igyekszik megragadni. Ami kérdésben megfogalmazva így szólna: melyek azok a feudalizmus kori struktúráviszonyok, amelyek a kapitalizmus kezdeteinek osztályszerkezetét fogják alkotni? A gazdasági viszonyokban mi a tőkeképző elem, s hol jelentkezik ez a legkorábban? Az első esetben Egyed kézenfekvő evidenciából indul ki; az erdélyi falu, a feudális társadalom képletéből két tényezőt emel ki: a földtulajdon „struktúráképző” mivoltát és a rendiséget. A földtulajdon nem magyarul meg mindent, azt is tudnunk kell, ki használja a földet, mire és hogyan; a rendiség sem csupán a birtok- és a földtulajdon-megosztás eredménye. A kettő, bár feltételezi egymást — a rendi státus rendszerint földbirtokkal és tulajdonnal jár együtt —, de a politikai hatalom is rendiséget képező erő. Egyed Ákos helyesen jár el, amikor az osztálykritériumról sem feledkezve meg, a rendi képződményeket mint relative mobil társadalmi testeket fogja fel. Az azok közti érintkezési pontokat a mikrostruktúrák szintjén igen eleven képekben érzékelteti, úgy mint a jobbágy és a zsellér, a jobbágy és a szabad, a zsellér és a szabad, a kispnemes és a szabad elem viszonyát a faluközösség hétköznapi valóságában. Ugyanakkor a szokás és státus elhatároló tényeinek erejét is felvillantja.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az erdélyi falu társadalmi típusainak kidolgozása az a döntő mozzanat Egyed kötetében, amely lehetővé teszi számára olyan, eddig nálunk kevésbé megközelített kérdések boncolgatását, mint a társadalmi közösségek és struktúrák viszonyrendszerei az egyes faluközösségeken belül, valamint az erdélyi falu társadalmi típusainak, etnikai viszonyainak felvázolását, „különös tekintettel a magyar etnikumra”. Mindezek kidolgozásában nagy tömegű statisztikai adatot használ, azokat csoportosítva, osztályozva folyamatszerűségeket állapít meg; az erdélyi falu tipológiája: a feudális, szabad, vegyes falu s ezek altípusai — társadalomtörténetileg és elméletileg egyaránt igen jelentős eredmény. Mert megerősödik egy korábbi tudományos vívmány, s ugyanakkor — és ez igen lényeges — feltárul előttünk a maga konkrét történetiségében a feudalizálódás folyamatszerűsége mennyiségi és minőségi jegyeivel, kibontakoznak ennek formái a későbbi megszilárdult és bomló fázisaiban, valamint a tőkés viszonyok közti átalakulásai. Az eredményt Egyed Ákos két földrajzi, illetve történeti véglet (Francia- és Oroszország) közé illesztve fogalmazza meg: „Ezekhez viszonyítva az erdélyi falurendszerben jelentősebb súlya volt a szabad falunak és a vegyes típusú falunak, s ezáltal az egész feudalizmus kori erdélyi falurendszer sajátos színfolt Európa térképén. Különösen az, ha mindehhez az etnikai viszonyokat is hozzáfoglaljuk.” (25.) Tovább vive a gondolatot, Egyed arra a megállapításra jut, hogy az erdélyi feudális társadalom mikro- és makrostruktúrái közösséggé is rétegzettek, amit a tulajdonviszonyok alakulására vezet vissza. Nem a földhasználat—birtoklás—tulajdon sémájához merevít dokumentumanyagát, hanem ebből adódóan földhasználat—földtulajdon—szolgáltatás alakzataiban vizsgálja a kérdést. Ebből következően igen jelentős összefüggéseket mutat ki, pl. a jobbágyközösségnek (mint teljes faluközösségnek) vagy a faluközösségen belüli külön közösségeknek a politikai hatalomhoz (a földesúrhoz) való viszonyában. Kitér az ún. ceremóniális alap megteremtésére, ennek jelentőségét a falu életvitelében a néprajz és társadalomantropológia eszközeivel igyekszik bemutatni.

Magát a függőség rendszerét a szerző a termelési folyamatban kialakultnak fogja fel, amelynek egyes formáit a szokásjog szabályozza, tartja életben. A termékjáradék mint a többlet elvonásának sajátos formája hagyományos jellegű, mert a szokásjog köti a politikai hatalom kezét, de a szokásjog nevében apellálhat a jobbágy a földesúri túlkapások ellen, mint ahogyan azt meg is teszi. Tehát helyesen jár el Egyed, amikor a szolgálattelvés és a termékjáradék mozgástendenciáját a szokásjoghoz köti, mert a földesúr és a személyileg függő helyzetben lévő jobbágy viszonya éppen a szokásjog alapján bizonyos fokig szerződéses viszony, kölcsönös elvárásokra épül. A szerző árnyalt problémafelvetését mutatja például, hogy arra is kíváncsi, vajon a szokásjog kinek kedvezett: a jobbágyoknak vagy a földesúrnak? (28.) Végül soron e tekintetben ismert az eredmény, de hogy maga

a folyamat hogyan játszódott le, az már kevésbé. Márpedig az önismeret egyik alapjává a történelem is akkor válik, ha a gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai stb. tények és jelenségek mögött a folyamatok láncszerű összefüggéseit képes bemutatni. Egyed Ákos hasonló módon közelíti meg a már említett teherviselés mozgástendenciáját a szokásjog függvényében. Amikor a földesúr a robot növelésére törekedett, a szokásjog a jobbágy mellett volt, viszont a demográfiai viszonyok alakulása, a népszaporulat a földesúri szándékokat segítette; a jobbágygazdaság, hogy a nagyobb tehertől megszabaduljon, a fiatal családot is az apai, vagyis a nagycsaládban tartotta, ezért a földesúr közvetlenül beleavatkozik a családi viszonyok alakulásában, ha úgy látja jónak, nősít-házasít. „A jobbágycsalád munka- és szolgáltató képességének folytonossága érdekében”. S nem véletlen az, hogy Weber nyomtatékosan hangsúlyozza a bírói hatalom intézményének fontosságát a feudális viszonyok alakulásában, mert ott, ahol a bírói hatalmat az illető faluban a földesúr szerezte meg, ott a község előbb-utóbb függőségbe jut. S a szabad faluközösség önállóságának egyik alapvető elve éppen a bírói intézménnyel való önrendelkezési jog.

Egyed, miután kidolgozza a feudális típusú jobbágyfalú „függésstruktúráját”, fontos elvi kérdést tesz fel: lehetséges-e a jobbágy önállóságáról beszélni? Válasza logikusan következik abból az előzetes elemzésből, amely kimutatta, hogy az erdélyi feudalizmus körülményei között „korlátozott nemesi földtulajdonjog” volt érvényben az úrbéri vagy jobbágyföld fölött. Vagyis a földesúrnak de facto haszonélvezeti joga volt a jobbágybirtok fölött, amely a jobbágy családi örökségének tárgyát képezte. Ezt fokozta az a tény, hogy a gazdasági felszerelés, a munkaeszközök (az állatállomány is) a jobbágy személyes tulajdona.

Visszatérve az előbbi kérdéshez, Egyed rámutat, hogy — a már említett állapot folytán — a jobbágy viszonylagos önállóságot élvezett. S ugyanakkor itt következik a mi kérdésünkre is részleges válasz, a földesúri birtokon a robotot a jobbágy saját felszerelésével és állataival végezte, valamelyest az oroszországihoz hasonló módon. A jobbágnak ugyanakkor a faluközösség mint „életkeret” bizonyos védelmet nyújtott a földesúrral szemben. (Itt csupán az a probléma, hogy a jobbágyközösség egyetemesen nem kezeskedett tagjai teherviseléséért; a község tagjai külön-külön a földesúr és a szokás megszabta mértékben családonként viselték a terhet, robotot és a termékjáradékot.) Ennek ellenére a faluközösség fő funkciója — írja Egyed — „a gazdasági élet, a termelés rendszerének kialakítása és védelme volt”. (30.) A faluközösség funkciója, amelyet az 1820-as gyergyószárhegyi konkripció alapján érzékeltet a szerző, erősen hasonlatos — mármint a korabeli szöveg tartalma — ahhoz, amelyet Marx, majd Weber az indiai faluról idéz. Itt, amellelt hogy az agrárszervezet e tradicionális formája Kelet-Európában, különösen Erdélyben, a XIX. század elején is kimutatható, fontos megállapítás az, amely az ilyen közösségi képződményekről utókori mentalitásban kialakított erősen „igénytelennek” ismert egységesítő képlet árnyalását célozza. „A jobbágycsalád háztartásának szükséglete több volt, mint a családtagok élelmiszer-s ruházati minimuma, magában foglalta a jobbágycsalád társadalmiasodásával kapcsolatos szükségleteket is.” (31.) Egyed többek között Kalotaszeg példáját is megemlíti e tekintetben. Anélkül, hogy részleteznék, e kérdés felvetésének fontossága vitathatatlan, vagyis a ceremoniális alap előteremtése a jobbágygazdaság egyik fontos feladata volt, s kihatásában máig érvényben lévő következményekkel járt.

A község hagyományos életvitele és magartásformái nemcsak a jobbágyfalú, hanem a zsellér-, szabad vagy a vegyes falú esetében is messzemenően rendszabályozta az egyént, s ha el is hagyta eredeti közösségét, az új helyen éppen a közösségek rendi rétegződésénél fogva ugyanolyan közösségbe került bele, amely viszonylag hasonló normákat állított fel vele szemben. Erdélyben, de általában véve is a kettős függőség volt érvényben, egyrészt a földesúri, másrészt a saját rendi közösségéé.

A zsellér- és bányászfalú típusainak leírása után a szerző a szabad paraszti, határőr katona, nemesi-libertinus és a vegyes falvak típusait, valamint ezek al-típusait vizsgálja. Ez esetben is a cél a saját szerű struktúrák képződési folyamatainak és megnyilvánulásainak a kidolgozása. E falutípusokat is közösségekként fogja fel, jellegzetes gazdasági-társadalmi, életmód-, magartás- és etnikai közösségekként. Az eltérés például a jobbágy-, zsellér-falutípusok és a szabad, határőr, nemesi-libertinus falutípusok közt nyilvánvaló. Ez utóbbi típusokban jórészt magántulajdonosok közösségeivel van dolgunk. A község fő funkciója a kisbirtokosoknak ugyanabban a formában való újratermelése, valamint a katonailag értékes elem önmagát felfegyverezni tudó képességének megőrzése. Itt a közösségek formáit és tartalmi aspektusait a társadalmi differenciáltság mellett az etnikai megoszlás is jellemzi, akárcsak a jobbágy- és zsellér-falutípusok esetében. Ez vi-

szont már nem érvényes a határorkatona-falutípusra, ugyanis ezt etnikai elvek szerint szervezték. A rendi jelleg különösen e jogilag szabad személyek közösségeiben jut érvényre. S a communitas nem más, mint ennek a különöz rendiségnek a kifejeződése. Hasonló rendiség hordozói a nemes és libertinus faluközösség típusai. Az említett típusok — a katonafalu, nemesi és libertinus falu — mind a központi hatalom által létrehozott, státusukban időről időre megerősített képződmények, amelyek aztán e különös szabadság és rendiség megőrzésében alkalomadtán eszmei argumentációként is szolgáltak. E közösségtípusok demokratizomusa csak befelé, a közösségen belül volt érvényes, de azt is erősen korlátozta a vagyoni differenciálódás dinamikája; kifelé viszont zárt volt. E közösségek viszonyát a más, nem azonos státusú közösséggel vagy annak egyéneivel szemben sajátos öntudat, rendiségtudat jellemezte. Ez az elkülönülő, elkülönítő elv érvényesült a jobbágy, a zsellér stb. tudatában is, úgy mint a közösség tudata vagy az egyénben az illető közösséghez tartozás tudata.

Ez érvényes az etnikailag vegyes lakosságú faluközösségre is, csak hogy itt a vagyoni differenciálódás mikrostruktúráképző erejéhez társult az etnicitás természetszerű elve is. Egy falu két vagy több közösség; a társadalmi és etnikai viszonyok kapcsolódását jelzi. Ennek falutípusonkénti kimutatását s egyáltalán a kérdés fontosságát Egyed Akos így indokolja: „Először az, hogy a faluközösség sajátosságaihoz szervesen hozzátartozik az etnicitás, az etnikai jelleg, másodsor az, hogy az 1848-as forradalom, amely a feudalizmusból a kapitalizmusba közvetlenül átvezet, nemcsak társadalmi, hanem nemzeti forradalom is volt, s következőképpen a társadalmi osztályok és faluközösségek magatartásformáit a társadalmi helyzet mellett az etnikai hovatartozás is befolyásolta. Harmadik motivációként azt is megemlíthjük, hogy e kérdés tisztázásával mindeddig adós historiográfáink, holott a romániai magyarság történeti tudata e tisztázás nélkül szegényebb és egyoldalúbb.“ (47.) Egyed Akos falutípusonként és társadalmi kategóriánként vizsgálja fel a magyar etnikum előfordulását, s kimutatja, hogy a falusi magyarság nagyobb része a vegyes falvakban lakott, de jelentős volt a magyar jobbágyfalvak száma is. A magyar falvak érdekei és törekvései az 1848-as forradalomban, akárcsak a nemességé, megoszlottak; ez magyarázza, hogy a forradalom szociális és nemzeti célkitűzéseinek megvalósításába nem egységesen kapcsolódtak be. Szélesebb síkon éppen a sajátos erdélyi etnicitásból következett, hogy 1848-ban mindezek a közösségek saját alternatívát választottak.

Mint láttuk, az erdélyi feudalizmus nem a nyugat-európai fogalmával írható le, attól eltérő jegyeket mutat, sajátos egymás mellett élő struktúrákat hozott létre, s ezt az 1848-as forradalom politikai aktusa sem tudta jakobinus módon megoldani, a forradalmat követően porosz utas megoldás született. A parasztság feudális kötöttségeinek felszámolása sem aktusjellegű, bár döntő mozzanata kétségtelenül az 1848-as forradalom jobbágytörvénye volt, hanem hosszú folyamat, amelyben a kompromisszum jutott kifejezésre. Mert a hatalom struktúrája sem volt egységes, a polgárság nem a demokratikus forradalom révén vált az uralom részesévé, hanem a földbirtokos nemességgel kötött kompromisszuma révén. S mint ahogy annak idején Erdélyben, a Partiumban és a Bánságban is a feudalizálódás folyamata lassan, különböző tendenciákat mutatva vert gyökeret, ugyanez érvényes a tőkés termelés meghonosodásának folyamatára.

Világosan kell látnunk, hogy a feudalizmus mint nyugati képződmény behozott, adaptált, hasonlóan a kapitalizmus is; ez utóbbi kezdete az osztrák merkantil jellegű felemás, államilag szorgalmazott és irányított vállalkozási forma. Az egyéni vállalkozási, vagyis a tulajdonképpeni tőkés termelési forma kibontakozása sokkal későbbi. S Egyed ennek előzményeit és körülményeit vizsgálja, kutatja. A parasztság erősen rétegződött állapota feloldódik, amely most a földdel rendelkező és ezzel egyáltalán nem rendelkező agrárnépesség jelenlétében jut kifejezésre. Viszont a személyileg szabad, vagyonilag deklasszált falusi tömeg — bár ez a kapitalizmus előfeltétele, de — még nem jelenti a tőkés viszonyok térhódítását. A rendelkezésre álló szabad munkaerőt foglalkoztatni kell, mégpedig tőkés termelési formák közt. A kérdés az, hogy Erdélyben, a Partiumban, a Bánságban milyen kapitalisztikus jellegű agrár és ipari jellegű vállalkozási formák alakulhattak ki, amelyek képesek voltak felszívni a szabad munkaerőt, s ha igen, akkor milyen mértékben? Egyed a problémát a kötet második részének tanulmányaiban vizsgálja.

A közlekedésben, a kommunikációban beállt változás felszámolja a kis vidékek zártságát, elszigetelődését, a rendiséget az osztályképlet váltja fel, az annak megfelelő vagy éppen annak ellentmondó tudatformákkal. A vasútépítés folyamata, a vasút gazdasági és művelődéstörténeti jelentősége, a vasutat igénybevevők száma (1870—1888 közt 4 410 639-en utaztak) apróságoknak tűnhetnek, de

Egyed rendkívüli logikai kapcsolásaiban, az összefüggések építésében megvan a maguk helye. Ugyanis ezek mögött a kor legsajátságosabb vonásai húzódnak meg. Az erdélyi kapitalizmus legjellemzőbb megnyilvánulása talán a hitel- és bankügyletekben exponálható. Mert a hitelszervezet alakulásában továbbra is döntő szempont éppen az etnikai elv. Kétségtelen, az általános fellendülés időszakában, valamint az ezt követő és ciklikusan ismétlődő válságok körülményei között elhanyagolható lenne „a hitelintézetek nemzetiségének” megvizsgálása, ugyanis a külföldi illetőségű tőkéhez viszonyítva gyengék voltak. De ha ezeket az intézményeket úgy tekintjük, mint bizonyos közösségi törekvések eszközeit, szorgalmazóit, akkor már távolról sem így áll a dolog. Ezzel Egyed Akos tisztában van, és nem véletlen, hogy a belső pénztöke és ipar ilyen jellegű aspektusaira is felhívja a figyelmet.

A több mint fél évszázados kapitalisztikus jellegű fejlődés, amely az 1848–1914 közti időszakot öleli fel, vázlatoszerű Egyednél, de ez a vázlat értékes! Logikusan következik abból a strukturális elemzésből, amelyet a *Hagyomány és változás az erdélyi falu életében a kapitalizmus korában* című fejezetig megírt. Értékes, mert minőségileg új dimenzióba helyezi a falu tőkés fejlődésének problematikáját. Kimutatja azokat a strukturákat, amelyek leginkább képesek voltak alkalmazkodni az új körülményekhez, az egész földtulajdonviszony újrendeződéséhez. A kis- és nagybirtok tőkés jellegű gazdálkodásában tájegységenként körvonalazza azokat a tényezőket, amelyek lehetővé tették s elősegítették az új gazdálkodási formák és módozatok meghonosodását, mindebben a piac szerepét. A paraszti birtok és gazdálkodás alkalmazkodási folyamatát a tőkés követelményekhez a maga sokszínűségében vizsgálja tájegységenként, s ezek közt birtoktípusonként rámutat azokra a földrajzi, éghajlati stb. tényezőkre is, amelyek az akkori technika fejlettségi szintjén gyorsították, illetve lassították a piacra való termelést. Az alkalmazkodás dinamikája és irányzatai vidékenként nagy eltéréseket mutatnak, ennek ellenére elindult egy folyamat, amely minden korlátozottsága ellenére változást idézett elő a falu, a paraszti társadalom szerkezetében, az életmódban. S ez a viszonylagosan mozdulatlan társadalmi test, a parasztság adja első áldozatait az iparosodás és a városiasodás kezdeti forradalmában, részben ő is élvezi, de meg is színyli annak első látványos eredményeit. Egyed mindezt, valamint a civilizáció minőségét, a munkásság első szervezkedéseinek sajátos vetületeit kitűnő érzékkel eleveníti fel.

Talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy Egyed Akos tanulmánykötete, amely az egymást feltételező részek kapcsolódásából, összefüggéseiből megalkotott egész, határátkelő hazai nemzetiségi történetírásunkban. Minden fejezete egy-egy kis alkotás, amely kiindulási alapja lehet egy nagyobb szintézisnek. Az Imreh István és Egyed Akos képviselte történetírás elmozdította a históriát a gazdaság- és társadalomkutatás irányába.

Deák Ferenc illusztrációja

Fekete szél II.

Indulatok, szenvedélyek

Angliában, Londonban persze nem engedheti meg magának az ember, hogy csak a moziban keresse Shakespeare-t. Egyáltalán: a film nem pótolhatja s még kevésbé helyettesítheti a színházat. Pár évvel ezelőtt a *The Sunday Times Magazine* a következő szavakkal vezette be a mai angol színház állapotát felmérő összeállítását: „Ez a különszám a brit kiválóság egyik utolsó megmaradt területét ünnepli: a színházat.” A fogalmazás a lehető legpontosabb: az angol színház ma is az egyik legfőbb nemzeti kultúrkinccs — turistacsalogató, és a világ irigységének tárgya; nem ártott neki a gyarmatbirodalom szét-hullása, még az egész világot átfogó — és Angliát éppen nem kímélő — infláció sem. Ez a páratlan gazdagságú, a teátrumhoz szükséges minden-fajta tehetséget szüntelenül újratermelő színházi élet azt is megengedheti magának, hogy átmenetileg lemondjon talán a legnagyobb egyéniségéről, a tevékenysége központját Párizsba áttevő Peter Brookról — marad akkor is bőven látni-, tanulni-, irigyelnivaló.

Aki az említett *The Sunday Times Magazine*-különszám átfogó tanulmányát jegyzi, Clive Barnes szintén már csak látogatóba jött Londonba, évek óta a *New York Times*, majd a *New York Post* színikritikáit írja. Állítólag félelmetes hatalma van, egy-egy Broadway-produkció sikere vagy bukása függ tőle. Ifjúkorának első újszerű színházélményét a stratfordiak 1948-as londoni vendégjátékához, főként a *Rómeo és Júliához* kapcsolja; Brook volt az előadás rendezője, a Mercutiót játszó színész pedig Paul Scofield. A modern angol színház születésnapját különben 1956. május 8-ra, egy keddi napra teszi, akkor mutatták be (Tony Richardson irányítása alatt) Osborne *Dühöngő Ifjúságát*, azaz a *Nézz vissza haraggal*, a Royal Courtban; vagy lehet — mondja Clive Barnes —, hogy az igazi kezdet mégis a rákövetkező vasárnap, amikor a napisajtóbeli, csaknem gúnyos fogadtatás közepette a huszoneves Kenneth Tynan az egekig magasztalta a darabot az *Observer*-ben.

Nem folytatom Clive Barnes szubjektív — vagy objektív — modern angol színháztörténetének kivonatolását; a csábító, ám nem reális analógiák és kontrasztok miatt váltanak ki egy távoli földrész (Európa?) alkalmi és ráadásul vidéki színikritikusában a „nézz vissza haraggal“ érzését? Azért, mert ő is látott két Peter Brook-rendezést? Azért, mert neki is alapélménye az Osborne-dráma előadása (nem is sokkal későbből!) — az akkori szatmári fiatalok bemutatója? Azért, mert ő is írt néhány elemzést napi- és hetilapokban, folyóiratokban, amelyek nemhogy a Royal Court vagy a Broadway, de még a sétatéri színház alakulását sem befolyásolták? Mindenképpen jobb visszatérnünk a Temze partjára, a South Bankre, a Nemzeti Színházhoz, amelynek 1976. március 16-i megnyitása — Barnes szerint — kiteljesítette az angol színház forradalmi változását, a legjelentősebb két évtizedet a szigetország egész színháztörténetében (kivéve Shakespeare korát).

Egyidejűleg térhetünk vissza a Nemzetihez és Shakespeare-hez, 1980 tavaszán ugyanis az *Othelló*t ajánlotta itt, többek között, a heti műsor. Jó lett volna persze az *Amadeust* megnézni, még ha csak Peter Shaffer írta is — ez a nagy előadás, mondják —, de örüljön a halandó, ha egyáltalán bejut az Olivier-terembe. No de Paul Scofieldot láthatjuk így is a főszerepben; a rendező Peter Hall, a Nemzeti Színház igazgatója. A *Lear király* címszerepében egy bukaresti vendégjátékon megcsodált Paul Scofield bár feledhetetlen, mégis álomszerű, mert hihetetlen találkozás volt. Az igazán Londonban a Westminster Hallban éltem át: itt, e hatalmas gótikus teremben mondták ki a halálos ítéletet Morus Tamásra, itt magasodott méltósággal a tömeg fölé a filmszerűbb Scofield, akit én már sosem tudok elválasztani Morustól. Az emléktábla-böngésző turistákat már nem is láttam, csak őt, az önkénnyel szembenező humanistát.

Ösztintem szólva féltém, hogy Othellóként csökkenni fog a varázsa. E félelem nem az előzetesen olvasott, mérsékelt hangú kritikákból táplálkozott, hanem abból a viszolygásból, amelyet a budapesti Madách Színház kolozsvári vendégjátéka alatt

és után éreztem, egy modernnek szánt, de szinte paródiába fordult *Othello* miatt. A rendező (Ádám Ottó) szakítani próbált a shakespeare-i féltékenységi dráma „operai” hagyományával, megpróbálta a címszerepet játszó Bessenyei Ferencet háttérbe szorítani Huszti Péter eleinte rokonszenvesen játszódozó, sértett Jágójával szemben; a végeredmény mégis az lett, hogy a nemes haragú Bessenyei-Othello lejátszotta a pestiesen vagány kedves karrierista Jágót, és eközben a tragédia átlátszó cselekménybonyolítása, számos romantikus-szentimentális fogása került előtérbe — a maibbá alakítás e kísérletével tehát senki sem járt jól.

Szerencsére (azaz természetesen) Peter Hall mérsékletesebbnek bizonyult. Nem próbálta áthangolni a velencei mór tragédiáját újkori karriertörténeté, csöppet sem igyekezett felmenteni Jágót (az idős Michael Bryant játszotta, kiválóan), de nem is feketítette ördöggre. Paul Scofield szenvedélye nem hasogatta a színpalakat, teljesen megfelelt a „véres végzet” kiteljesedése előtt felhangzó kérésnek:

*Olyannak fess le, amilyen vagyok;
Ne szépsít, ámde be se feketíts:
Olyannak fess, ki szertelen szeret,
S nem okosan; ki nem könnyen gyanakszik,
De ha igen, őrzöngve dül; olyannak,
Ki mint vad indus, eldobja a gyöngyöt,
Mely országánál többet ér; olyannak,
Ki csöppet sem lágy s olvatag szemű
S most úgy csurranítja könnyeit, akár
A mézgafa a gyógyirt.....*

Ha nem is korszakos, de mélyen shakespeare-i előadást rendezett Peter Hall az Olivier-terem nyitott színpadán; a színházterem legendás tekintélyű névadója, Laurence Olivier játszotta Othellót a hatvanas években — és ez önmagában is kötelezett. Paul Scofield, azt hiszem, szintén nem méltatlan Sir Laurence Olivier-hez (őt, sajnos, csak filmen láthattam): színészfejedelmi biztonsággal, az óriás nézőteret betöltő, de korántsem teátrális hanghordozással, expresszív mozdulatokkal haladt Othelloja a végzet felé. A kezek játékának elemzése (az előadás egészében) tanulmányt érdemelne. Hogy a kezek kiemelését — jóval Desdemona meggyilkolása előtt — úgy lehet értelmezni: ez az ember fojtogatni akar? Hegedűs Géza, a színház-művészetnek és Shakespeare-nek igazán jó ismerője állítja ezt, a nagyjából ugyanakkor látott előadásra emlékezve (a budapesti *Színház* „Világsház” rovatában). Vajon nem változó jelentése van inkább Paul Scofield kézzjátékának az *Othello*ban? Például: kezével a polgári életben bánni nem tudó egyszerű ember... a fegyverhez szokott harcos... az idegen világba került mór... az indulatait legyűrni nemigen képes hadvezér... De nem vitatkozom, nyilván mégiscsak más-más előadást láttunk, hiszen Hegedűs Géza szerint Bessenyei volt a jobb Othello (amit elvben nem tartok kizártnak, én azonban másképp láttam).

Tanúnak kellene hívnom azt a háromezer nézőt, akikkel együtt követtük lélegzet-visszafojtva Othello tragédiájának kibontakozását, a valósággal zenei hatást kiváltó, nem deklamált, mégis a köznapiból kiemelt angol versnyelven. Persze, esztétikai kérdésekben — így a színházban — nem a számok a meghatározók. S olykor nem is a nyelv. München egyik kis kísérleti színházában, egy-két héttel a londoni *Othello* után kaptam a legmeggyőzőbb leckét e tekintetben. Dupla felelősséget vállaltam a darab, illetve a színház kiválasztásával a napi lehetségesből: mert ha szerényebb árat kellett is fizetnünk márkában, mint amennyi fontba került a National Theatre belépőjegye, átutazó turistaként nem számíthattunk „dekontálásra”; akkor legalább értünk valamit az ismeretlen szerző ismeretlen szövegéből. Rám várt feleségem tolmácsának a szerepe — amit az *Othello* esetében nagyvonalúan vállalhattam, hiszen nem tettem próbára. De mi lesz most, a szerzőként és rendezőként első darabjánál tartó Peter Bachelier *Hombre* című produkciójában? A szerencse mellém szegődött; a háromszereplős mű előadásában ugyanis a pantomimszerű mozgás volt a fő kifejezőeszköz (a szerző — szerencsénkre — filozófiai és lélektani stúdiumait követően Londonban a modern táncot, Párizsban Brisard-nál a pantomimét tanulmányozta). A többihez, a cselekmény, sőt a dráma filozofikuma megfejtéséhez — nekem legalábbis úgy tűnt — elégséges volt a szerény színházi röplap tájékoztatása s a színészek szájáról röptében elkapott néhány szó, néhány mondat, amiből összeállt egy ember tragikus egyensúlykeresése a vágyak és elvárások, az agresszió és a fájdalom között. Egy férfi és két nő, de nem a megszokott szerelmi háromszög értelmében; az anya és a menyasszony küzd a szeretett férfiért, és gyengének bizonyul a választáshoz: a múltat je-

lentő anya—fiú kapcsolat erősebb, mint a szerelem. Mindezt a lehető legegyszerűbb, szinte számba sem vehető díszletek közt játszották el, a cirkusznál jóval kisebb köröndön a porond vagy fűrészpör helyén apró kötörmelékbe süppedve táncolták el az életüket, ám ez nem igazi tánc volt, nem is pantomim, és nem balettes színészi mozdulatok láncolata, hanem a mozgásban kifejezett kötöttség, megszabadulni akarás, kapaszkodás egymásba és az életbe. (Az anya haláltusája, melyben a színen levő fiú a haldokló tudatában a férjet idézi fel, tragikus erotikájával feledhetetlen pillanat.)

Mintegy tizen lehattünk a kb. 60 főre tervezett nézőtéren ezen az estén (kezdőkor még annyian sem) — kevesebben, mint ahányan egy nem különösebben jegyzett londoni pincészház vagy „vendéglőszínház” (lunch-time theatre) déli előadására általában kíváncsiak, de ez a müncheni színészeket láthatóan nem zavarta. Teljes átéléssel játszottak — akár ha az Olivier-terem színpadán lettek volna. Valószínűleg e megszállottság nélkül sem ezrek, sem százak vagy tízek előtt, sem Londonban, sem Münchenben, sem Kolozsvárt nem születhet feljegyzésre érdemes színházi produkció — semmilyen műfajban.

Kevéssel a müncheni (és a londoni) után újabb figyelmeztetésben részesültem: Kolozsváron. Ha nem tűnnek egy ilyen kijelentés túlságosan provinciálisnak, akár le is írhatnám, amiről jóformán a kolozsváriak sem vettek még tudomást: létezik itt, a város központjában, a termelő hétköznapokon a gyermekeknek románul és magyarul játszó bábsházban egy — európai mérével mérhető! — olyan kísérletező csoport, amely fantáziában, a színpadi műfajok szabad kezelésében, klasszikus és újabb kori szövegek továbbgondolásában úgy mutat példát a „hivatásos” rendezőknek, színészeknek, hogy közben teljes értékű előadásokat teremt. En ez a státus szerint bábosokból verbuválódott, alkalmilag a kolozsvári Állami Magyar Színház és a Nemzeti Színház művészeivel kiegészülő társaságot Kovács Ildikó Stúdióinak neveztem, hiszen az ő alkotó nyugtalanságából, ötleteiből, szervezőképességéből indulhattak el a megvalósulás, a siker felé egy tenyérnyi bábsházpadról — ahol a színészek is alig férnek el — előbb a „tisza” pantomim produkciók, majd a sokkal összetettebb, a színpadi kifejezés megújításában még többet vállaló „vegyes” előadások: a *Karnyóné* (Péter János zseniális asszonyfigurájával), a *Szentivánéji álmom*, *Az állandó a változóban* (Weöres Sándor versei Vajda Zsuzsa összeállításában és előadásában), a Nichita Stănescu-műsor (Anton Tauffal) s a minden előzőt felülmúló vállalkozás, Alfred Jarry *Übü királya*.

Kovács Ildikóék *Übü*-bemutatója (Tudor Filimonnal és Melania Ursuval a főszerepekben) egyértelműen időszerű művészi szenzációként hatott nálunk — nyolcvanöt évvel a botrányt kavaró s a kritikát megosztó párizsi kezdet után. Breton, a szürrealisták vezére annak idején elragadtatva jelentette ki: „Übüert, ezért a csodálatos teremtésért odaadnám az egész Shakespeare-t és az egész Rabelais-t”; de Apollinaire sem fukarkodott az elismeréssel, amikor ezt a „szellemi tivornyát” a reneszánsz „utolsó fennkölt kicsapongásának” minősítette. Bajomi Lázár Endre, a modern francia kultúra tudója idézi e tudnivalókat a Jékely-fordítás utószavában; a magyar *Übü* egyébként a Kner nyomdában készült, példás gondtal, 1978-ban — némiképpen megkésve tehát, de mégsem késve le az, úgy látszik, törvényszerűen újratermelődő történelmi pillanatot. A teljes egészében (grafikailag is!) Romulus Vulpescu által közreadott, illetve gondozott, Jarry avantgarde szelleméhez és világirodalmi rangjához arányított román kiadás (1969) több szempontból is érthetően megelőzte a magyart — teljességében, filológiai apparátusában, színes látványosságában, öt színben váltakozó íveken nyomott szövegével és képeivel pedig megcáfolta a kiadói-nyomdai lehetőségeinkben kételkedőket. Kovács Ildikónak mindkét könyv rendelkezésére állt; gondolom, kevésbé viszont a Brook rendezte új párizsi *Übü király*. A kolozsvári rendezőnek nem a hagyományokhoz, hanem a mai szükségletekhez és lehetőségekhez kellett alkalmaznia az eredetileg is bábdarab-változatban létező Jarry-művet. A korábban kikísérletezett színház—bábsház ötvet, színészek és bábuk együtt szerepeltése itt kapott igazán értelmet, művészeti, etikai — történelmi jelentést: a félelmetessé fuvalkodott butaság és hatalomvágy s a neki kiszolgáltatott bábserg élő XX. századi valóságként uralta a színpadot. Ez már nem diákcsíny, aminek egykor Jarry ötletét, darabját hitték, nem „jópofoa” Macbeth-travesztia, melyre a szerzői mottóból következtenni lehetne: „Akkor Übü papa az hátulját pirosra vakará, miért is az angliusok Segszpirnek nevezék vala el, és e néven több gyönyörűséges tragédiát hagyta reánk.” Valóban nem az, Jarry-nak igazán nem ennyi köze van Shakespeare-hez. Talán nem túlzás a legújabb kori borzalmakhoz és történelmi értelemben abszurd komédiákhoz shakespeare-i módon illő műnek tekinteni az *Übü királyt*, műfaját pedig ugyanolyan adekvátnak e korhoz, mint amennyire Shakespeare királydrámái és tragédiái illettek az angol XVII.

századhoz. A bemutató idején megjelent egyik francia kritika (Catulle Mendès) szavai látnokinak bizonyultak: „Übű papa létezik... Macbeth óriási, szennyes paródiája ez, meg Napóleoné... s immár örökre, feledhetetlenül létezik. Többé nem fogtok megszabadulni tőle, kísérteni fog benneteket.”

Kovács Ildikó, illetve a színész Tudorel Filimon Übűjét látva — a bábszínpad után egy szcenikai kiállításra átköltözve, még félelmetesebb és nevetségesebb jelenvalóságában —, mégis azt mondom: ha feledhetetlenül létezik is ez az Übű nem kísérthet örökre ilyen közelségben; meg tudunk, meg kell tudnunk szabadulni tőle. Vagy pedig megérdemli a távoli és közeli emberiség, hogy süllyesztőbe kerüljön, mint a bábszínházi köszörűn elnyiszított nyakú parasztok és tisztviselők...

**UTAK
ESZMÉK
VITÁK**

MARKÓ BÉLA

VOLTÁL, AKI VOLTÁL: SENKI, SEMMI

Fejeden átsüt egy sugár s beég a papírvékony koponya hátulról néz rád valaki hátulról ér a váratlan leleplezés ahogy levetkőztetik rémült bátorságodat marad a test s te haladsz tovább a nyílálló álombeli tájon járkálsz a csuromvér lapályon s fuldokolsz szűrés levegőtől mert hozzád képest minden súlyt és fényt kap és nyüzsgöve feléd tolakodnak a szétdagadó tárgyak lötytyedt hasukkal rád másznak a felhők és forogsz hangodat veszelve vagy csapkodsz nőies sikollyal s ha ébredsz annyit tudsz csak: pusztuljon aki ezt tette velünk! így emlékszel az első rémületre hogy fel vagy cicomázva s körbeaggatva vakító ruhákkal s ha jönne már a fény vagy jönne már a lélek forró nyara te ide-oda ugrálnál készületlenül halálra riadt állatként akit eltompított a csillogó vas és a vér s körmeid lesiklanának a puha kéregről és kezded bután matatna a vasak s fegyverek között mert nem készültél arra amiben mindig hittél vagy talán mégis? mégis? ruhádon áttörne az álom? ruhádon áttörne a szégyen? ahogy álmodtad egyszer fenyítő iskolában: olajjal feldörzsölt padlón hideg fényű teremben komikus pózban feküdtél-billegtél felöltözve egy zöld nagykabátos kislányon marikán katikán éván és mégis gyönyört hozott az álom a furcsa-furcsa utánzás amely még ennyi sem volt csak képzelgés csupán és mégis áttört a valóság a mázon rüt példázatokkal játszom s szeretnék hinni régi képzelgéseimben amikor odakint a szél járt és ragyogtak az oszlopok s vének csoszogtak a járdán mint a dörzspapíron „térdig lekopott a lábuk“ és csak a véres csonk maradt nem tudom hogy felkészültünk-e már nem tudom mit ígér ez az állig felöltözött álom nincsen már annyi időnk mint akkor és körmünk talán lecsúszik az édeskés külvilágról és arcunkat elfordítjuk a felvillanó fénytől de így is többet ér a pusztító gyönyör de így is többet érhet amiről álmodni sem tudnánk.

A KIKIÁLTÓ BALLADÁJA

Megjött a Vásári Bámészzkodó is derékig betonerkélyben
szürke hálósákban álldogált ott és állva
elaludt vállába belemélyedt a vaspánt arról
beszélgettünk hogy könnyű rések vértelen szakadások
kellenének de fehér nyakunkon megfeszült a
dombkaréj mint a hurok s kék csuklyaként
suhogott fölöttünk a mennyezet hát mi lesz
velünk és mi lesz a Gyanútlanokkal akik
most tépik egymást és minket játszanak mert
„a búza is megdöglik egyszer“ ez itt egy
régí sláger vidámabb napokból „megdöglik
majd a krumpli is“ és elsiratunk mindent
miért keresném önmagamat bennük? hej kisfiam
hej kislányom miért keresnénk önmagunkat bennetek?
betakarunk titeket mint a fekete föld és kicsíráztok
jó lenne féllábon ugrálni végig de megérkezik a
Vásári Kikiáltó és rút állattá változtat minket
mert a Vásári Kikiáltó Balladája ez s én nem
hittem hogy ismétlődik minden és kiirtottam a
haragot szivemből míg néztem hogy fénylik
a csukák nagykabátja pedig csak szürke
bádogdoboz volt az is a gombok lepattogtak
róla vajon mikor változtunk át Vásári
Bámészkodókká? mikor? de most elég ebből a
szenvedélyből kést mártanék én a mellébe annak!
pedig nem ezt akartam hó hull az
alvók fülébe mint a vatta ki kellene bújni
egy résen hej kisfiam hej kislányom nektek
írnám ezt a Balladát de a Vásári
Kikiáltó írja s a Repülőgép közben összetört és
ezüstös szárnyán kutyák vacsoráznak és propellerjén
macskák körhintáznak ha egyszer idehagynánk
ezt a várost ha egyszer fellobogózott hátizsákkal
indulnánk hosszú útra tudnotok kell a rést
ahol mi tovatűntünk mert minden rés már
másfelé vezet Méregzöld Mocsarakhoz és Égszínkék
Hegyekbe és Szürke Óceánra ott lakunk mi
a Lakatlan Szigeten amíg ott vagyunk senki
sincsen ott hát bátran eljöhetnek és ne
nézzetek vissza a hideg barázdákra mert
valaki helyettünk írja ezt a Balladát és
a nyelve mérges kígyó nyelve és a szíve hiénák
szíve és a keze dögkeselyűk karma és így
tartja a tollat és így fogja a papírt s a
papíron piros csőrnyomok és pontok de ott van
túlfeől a Lakatlan Sziget jaj miért
növiünk újra bennetek? jaj miért jöviünk
újra veletek míg recseg a keselyű csőre
és törlik a gramofon túje véres injekciós tű az
énekesek nyelvén hát megfordult a szél már?
hát lobog a kis kötény? hát borzas már
a pitypang? jól van kisfiam! jól van
kislányom! ébrednek már az alvók! ébred
a Vásári Bámészzkodó! ébrednek én is! derékig
szürke hálósákban ott állunk százan és százan
s csak nézzük ezt a Várost és nézzük azt a Távolt.

Vallomás Agârbiceanuról

Ahhoz a hazai magyar értelmiségi nemzedékhez tartozom, amelynek szellemi fejlődésére és a román kultúráról alkotott képének formálódására Agârbiceanu írói munkássága sajnos nem lehetett alakító hatással. A szűk látókörű, dogmatikus irodalomszemlélet és politika ugyanis éppen azokban az években rekesztette őt ki nemcsak a tankönyvekből, de kulturális életünk vérkeringéséből is, amelyekben a haladás igényeinek elkötelezett világképünket formáló szándék a leginkább számíthatott a valódi értékek befogadására. Hála az elmúlt másfél évtized kultúrpolitikájának, ma már tisztán látjuk nemcsak azt, hogy mit veszítettünk Agârbiceanu jellegzetesen erdélyi problémákból, izekből és színekből szőtt gyémántprózájának nem ismerése miatt, hanem azt is, hogy minden történelmi korlátan innen és túl mi az, ami ezt a hazai földön együtt élők testvériségét hirdető jelentős író, lapszerkesztőt és közéleti embert a helytállás ethoszát felmutató ember példaképévé teszi.

Különös véletlen eredménye, hogy ennek az utolsó mondatnak a tartalmát személyes élmények alapján alakíthattam ki. Az ötvenes évek első felében tizenéves egyetemi hallgatóként annak a kolozsvári Andrei Mureșanu utcának a közvetlen szomszédságában laktam, amelyen Agârbiceanu rendszeres napi sétáit végezte. Szinte naponként és a saját szememmel tapasztalhattam azt a tiszteletet, amelyben az elhallgatott magányban olvasói, „az utca népe” részesítette.

Most, hogy születésének 100. évfordulóján román író barátaim felkérésére én is beszélhetek róla, a sors ajándékának érzem, hogy a vele kapcsolatban kialakított értéktételeimhez, ha későn is, az eredetiben való olvasás valódi művészi élménye mellé az életközelségnek ezt a személyes élményét is felejthetetlenül hozzátársíthatom.

Azt hiszem, nem vagyok ünneprontó, ha mindennek ellenére bevallom, hogy sajnos most sem tudok eleget róla. Hogy remek regényén, az *Arkangyalok*on és jó néhány elbeszélésén kívül csak néhány publicisztikai írását olvastam. Egész életműve tudós értőinek, Ion Vlad és Mircea Zăciu professzoroknak az egész életmű ismerete fényében született elemzései, amelyek Agârbiceanu életművét a román irodalom és az egyetemes európai irodalom összefüggéseiben helyezik el, számomra ma is inkább a továbbtanulmányozásra ingerlős csábító forrásai.

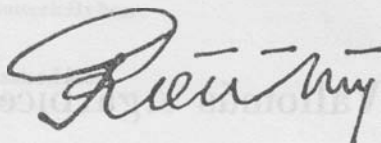
Elméletiróként a magam számára különösen ösztönző erejűnek Agârbiceanu írói életművével kapcsolatban annak a kérdésnek a további boncolgatását érzem, hogy miként vált a remek líraiságtól csillogó mondatokon átsűrű humanizmus, népi és hazaszeretet, az itt-ott problematikus filozofikum *ellenére*, a XX. századi román próza méltán megőrzésre érdemes értékévé.

Mi, kolozsváriak jogosan lehetünk büszkéek arra, hogy az Agârbiceanu-életmű irodalomtörténeti jelentőségének a tisztázásában és más nyelvekre történő tolmácsolásában talán a legjelentősebb feladatot vállaltuk. Kolozsvári tudós író, Mircea Zăciu írta meg az első remek Agârbiceanu-monográfiát, kolozsvári írók írták azokat a problématisztázó Agârbiceanu-tanulmányokat, amelyek révén az író lassan elfoglalja méltó helyét irodalmunk történetében és az irodalmi köztudatban. A Kolozsvári Írók Társasága három tagjának, Szilágyi Andrásnak, Fodor Sándornak és Veress Magdának köszönhetjük az *Arkangyalok* és több elbeszélés magyarra fordítását. Az sem lebecsülendő tény, hogy az utóbbi évek józan irodalompolitikai légkörében kolozsvári írók álltak ki elsőként Agârbiceanu életművének elismertetése érdekében.

Mondjuk el most ezért köszönettel, hogy az ő munkásságuk közvetítésével harcol Agârbiceanu életműve a csöndet borító idő könyörtelenségével. Mert nem igaz, hogy a művészet valódi értékeinek nincs szükségük a megtartó emlékezet éber tartására. A kultúra embermelegítő lángjához el kell vezetni az embereket. És

Ihetőleg akkor, amikor a szellem a leginkább megérett az értékbefogadás mágiájára. De ha erre a történelem nem mindig teremt lehetőséget és feltételeket a megfelelő időben, ezt a munkát megkésve is, de el kell végezni.

Agárbeceanu életművének mai méltatása, hiszem, ennek a krédónak az igazát szolgálja.

Jogosítvány nélkül?

Neves líceum jeles osztályában próbálok feleletet kapni arra, hogy milyen fokú tizenéveseink önismerete. A vizsgálat módszere magától adódó, önvallomásokat kell összevetnem objektív mérések — a lélektan különféle területeiről származó vizsgálatok, illetve iskolaszociológiai kutatások — eredményeivel, s ha ezek elsősorban a magam számára tanulságosak, egy részük iránt az iskola is érdeklődik. Összefoglalom tehát a lényegét egy rövidke dolgozatban, mellékelek pár egyszerű, közérthető statisztikát, pár diagramot, s az év végi szakmai tanácskozáson más dolgozatok mellett az enyém is elhangzik. Utána kérdésözoen, csodálkozás, kiderül, csupa olyant mondtam, ami az iskolában dolgozó, de lélektannal, szociológiával, nevelélelmélettel kapcsolatba alig kerülő szakmai csoportosulásnak újdonság.

Szándékosan írok szakmai csoportosulást tantestület helyett, ugyanis iskolánkban réges-rég a múlté a homogén tantestület, amelyben csak egyetemet végzett szaktanárok tartoztak. A múlté volt ez már akkor is, amikor magam tanultam a neveléstudományt — majd húsz évvel ezelőtt —, már akkor is tanítók, tanárok, műhelyoktatók alkották hajdani iskolám, a Brassai Sámuel Líceum tantestületét, s már akkor sem volt neveléstudományi megalapozottság szempontjából egységes ez a testület, a mai iskolához képest azonban feltétlenül egységesebb volt, hiszen a mai diákok tanítja tanár, iskolai műhelyoktató, üzemi szakmunkás, mester és mérnök, az iskolához tartozó, tanári állományban működő mérnök tanár és betanító mérnök, hogy például a bentlakókkal foglalkozó, rendszerint csak liceumot végzett nevelőket most ne is említsem. Borzasztóan heterogén tehát az az oktatói-nevelői csoportosulás, amely manapság líceumainkban „a tanári csapatban játszik“, s ha hiszem is, hogy emberileg valamennyien kitünően megállják helyüket, abban viszont kételkedem, hogy egytől egyig tudatában vannak a rájuk háruló feladatok jelentőségének.

Hogy amit írtam, sértés, egy testület lebecsülése? Kérném indulatos olvasóimat, gondolkozzanak és számoljanak együtt velem. Abban, gondolom, egyetértünk, hogy az iskolában tevékenykedő szakembernek szakmáján kívül a neveléshez, illetve az oktatói-nevelői munka alaptudományaihoz is kell értenie. Már a szó — tanár, nevelő, pedagógus, ez utóbbi magyarul gyermekvezetőt jelent — eleve meghatározza az iskolában dolgozó felnőtt státusát, abban, gondolom, szintén egyetértünk, hogy a vezetéshez a vezetőknek többet kell tudnia, mint vezetőjének. Ha ez igaz az oktatás tartalma vonatkozásában, akkor ugyancsak igaznak kell lennie a nevelés útján kialakítandó tulajdonságok, jellemvonások stb. tekintetében is, tehát az iskolában dolgozó felnőtt tudnivalói között jelentős helyet foglalnak el a neveléstudománnyal, oktatáselmélettel, egyáltalán a pedagógiával s az ehhez kapcsolódó többi tudománnyal kapcsolatos ismeretek, a fizika, technológia, zene vagy anyanyelv és irodalom szakos tanárnak tehát nem csupán ezekhez a szaktárgyakhoz, de legalább a pedagógiához — oktatáselmélethez, nevelélelmélethez, iskolaszervezéshez —, az általános és szaktantárgyi módszertanhoz, az általános gyermek- és nevelélelektanhoz, az általános és iskolaszociológiához, a tömeglelektanhoz, valamint az iskolaegészségstanhoz kell értenie. Az iskolán kívüli — az ifjúsági szervezetekben végzendő —, illetve klubmunkához, népnevelői tevékenységhez szükséges elvi és gyakorlati ismereteket most nem kérem itt számon, bár joggal tehetném, hiszen nincs településünk, amelynek ifjúsági szervezeteiben, művelődési életében és népnevelői hálózatában ne dolgoznának okleveles tanárok. Ha pedig valaki kételkedne abban, hogy minderre szükség van, az talán vegye elő a tanári státust meghatározó rendelkezéseket, amelyek előírják minden nevelő, oktató számára

a tanult szakmája ismeretén kívül azt, hogy az ifjúsági szervezetek életében, a művelődési-műkedvelői életben népnevelőként illik tevékenykednie.

Ha ez így van, akkor vegyünk talán elő egy egyetemi leckekönyvet. Előtte egy nyelv és irodalom szakot végzett, az egyetemen öt évig tanult tanár hajdani leckekönyve fekszik. Tőle 25 vizsgán és kollokviumon kérték számon azt, amit az illető nyelvvel és irodalommal kapcsolatosan tanult, 6 számonkérés idegen nyelvekre, 3 különféle társadalomtudományi tárgyra, 1 a testnevelésre vonatkozott. A jelenlegi tanári mesterségéhez szorosan kapcsolódó pedagógiából, neveléslelektanból és módszertanból háromszor vizsgázott az egyetemen. Fogjuk fel a vizsgatanítást is számonkérésnek, ám ennek ellenére az egyetemi számonkérések alig 8,8 százaléka vonatkozott a jelenlegi mesterségéhez szükséges tantárgyra — holott a felét kellene kitenniük.

Ez sokakat meggondolkoztathat: hogyhogy a felét? Elvégre az illető filológus, nem pedagógia szakos! Visszadobnám a labdát: bocsánat, az illető tanár, és csak azután filológus. Legrosszabb esetben is tanár és filológus, filológus és tanár, egyenlőségelet téve a két minősítés közé. Az iskolában tanító tanárról ugyanis nem azt állítjuk, hogy filológus, hanem hogy tanár, őt nem azért tartják az iskolában, hogy — természetesen azt — nyelvjárási jelenségeket kutasson, hanem hogy — például — német nyelvre és irodalomra tanítsa az V—VIII. osztályos kisdákókat. Ha pedig erre képtelen, vagy ezt nem megfelelő módon végzi, akkor lehet kiváló filológus, tanárnak azonban nem való, s másutt a helye, nem az iskolában. De mi lesz azokkal, akik az iskolába lépés, a katedrára állás előtt semmiféle pedagógiai képzést nem kaptak? Minden tisztelem a műszaki tudományok művelőit, ám a mérnök-tanárok nevelési szempontból, sajnos, éppolyan keveset értenek az iskolához, mint ahogy a kizárólag pedagógiát tanult szakember nem ért, természetesen azt, a statikához, alkalmazott elektronikához vagy a szteroid hormonok nagypári szintéziséhez, de hogyha matematika-fizika, elektronika vagy gyógyszeripari liceumhoz kerülne tanárnak, legalább ezeknek a tudományoknak az alapelemeivel meg kellene ismerkednie. Ha pedig ez a helyzet az egyetemet végzett mérnökökkel, akkor hogy állunk például a mesterek pedagógiai-lelektani tudásával? Ők ilyen képzést nem kaptak, amint nem kaptak efféle a gyári — üzemi — gyakorlatot vezető, diákokkal foglalkozó szakemberek sem. S szerencsés az a diákcsoport, amelyik pedagógiai érzékkel, gyakorlati üzempedagógiai, munkalelektani, vezetéstudományi ismeretekkel rendelkező gyári szakembert kap irányítóként, mint ahogy jaj az ellenkező fajta szakember kezébe kerülőnek! Ültessünk nyergesvontató kormányához nagyon sokat tudó, ám az autózetről eddig csupán egyetlen szakkönyvet véletlenül elolvasott művészettörténész, majd küldjük el őt, vezesse el Koppenhágáig az értékes áruval megrakott nyergesvontatót, nos, egy ilyen esetben az autózető körülből abban a helyzetben lesz, mint mikor a termelésből jött szállítástechnikai mérnököt ki-nevezik egy szállítástechnikai liceum vezetőjének vagy akár csak egyetlen osztály irányítójának. Mindkét próbálkozás hályogkovácsosdi, de míg az elsőhöz hasonló senki meg nem merne próbálni — tiltja ezt a Közlekedési Törvény, amely a megfelelő jármű vezetésére feljogosító hajtási jogositvány nélkül kormány mellé ülni sem engedi az állampolgárt, okkal és joggal, és tiltja, illetve tiltán ezt a leg-
elemibb gazdasági irányítási fegyelem, amely szakképzetlen egyénre nem bíz értéket stb. stb. —, a másodikat minden lelkiismeret-furdalás nélkül megtesszük, hiszen ez esetben „csak“ gyermekeinkről, „csak“ a társadalmi jövőjéről van szó. A szaktantárgyak és a gyakorlati oktatás szinte felét teszi ki gyermekeink iskolai foglalatosságainak. Vegyük már észre, hogy a szaktudást semmiféle jóindulat nem pótolhatja!

Persze, azt is mondhatná valaki, hogy minek annyi elmélet, pedagógia, lélektan, szociológia az iskolában, elődeink sem elméleteltek annyit, mégis elvégezték az iskolát, tanáraik iskolaszervezéstán nélkül is tudták őket irányítani. Nem igaz. Ha ez így volna, nem alakult volna ki már a társadalmi fejlődés hajnalán a társadalmi tapasztalat átadására szakosított embercsoport a gyermeknevelés művelésére. Oktatáselmélet, neveléselmélet, iskolaszervezéstán nélkül nincs tanítás, nevelés, nem létezik az iskola mint intézmény; pontosabban, lehet tanítás, nevelés, lehet iskola, de az olyan is. Azoknak, akik azt kérdezik, minek lélektan az iskolába, talán figyelmükbe ajánlom azt a tényt, hogy 1939-ben már a Kuhlmann—Anderson-tesztel vizsgálták iskoláinkban a 9—14 éves gyermekek, s a Lahy—Nestor-tesztel a 14—18 éves tanulók non-verbális intelligenciáját, s a vizsgálat országosan ajánlott volt, olyannyira, hogy a teszteknek jogositott magyar fordítása is készült, magyar tannyelvű iskolák használatára. Jelenleg iskoláinkban lélektan tanítás nincs, tanáraink a tesztekkel csak nagyon rosszat vagy csak csodákat hallottak, személyes tapasztalatuk velük kapcsolatban nincs, lélektani megfigyelés, rendszeres vizsgálat, pályaalakmassági és szakszerű pályairányítás úgyszintén. Hasonló a helyzet az is-

kolaszociológiában. Ilyen irányú kutatás alig folyik, iskoláinkban a szociológusnak hivatalosan keresni valója nincs, ritka eset, hogy valamelyik iskolaigazgató ilyen mód-szerekkel próbáljon választ keresni az iskolát foglalkoztató egyik-másik kérdésre. Parafrazáljam azt, amit Mérei Ferenc írt a pszichológiával kapcsolatban? Hogy a pszichológiát, pedagógiát, szociológiát általában nem szeretik, „hol azt feltételezik, hogy átlát a test burkán, és kibogozza titkainkat, ezért óvakodni kell mágiájától, hol meg azt gondolják, hogy handabandázik, üres tétélekkel dobálózik. Az egyik azt hiszi, hogy mindent tud, a másik azt, hogy semmit sem tud.“

S hogy ez mennyire így van, jól kitérünk abból, hogy hovatovább tanárképzésünk egyik oldala elsenyved, ha az oktatási-nevelési, diákmegismerési tantárgyak nem kapnak fontosságukhoz méltó helyet egyetemi tanterveinkben; abból, hogy műszaki vezetőképzésünkben — műszaki egyetemeink tanterveiben — 4-5 év alatt következetesen nem jut hely bár a felnőttpedagógiának, munkalélektannak, üzemszociológiának; abból, hogy középszintű vezetőképzésünk tananyagában minden van, csak éppen az emberrel való bánás módja marad ki belőle. És ez meglehetősen nagy baj, mert elülteti műszaki vezetőinkben azt a tévhitet, hogy az ember is olyan, akár a gép, ha bekapcsolják, működik, ha kikapcsolják, megáll, ha kap üzemanyagot, termel, ha nem kap, nem, s ha elromlik, akkor különösebb nehézség nélkül pótolni lehet. Iskoláinkban tanító nevelőink — beleértve a műszakiakat is — csupán munkakörük felét-kétharmadát képesek megfelelő elméleti ismeretek birtokában szakszerűen ellátni, a maradék ellátásához jószerevével csak közvetlen tapasztalataikra támaszkodhatnak. Hogy a helyzet megváltozzék, elsősorban a köztudat megváltoztatására lenne szükség: tényként kellene egyszer s mindenkorra tudomásul vennünk, hogy tanítani csak arra képesítő jogosítvány birtokában lehet, hogy az egyetemi oklevél nem azonos a tanári oklevéllel, s a tanári szakma elsajátításához nem elegendő fél év lélektan, egy év pedagógia és másfél év módszertan befűlése, ahhoz ezekből a tárgyakból és segédtudományaikból legalább annyit kell tudni, mint a jövőendőbeli tanár szaktudományából: fizikából, kémiából, magyarból vagy történelemből. Rehabilitáljuk tehát tanárképzésünkben a sajtótanári munkára felkészítő tárgyakat, addig, amíg ez lehetséges. Ugyanakkor akadályozzuk meg, hogy jogosítvány nélkül „nevelhessenek“ erre fel nem készült, mégoly jóindulatú és egyébként képzett szakemberek az iskolában; mérnök-tanár, mester, különösen pedig iskolai vezető csak olyan műszaki lehessen, aki a pályára lépés előtt vizsgával is bebizonyította legalább az elemi jártasságok ismeretét.

Kovács Neve

Átmeneti állapotok

1. Ma már vitathatatlan, hogy a kultúrát nem az átlagember felett lebegő képződménynek kell tartanunk, olyan szférának, amelybe csak keveseknek, a kiválasztottaknak van bejárásuk. A kultúra az egyéniség egyik döntő hatású alakítója s megnyilatkozási lehetősége. Mint ilyen, csak emberi közegben él és alakul. Ezért is használunk az egyén jellemzésére olyan kritériumértékű fogalmakat, mint beszédkultúra, viselkedéskultúra, öltözködéskultúra stb. A kultúra tehát nem fényűzés, nem teher: létezési forma az ember számára. Az iskola feladata pedig ennek tudatosítása.

2. A sajtóban az utóbbi időben elszaporodtak az iskolai oktatással egyoldalúan foglalkozó cikkek. Az oktatásban klasszikusnak számító, s valljuk be, kissé elavult módszer kizárólagos létjogosultságát akarják elfogadtatni: az órán történő információátadásét. Természetesen, alapjában véve szükséges és nem minden eredmény nélküli próbálkozás: biztosítani kell a kommunikációs folyamat minél teljesebb „zajmentességét“, a közlemény entrópiáját, kiválasztani a legmegfelelőbb kommunikációs típust. Mindez a tanár képességeinek függvénye. Anélkül, hogy a tanárra háruló felelősséget valamilyen mértékben is csökkenteni próbálnók: vannak a tanár képességeitől független, munkájának eredményességét mégis súlyosan károsító tényezők. Iskolai oktatásunk „műveletelentlen“, információközpontú. Figyeljük csak a tankönyveket: leírnak, összefoglalnak, rendszereznek, a legvitathatatlanabb té-

nyekre rákérdeznek. Hasonló a tanár feladata is. S mindez annak érdekében történik, hogy a tanuló egyszer s mindenkorra *minél többet* raktározzon el agytekervényeiben! Mintha soha többé nem nézhetne utána a hiányzó ismereteknek. Bölcs eljárás, mert a diploma megszerzése csak az iskolai évek alatti kemény munkára ösztönzi (= kényszeríti) a tanulót. További távlatot nem villant fel. Tehát nincs lehetőség információszerezésre képes embert kialakítani. Nincs idő órán (is!) új-ságot olvasni, cikkeket megbeszélni vagy írni, rádiót hallgatni, műsorokat kiértékelni, közönséghez szólni, könyveket elolvasni, összegyűjteni. Képeket szemlélni, beszerezni, otthon a falra kiaggatni. Lemezt, hangszalagot hallgatni, a tanuló rendelkezésére bocsátani. Kísérleteket végezteni: úgy, hogy abban a tanuló örömet lelje, hogy élményt jelentsen számára, hogy a kikapcsolódás, a szabad idő lehetőséget nyújtson az elmélyülésre. Mert csak ezek biztosításával van — ha van! — fedezete annak a kijelentésnek: a tanulót nem érdekli. Az igény egyik vonatkozását 1930-ban fogalmazta meg Gaál Gábor: „A tárgyak és technikai produktumok ama kora, amiben élünk, már most is látható, mennyivel nagyobb mértékben használja fel mind életében, mind propagációjában a képet. A kép világosabban beszél, mint a szöveg. A kép közvetlenebb — s íme [...] a közönség is és az ifjúság is felkészületlenül rá. Nem ismeri az ábécéjét.” Ismételjük: 1930-ban írta Gaál Gábor. Tehát több mint fél évszázad múltán elmondhatjuk, indokolatlanul tulajdonítunk túl nagy szerepet a verbalitásnak. A komplex követelményrendszer pedig kidolgozatlan. Így a tanár szerepe lefokozott. A tanuló egyéb információforrást keres és talál, s művelődik — kiszolgáltatva.

3. Az iskola nevel. Értékrendszereket közvetít. A kérdés azonban: mennyire reálisak és hatékonyak ezek. Megtanítják például a tanulót arra, hogy a regényekből vagy a tudománytörténet tárházából válasszon magának eszményképet. Tehát olyan ideális személyt, akinek magatartását példaképpben konkretizálódva nem tanulhatja meg. S így alakul ki a szomorú kettősség: a hangoztatott „aszketikus”, ideális és az alkalmazott „hedonista” modell. Az egyik, mert a tanulótól (felnőtől) elvárják, s a másik, mert az egyén irányítás nélkül csak ilyen alakíthat ki.

Vitathatatlan, a nevelő, a szülő bizonyos rossz hatások elől nem zárhatja el a gyermeket. Van viszont egy lehetősége: szóban ellensúlyozni. És él ezzel, ilyenformán: „Ne cigarettázz!” — mondja, miközben ő maga cigarettára gyűjt. — „Tanulj, mert csak úgy érvényesülsz!” — mondja, mikor a szomszáddal leül egy kárfülepára stb. S a gyerek, ha elég erős egyedül itéli, nem cigarettázik, tanul stb. Ha nem, kivárja a kellő pillanatot. Kialakul a környezetek és cselekvések kettőssége: hol és mit szabad. Ez az életmód is fegyelmeyességet igényel.

4. Időszórni lenne az iskolai jutalmazás- és büntetésszféra, illetve a kettő arányának felülvizsgálása. Lényegében mindkettő ugyanazt a célt szolgálja. Ha az iskolai munka lehetővé teszi a tanuló energiájának lekötését és — hosszabb távon — felszabadítását, célt állít a tanuló elé, s ösztönözni tudja annak elérésére, a szankciók fölöslegessé válnak. A verszegény, távlatatlan, sematikus munka egyetlen eszköze a büntetés. S ez, amellettt hogy a kreativitást elfojtja, a szándékosan elkövetett kihágások számát növeli.

Törekedni kell az autonóm, önszabályozó közösség (osztály, iskola, család) kialakítására. A tanár csak szükség esetén avatkozzék be a közösség életébe, s akkor sem a mindentudó felnőtt hivatalos minőségében.

5. Piaget az egyént értelmi fejlődésének mindegyik szakaszában autonómnak és aktívnak tételezi fel. A gyakorlatban mégis korosztályok életéből éveket tekintünk átmeneti állapotnak, lappangási időnek, s így a dinamikus fejlődéstől megfosztjuk, passzivitásra kényszerítjük őket. Ilyen például az iskoláskor. (Nemcsak ez, természetesen.) Hasonlít ez a fekete dobozhoz, 14 évesen a gyermek belép a középiskola kapuján, s mikor 4 év után kilép, még nem tudjuk, mi lesz, ki lesz belőle.

Nem találtuk meg a makarenkói modell alkalmazásának lehetőségét. A tanuló aktívan felhasználható az iskolai gyakorlatban. Tudása alkalmassá teszi arra, hogy a nála 1-2 évvel fiatalabb számára akár információkibocsátó, akár információgyerősítő legyen — megfosztva ezáltal saját ismeretszintjének, társaival szembeni felelősségérzetének tudatosításától. Elképzelhető még egy-két lehetősége annak, hogy a tanuló alkalmazza tudását. Az általános műveltségnek nevezett szellemi értékrendszer a köztudatban nagyon is iskolai műveltség érvényességű. Sokan védik, és kevesen áhítják. Kisközösségekben (pl. egy város közeletében is) a tanuló információkövetítővé válhat, az „iskolakultúrát” közvetítve bizonyos társadalmi csoportok felé (előadás, irodalmi, művelődési kör, beszélgetés), természetesen a tanár irányításával. Érzésem szerint a végsőkig egyoldalúsodtak, megkövültek a kommunikáció formái. És ez kultúránknak nagy fogyatékosága, vesztesége. Generációk között például csak a fentről lefelé való ráhatás az elfogadott. Ennek fontosságát vitathatatlan, hiszen ez a kommunikációs típus közvetíti egy közösség identitástudatát,

de nem kizárólagosan. S szubjektivitása miatt veszélyes is lehet. Mivel a vertikálisan terjedő legfrissebb információkra a fiatalabb korosztály a fogékonyabb, szűkebb lenne a letről felfelé ható információterjedés is. Egyetlen példa, iskolai vonatkozású: sok munkás- és földművelő (s nem kevés értelmiségi) számára ismeretlen az az anyag, amelyet a gyermek az iskolában elsajátít. Szinte minden előző tanulásra ösztönzi gyermekét, de bevallottan vagy titokban idegenkedik is az elsajátítandó ismeretektől. Vagy szülői tekintélyét veti latba, vagy felemás, torz megoldásokra ösztönzi a gyermeket. A helyzet, természetesen, visszas. Szerintem elvben elképzelhető lenne az együtt haladás is. S ez biztosítaná a tanulás igazi művelődését. Tizedikes tanulók nyilatkozatai: „Szüleim egyszerűen nem érdeklődnek az ilyesmik iránt”; „Tanulmányi eredményeimet az ellenőrző könyvemen keresztül ellenőrzik”; „Őket a jegy érdekli és az évharmadvégi eredményeim”; „Senkivel sem beszélem meg az iskolában tanultakat”; „a bátyámmal”; „a nővéremmel”. Így alakul ki a gyermekben, s talán egész korosztályokban, a magámaradottság-érzés. S a műveltség „iskolakultúra” jellege is így válik hallgatólagosan elfogadottá.

6. Az iskolai munkába minden érdekelt félnek lehet beleszólása. A tanulónak is! S ha véleményére nem vagyunk kíváncsiak, fel kell figyelni a negatív visszajelzésre. Ilyen a lógás is. Lehetséges motivációk: „A tanár valamikor diák volt. De elfelejtette”; „A lógás az analomtól való menekülés az iskolai életben”; „A hiányzó könyv, vonalzó, ceruza szekundát jelent”; „Az egyenruha kifogástalan kell hogy legyen, mert ha nem, negatívan befolyásolhatja a tanár kedélyállapotát, és nagylelkű szekundaosztóvá válik”; „A tanár nem gondol arra, hogy az általa tanított tantárgyon kívül még más is létezik”; „Az óra unalmas”; „Fenn ülünk éjjel háromig is, és gyúrjuk az anyagot. S ha elfogy a »karbantartó«, akkor vagy lógunk, vagy sírunk egy nyomorult hetesért. Esetleg dühöngünk”; „Sajnáljuk szüleinket, akik jobban aggódnak jegyeink miatt, hamarabb sírnak, mint mi”; „Atavisztikus visszahatás. A lógás a szabadságvágy, a kitörés, a rendkívüliség, a feleselés esz-köze. A serdülő lelkiállapota tele van ellentmondásokkal, kudarccal, ideálokkal”; „Az igazolatlan hiányzások miatt húzzák le a magaviseleti jegyet. Egyes esetekben összetéveszthetőkké válhatnak azokkal, akik tanárt sértettek, ablakot, ajtót, fejet törtek be, loptak” stb. Persze, a diák érzi azt is, hogy „a lógás lényege abban áll, hogy egyrészt valaki nem teljesíti kötelességét, másrészt pedig kitér a rá háruló esetleges nehézségeket, következmények elől.” És a segélykérés:

„Társaim nevében kérem a felnőttek segítségét is. Mit lehetne tenni?”

keszeg vilmos

Deák Ferenc: Kányádi-illusztráció

Válogassuk meg szavainkat!

Eötvös József szerint: „Van az írónak egy magasabb feladata, mint hogy bizonyos mennyiségű fehér papírt fekete karcolással töltsön be, s ki ezt érzi, azt egy pár kedvező bírálat vagy azon művészi élvezet, melyet művészi alkotásaiban talál, ki nem elégíthetik. A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik.“

Tiszta beszéd. Minden szava, minden betűje ma is — és természetesen nemcsak az íróra: a képiróra, képfaragóra is — teljes egészében érvényes. Az igazi művész munkájával minden időkből a haladást szolgálta. Az érzelmek nemesítése útján a gondolatok ébresztését, nem altatását, az ember sorsának nem hátra-, hanem előmozdítását. Lehetnek idők, amikor a kedves játék, a rózsaszínű langyosság, a semmitmondó széptevés, magakelletés a művésznek még elnézhető (bár erre nagy szükség soha nincs). De nagy, alapvető változásokat hordozó időkben (a mi időknek még mindig ilyen) a művész helye a nagy forgatagban van: a sikon, nem a toronyban. Közösségének szószólójaként a magasabb feladatokat kell vállalnia, a létező hibák orvoslásának, az érzelmek nemesítésének nem könnyű, de annál emberibb munkáját. Művészetét ezért nem veheti pusztán kedves játéknak, már csak azért sem, mert az egyáltalán nem ártatlan játék, hanem fegyver, mely jóarosszra használható, a hozzáértő eredményesen harcolhat vele, az avatatlan kezében megszűnik hatni. Ezért nem mindegy — soha nem volt mindegy —, hogy ez az érzékeny fegyver, a művészet kinek a kezébe kerül, ki használja, ki forgatja.

A művészt alkotásra nem külső erők (hisz ez lehetetlen), hanem rendkívüli lelki-szemleli adottságai kényszerítik. Részéről népe, közössége művészi elvárásainak kielégítése — bár ő azt megbízásnak értelmezi — a valóságban hivatástudatból, önként vállalt közösségi munka. Szolgálat, melyet eredményesen csak úgy végezhet, ha saját törekvései, vágyai, gondolatai és gondolkozása, akarásai, hite, de még ösztönei is együtt alakulnak, együtt működnek népe tudatával, érzéseivel, ha tehát vele teljes mivoltában azonosul. Ez műve hitelességének legfőbb feltétele, és feltétele annak is, hogy közössége azt sajátjának érezze és vállalja. Igazi és időálló tekintélyre a művész csak ilyen áron tehet szert. Minden egyéb művészi tekintély mondva csinált, és sorsa ennek megfelelő.

A munka önként vállalása a művészt nem mentesíti a felelősségtől. Nem törvény előtti felelősségről van itt szó, hanem elsősorban arról, mellyel saját lelkiismeretének tartozik. Azért, amit tett, de azért is, amit nem tett, ám tennie kellett volna. Felelősségtudatának, lelkiismerete tisztaságának arányban kell állania a közösségre (megbízója) részéről irányában előlegezett bizalommal.

Demokráciánk művészetpolitikájának és sok emberi munkának eredményeként ma a romániai magyar művészeti élet, a második világháborút megelőzőhöz viszonyítva, merőben új képet mutat. Nem csupán külsőleg, hanem lényegét érintő változáson ment át. A nyugodt és folyamatos alkotómunka sokoldalú anyagi támogatása mellett megoldódott — erdélyi területen hasonló szinten először — a minden igényt kielégítő, román és magyar tanítási nyelvű felsőfokú szakoktatás kérdése, mely a szükséges művészetápolást s vele együtt a szakma jövőbeni továbbfejlődését biztosítja. Képzőművészeti életünk mai arculatának mégis legfeltűnőbb, a megelőzőtől elsősorban elütő, helyzetének pozitív alakulását leginkább kifejező vonása az, hogy országos szövetségünk keretébe tartozó kisebb-nagyobb fiókszervezetek létrehozásával, a képzőművész ma az országnak, ezen belül Erdélynek ha-

Kós András művészeti kritikánkat bíráló írását (Mezei József és Erdélyi Lajos cikkei után) a további vita reményében adjuk közre. Noha a vitatkozást megnehezíti, hogy a kitűnő szobrászként ismert szerző ekerülő nevek említését, álláspontja így is eléggé kiviláglik. (A szerk.)

gyományosan kulturális központjain túl is, már nemcsak meg nem értésre, meg-hasonlásra, felszívódásra ítél csodabogár vagy akár kedves vendég, de a helyi kultúrának másokkal együtt gondos és felelős gazdája is. Az egész terület át-fogó, változatosságában is egységes képzőművészeti élet alakult ki, és nemzetiségi társadalmunk olyan művészgarnitúrát tudhat a magáénak, mely a szakterületet érintő minden megbízását magas szinten képes megvalósítani. Ehhez azonban nem nélkülözhető az alkotómunka legfőbb étető közegének, az egészséges erkölcsi-szellemi légkörnek megteremtése és annak szüntelen és következetes gondozása. Ebből a célból a sajtónk által rendelkezésre bocsátott lehetőségeket az eddignél tudatosabban (céltudatosabban), több szakértelemmel, tehát hatásosabban kell ki-használni.

A művészettel, a művésszel szemben támasztott erkölcsi és társadalmi köve-telmények azonos módon illetik a kritikát, a kritikust is. Ez nem is lehet másképp, mert (feltételezhetően) közös elvi-eszmei alappól kiindulva, a kritikus az alkotó-val azonos célt követ: színvonalas és a társadalom szükségletét szem előtt tartó, tehát jó művészet megteremtését. E cél megközelítésében a kritika tudományos és erkölcsi támogatása értékes alkotó hozzájárulást jelenthet. Nem lehet azonban megelégedni arról, hogy igazi segítséget csak egy átfogó elgondolásra épülő, a napi részjelenségeket abba ágyazva észlelő és ahhoz viszonyítva szemlélő kritika nyújthat. És arról sem, hogy korunkban, hála a korszerű tömegtájékoztatásnak, a kritikus olyan hatásos, egyszersmind érzékeny eszköz fölélt rendelkezik, mint a nyomtatott vagy messze hangzó szó. Annak tehát, aki ezt leírja vagy kiejti, minden pillanatban számolnia kell hatásával is. Ezért minden szót jól meg kell válogatnia.

A bírót mindig, de kiváltképpen, ha talált őt, a lelkiismeretes alaposság kell hogy jellemezze. Mert az eligazodáshoz — mint azt Mezei József is jól látja (*Korunk*, 1981. 12.) — korántsem elegendő a néha-néha „innen-onnan” szerzett (be-szerzett) tájékozódás, de „nélkülözhetetlen hozzá a befajeztetnek sohasem tartható elméleti alapozás és a folyamatos, mindegyre fölfrissített konkrét tapasztalás, le-hetőleg minél szélesebb körben”. Igaz. A csak fél szemmel, fél füllel való figyelés (megfigyelés), a területnek csak egyik felén végzett adatgyűjtés nem eléggé meg-bízható, s csak féligazságokhoz (vagy félhamisságokhoz) vezet. Viszont az „egészen rendkívüli, született érzéknek” a gyakorlatban *conditio sine qua non* értéke van, szerepe ezért a bíráltnál elsőrendű, nem lehet sem alá-, sem mellérendeltnek venni. Igaz ugyan, hogy igényes bíráló megfogalmazásához a „született érzék” még nem elégséges, de még nagyobb igazság, hogy ez utóbbi nélkül, vagyis rá-ternettséggel, tehetség nélkül nincsen — nem lehet senki — kritikus, mint ahogyan ennek hiányában nem lehet senki művész. Ismereteket, elveket, szabályokat, tör-vényeket, adatokat meg lehet és meg is kell tanulni. A nagy dolog azoknak alkotó alkalmazása. Ehhez pedig tehetségre, ha úgy tetszik: „egészen rendkívüli, született érzékre” van szükség, mely lehetővé teszi az alkotás nagyon is bonyolult, személy-hez kötődő folyamatának megértését, a jó, az igazi művészet sajátos jellemzőinek felismerését, azt, hogy a bíráló képzőművész-aggyal tudjon gondolkodni.

A szakkérdésekben, valamint a szakterületen mindegyre mutatkozó tájékoztalanság csak fokozza kritikánk hatástalanságát. Nem kis része van abban, hogy a vizsgált mű felülete által eltakart mélyebb rétegek felderítetlenül maradnak, vagy megfordítva: a kritika néha olyan súlyos művészi tartalmakat, illetve eré-nyeket tulajdonít a szóban forgó munkának vagy a vizsgált alkotónak, amilyenekre azok semmivel sem szolgáltattak okot. Mindezt még csak bonyolítja a gyakran tapasztalt felületesség, melynek következtében a megjelent szövegek tele vannak tűzdelve megengedhetetlenül sok téves, nemegyszer valótlán adattal, ami már-már kérdésessé teszi magának az írásnak a megbízhatóságát.

A bíráló központi tárgya a művész munkájának eredménye: az alkotás. A kialakult véleménynek a mű boncolásából, sokirányú hozzáértő elemzéséből kell összeállnia. Ezt a munkát nem pótolhatják — nem is pótolják — a művész élet-útjához kapcsolódó, arról, igaz, sok mindent közlő adatfelsorolások, számadatok, melyeknek természetes helyük azonban a művészmonográfiákban van. Mint aho-gyan különböző technikai eljárásoknak avatott vagy avatatlan formában való is-mertetése sem helyettesíti a kifejezés érdekében használt művészi eszközök feltá-rását. Mindezek nem alkalmasak — nem is hivatottak — arra, hogy számot adja-nak a vizsgált alkotás, a vizsgált személy művészi értékeiről. De az alapos elem-zést nem pótolják az alkotást létrehozó művész személye köré kerített megható mesék, mítoszok, legendák sem (még akkor sem, ha azok mind igazak lennének is). Mint ahogy a mű külső leírása-leltározása, a tudományos elemzést elmulasztó, a kellő érvelést nélkülöző csupasz megállapítások, kijelentések, elvont szóvirá-

gokra épülő frázisok, a laikust esetleg meglepésztő, jól hangzó álokoskodások nem lehetnek sem tanulságosak, sem meggyőzőek.

A művészethez vagy a művészek személyéhez kapcsolódó színes írások, lírai hangú jegyzetek népszerűsítő közreműködése mindig értékes volt, s ma is feladatot lát el. De ugyanakkor a szerkesztőnek valamilyen kedvezőbb arányt kellene érvényesítenie a sajtóban helyet kapó különböző fajsúlyú és fontosságú írott és reprodukált anyagok között, természetesen a művészeti életünket érzékenyen foglalkoztató elvi és szakmai kérdéseket részesítve előnyben. És, persze, jó volna, ha ezek az írások nemcsak szólnak röpitett gondolatok formájában halnának el az úrben, hanem bátran foglalnák magukba a szerzőnek a tárgyalat kérdéssel kapcsolatos egyértelmű és közérthető tisztasággal megfogalmazott állásfoglalását, szempontjait, esetleges konkrét javaslatait. Ezek vitákat válthatnának ki, s talán felráznák a művészeti életünkre ma rátelepedő közömbösséget, szellemi renyhéséget. (Bár igaz, ha példának okáért arra gondolunk, hogy közel három és fél évtizednyi idő sem volt elégséges annak a pótolhatatlan szerepnek a megértéséhez, melyet — minden ellenkező híreszteléssel szemben! — a kolozsvári főiskola képzőművészetiünk fejlődésében betöltött — és melyet az élet már régen igazolt —, elvárható-e szakírásunktól a menet közben felbukkanó jelenségek lényegének egyidejű felismerése?)

Művészeti kritikánk az idők során működési területéről kiiktatta a legtöbb olyan turistajelzést, mely az eligazodásban hasznos kapaszkodóul szolgálhatna. Hiányzik az érthető, logikus mérce, mely nélkül pedig ítéletet hozni legalábbis nehéz, hiszen minden értékelés csak valamihez viszonyítva lehet érvényes. Az egészséges érvekkel, hozzáértő elemzéssel alátámasztott minősítés helyett, sajnos, egyre gyakrabban találkozunk a vizsgált jelenségnek, a vizsgált alkotásnak vagy művésznek olyan megközelítésével, melyet bizonytalanság, határozatlanság, bátortalanság (vagy éppen a tudatlanság szülte merészség), zavarosság és nemegyszer a műkedveléshez közel álló szemlélet jellemez. Az avatott, értő művészt a kritika egybecsomagolja az avatatlan, tudatlan, giccselővel, szélhámoskodóval. Minőséget jelentő és minősíthetetlen munkákat, írásokat azonos lélekkel tordelnek be lapjainkba. Holott a kritikának feladata éppen ennek megakadályozása, a szüntelen szelektálás, a rendteremtés, a hozzá nem értésnek, a kontárkodásnak, valamint annak a kimutatása, hogy a szándék, az óhaj, legyen az bármennyire nemes is, még korántsem azonos annak művészi megvalósításával. Ez az anarchiára emlékeztető állapot természetes módon vezet aztán képzőművészeti kritikánknak a minden tudományosságot nélkülöző áldemokratikus művészetpolitikájához (ha egyáltalán van ilyen), mely a kényelmes névsorolvasásra épül, és a középszerűségnek kritikushoz nem méltó támogatását jelenti. Pedig tudott igazság, hogy ennek mindig az igazi tehetség vallotta kárát. Ma is. Ez a taktika megmenthet ugyan néha tévedésektől, de gyökerében téves, s ezért művészetünk fejlődésére a legnagyobb veszélyt jelenti.

A megtisztelő címekekkel való könnyelmű dobálózás, szürke művészi teljesítmények és a művészettörténet óriásai közti analógiák kimutatása vagy akár csak keresése, ezeknek együtt való emlegetése, a csak felsőfokban, de annál sűrűbben használt pozitív jelzők gátlás nélküli alkalmazása oda vezetett, hogy ezek a művész és közönsége számára már mind értéküket veszítették, megfosztva a kritikust is a megkülönböztetés egyik kézenfekvő lehetőségétől. (Gondoljunk csak meg: ha Michelangelo a mesterségében zseni, mit kell tudnia annak, akit rajta kívül ezzel a jelzővel illetünk.) És ne feledjük, hogy minden értékelés, minősítés: egyúttal útjelzés is, eligazítás művész és közönség számára egyaránt. Csinján kell bánni a szavakkal, jól meg kell őket válogatni. Tudomásul kell venni, hogy nem mindenki művész, aki önmagáról azt állítja, mint ahogyan nem mindenki képzőművészeti kritikus, aki elég merész ahhoz, hogy tollal kezében a képzőművészetet (s miért mindig a képzőművészetet?) szabad vadászterületének használja bíráló indulatainak kiélésére. Sajtónkban olyan színvonalú kritikai írások jelennek meg, vagy olyan munkákat reprodukálnak — napról napra egyre inkább —, amilyen színvonalú szépirodalom K. Jakab Antal *Levelváltásában* — teljesen jogosan — a „küldjön még” minősítést sem érné el. De sajtóhíradások szerint általános iskoláink és liceumaink 14—18 éves tanulói is már „képzőművészeti” kiállításokon mutatják be „műveiket”. Jogosan merül fel aztán a kérdés: képzőművészeti vonatkozásban maradt-e egyáltalán nálunk a művészet, a művész szó rangja, értéke, becsülete?

Nincsen abban semmi rendkívüli, ha a képzőművész-közösségünkbe szakadatlanul besoroló fiatal művésznemzedék önmaga és művészi ideálja megvalósításához a mintaképet messze földön, a mi világunktól mind földrajzilag, mind

szellemileg távol keresi. Ha az igazi művészethez vezető ajtó kulcsát a még a nyugat-európai országokban is jórészt idegen eredetű törekvésekben reméli megtalálni. Feltehető, hogy ebbe beleszól a divat is s az idő kínálta konjunktúra. Ennek a kalandozásnak fő hajtóereje azonban a minden idők ifjúságára jellemző és szükséges magatartás, a nyugtalan kíváncsiság, mely — kezdve a Paradicsomtól — az új, az ismeretlen felderítésére, meghódítására tör. De „ki szegheti szárnyát az élet tavasza korában azon lelkesedésnek, mely eget kér, hol megégeti ugyan magát, melynek híját azonban fiatal kebelben semmi a világon nem pótolhatja ki?” — kérdezzük együtt a „legnagyobb magyarral”, és valljuk vele hittel, hogy „jaj azon fiatalnak, kinek lelke testében mindig megfért”. Mindez eddig természetes és igaz. Az útkeresésnek, kísérletezésnek, személyiségük alakulásának stádiumát élő, az életet, életünket még csak most tanuló fiatalok, ha egyelőre összetévesztik a művészetnek szemlélődésre, elmélyedésre, magunkba nézésre indító tulajdonságát a pillanatnyi meghökkenéssel, ha furcsaságok kedvéért lemondanak a mély emberi igazságok, szépségek kereséséről, ápolásáról, nyomot hagyo, tartós érzelmek teremtéséről, még nem jelent veszélyt. Az igazán tehetségesének — ha kerülővel is — művészetében előbb-utóbb sikerül egyeztetnie az újat az örökérvényűvel, és megtalálnia a leghatásosabb és legnemesebb művészi eszközöket a saját — mással össze nem téveszthető — társadalmi érzés- és gondolatvilágának egyetemes rangon való kifejezéséhez. Azért tehetséges.

Erdélyi képzőművészeti életünk megújítását célozó, fiatal művésznemzedékünknek az utóbbi években különböző címek alatt és különböző formákban megnyilvánuló, de összefüggő mozgalmát nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ez erdélyi földünkön olyan szellemi törekvés meghonosítását tűzte ki célul, mely a mienktől merőben különböző társadalmi feltételek között, merőben idegen gondolkozásból, életszemléletből született, és természetesen azt is tükrözi. Elsősorban az amerikai eredetű „pop-art”-nak — képzőművészeti mivoltukat illetően már keletkezésük pillanatától fogva vitatott — különböző válfajairól van szó (action-painting, conceptual-art, happening stb.). Elgondolkozásra nem annyira maga a tény, mint inkább a mozgalmat saját művészettörténetünk rendkívüli eredményeként üdvözlő sajtóvisszhangok adnak okot. Nagyon sok egyébtől függetlenül, föltevődik a kérdés, hogy ezeken a próbálkozó állapotban levő kísérleteken keresztül Európához történő képzőművészeti fölzárkózásunkat (mint azt a kritikából megtudjuk) eredménynek kell-e tekintenünk, s ha igen: miért? Ebben az esetben is csak sajnálni lehet, hogy ezzel a jelenséggel kapcsolatosan tapasztaltabb (és felelősebb) kritikusaink véleménye nem ismeretes.

Valóban, gyakran tűnik úgy, hogy a kritika képzőművészetünk fejlődésének legfőbb célját annak Európához való fölzárkózásában látja. Egyelőre viszont adós maradt annak tisztázásával, hogy mit ért a kívánt fölzárkózáson, és másnak is mit kell rajta értenie. Művészetünket valóban európai szellemnek kell áthatnia, de mintha a gondolat szülői megfeledeztek volna arról, hogy Európa az Atlanti-óceántól az Uralig tart. S akkor vajon nem lenne-e kézenfekvőbb itthon kezdeni a fölzárkózást, egyelőre a magunk Európájához: saját magunkhoz, saját eszményeinkhez, saját törekvéseinkhez, Apáczai, Misztótfalusi, Mikes, Kőrösi Csoma szelleméhez? Hátha könnyebben megtanulnánk, gyorsabban megértenénk, hogy az általánosan túl vannak olyan halaszthatatlan feladatok, melyek romániai magyar nemzetiségünk sajátos szükségletéből fakadnak, s melyeket csak a hozzá fölzárkózott művész oldhat meg. A mi közönségünk még nemcsak igényli a szépet, nemcsak hajlamos az őszinte, tiszta, szívből jövő, tanulságos gyönyörködésre, de szüksége is van rá, mint falat kenyérre, s ezért azt meg kell neki szerezni. És tudni kell hozzá azt is, hogy nálunk a címzett még magából az alkotásból szereti megérezni, nem pedig annak létrehozása folyamán vagy azon kívül elmondott, leírt szövegekből megtudni, hogy az alkotó vele gondolkodik, vele van, vele tart.

Minden egészséges közösségnek mindenkor alapvető feladata, az életét meghatározó feltételek megteremtése mellett, a maga folytatásának, jövőjének biztosítása. S mert eljövendő művészetünknek is — a természet örök rendjéhez hasonlóan — a ma talajából kell sarjadnia, s hogy az a maga idejében ép és kívánatos termést hozzon, mindenkinek, aki ma képzőművészeti életünk valamilyen területén, valamilyen minőségben felelős munkát végez, erejét egyesítve, lelkiismeretes és szakértő gazda módján részt kell vennie a jövő termőtalajának előkészítésében, és vigyázni arra, hogy belé csak léha nélküli, egészséges, tiszta mag kerüljön.

Kós András

Tíz év távlatában

Egy líceum hatékonysága

A középfokú oktatás Szatmáron jelentős múltra tekinthet vissza. A városnak már a XVII. században két középfokú iskolája volt. Ezek közül az egyik éppen azon a helyen működött, ahol a felmérésünk tárgyát képező mai líceum áll, mely az idén fennállásának 425. évfordulóját ünnepelheti. Amikor 1971-ben minisztertanácsi határozattal a városban működő három líceum magyar tannyelvű tagozataiból Magyar Líceum néven létrehozták, ebben az iskolában összpontosult a magyar tannyelvű középiskolai oktatás, később az Építőipari Liceumban is indultak magyar tannyelvű osztályok.

Létrejötték az elméleti líceum volt, akárcsak az a három iskola, amelyből kivált. A továbbiakban a tanügyben végbement változásoknak megfelelően alakult, nevében is tükrözve ezt a folyamatot: 1976. augusztus 31-től a neve: 1. számú Reál-Humán Líceum, 1977. augusztus 1-től pedig: 5. számú Ipari Líceum.

Iskolánk nappali tagozatán az 1971—1981 közti évtizedben tanévenként változóan 22—33 osztály működött, és összesen 55 osztály érettségizett.

Az érettségizett 1839 tanuló a következő típusú osztályokban végzett: 1971—1978 között reál osztályban 799, humán osztályban 405; 1978-tól gépészeti osztályban 334, elektrotechnikai osztályban 68, ipari kémia osztályban 18, matematika—fizika osztályban 117, kémia—biológia osztályban 98. Ugyanebben az időszakban az esti tagozaton 25 osztályban 837 tanuló érettségizett.

Az elmúlt tanévben gépészeti, elektrotechnikai, ipari kémia, matematika—fizika, valamint kémia—biológia profilú osztályok működtek, összesen 33 nappali tagozatos osztály. Az osztályszerkezetet táblázatunk szemlélteti:

	IX.	X.	XI.	XII.	Összesen
Összesen	10*	9	7	7	33
Gépészeti osztály	6*	5	4	4	19
Elektrotechnikai osztály	1	1	1	1	4
Ipari kémia osztály	1/2	1/2	1/2	1/2	2
Matematika—fizika osztály	2	2	1	1	6
Kémia—biológia osztály	1/2	1/2	1/2	1/2	2

* Ebből kettő néptanácsi alárendeltségű, áthelyezett osztály.

Helyzeténél s az előbbieken vázolt osztályszerkezeténél fogva az iskola vonzási köre a városon kívül kiterjed a megye jelentős részére, sőt az utóbbi időben valamelyest Máramaros és Szilágy megyére is.

A líceumi oktatás 1977-ben történt átszervezése óta a nappali tagozat fő feladata, hogy olyan alapos szakmai felkészítést és egyben általános műveltséget nyújtson, amelynek birtokában a végzettek zökkenőmentesen be tudnak kapcsolódni a termelőmunkába, vagy tovább folytathatják tanulmányaikat.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a szatmári magyar tannyelvű líceum hogyan teljesítette ezt a feladatát a fennállása óta eltelt tíz évben.

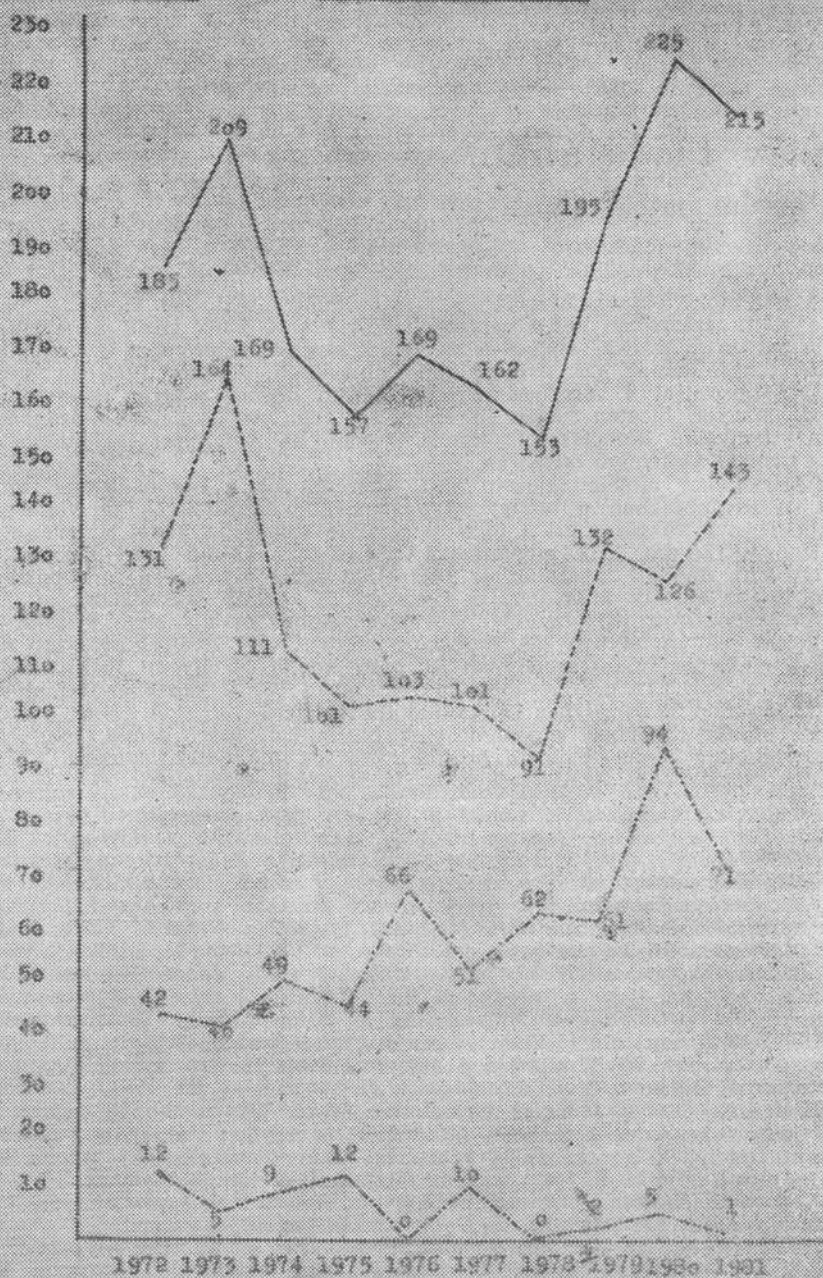
A tantestület, az iskola pszichológusa a tíz év során arra törekedett, hogy a társadalmi szükséglet megszabta lehetőségekkel összhangba hozza a tanulók pályaelképzeléseit.

A felkészítőmunka és a pályairányítás társadalmi hasznosságát ilyen rövid távon (tíz év) csak mennyiségi mutatókkal tudjuk mérni. Végzettjeink nagy többsége (65,5%) fizikai dolgozók, azaz munkások, parasztok gyermeke, jelentős az értelmiségi- és hivatalnoksaládból származó végzett is (31,5%). Néhány tanulót (3%) „más kategória”-ként jelöltünk (állami gondozott, árva stb.).

A végzettek társadalmi összetételének alakulását az 1. grafikon szemlélteti.

1. Számú grafikon

A tanulók származása

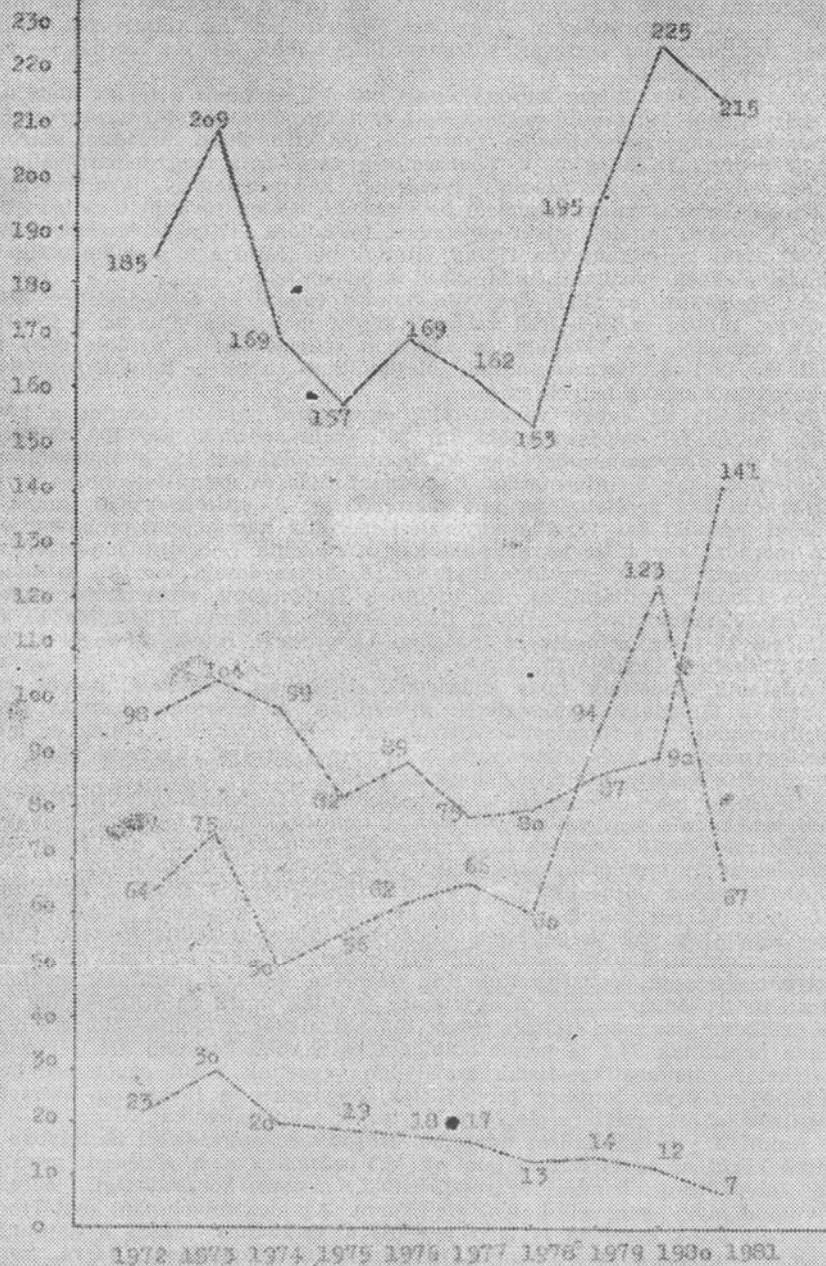

1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981

- Az érettségizettek száma
- - - Fizikai dolgozók gyermeke
- ... Értelmiségi és hivatalnok gyermeke
- . - MLC társadalmi kategóriák

2. számú grafikon

A tanulók érettségi utáni helyzete

- az érettségizettek száma
- A helyükben rálétszámított
- · - · - Egyetemre, főiskolára bejutott
- Technikumokba továbbtanuló

Az iskola valamennyi végzett tanulója megkapta a tanügyi törvényben körvonalazott felkészítést a termelőmunkára. Ez az iskola esztergályos-, lakatos-, elektrotechnikai műhelyében, a fizikai, kémiai, biológiai laboratóriumban, valamint üzemekben történt. Minthogy az iskolaműhelyek befogadóképessége a tanulói létszám foglalkoztatására nem elégséges, osztálycsoportok a város ipari üzemekben — Autóalkatrész-gyár, Vegyipari Felszerelések és Alkatrészek Gyára, Augusztus 23. Háztartási Gépgyár, Növényvédő Állomás, Megyei Kórház — végeznek termelési gyakorlatot.

Az iskolai évek során kapott képzés birtokában tehát a tíz év alatt érettségi után közvetlenül 949 tanuló helyezkedett el a termelésben, származásukat tekintve 744 munkás- vagy parasztcsalád gyermeke, 186 értelmiségi családból származó tanuló, 25 pedig más kategóriájú. Többségük a város és a megye ipari vállalataiban, intézményeiben és mezőgazdasági egységeiben helyezkedett el, javarészt az iskolában tanult szakmájuknak megfelelő beosztásban. 890-en további tanulmányokat végeztek. A további tanulóik közül egyetemre, főiskolára 717-en felvételiztek sikeresen, érettségi utáni technikumokba 173-an jutottak be. (Lásd a 2. grafikont, amely a sikerrel felvételizők évenkénti hullámzását is érzékelteti.)

Az egyetemre és főiskolára való bejutás évente az érettségizettek számának függvénye, 1978-ig ez 29,6—35,9 százalék között mozog, és elmarad a tovább nem tanulók számától, de 1979-ben és 1980-ban meghaladja a tovább nem tanulók számát. Az 1981-es visszaesés annak tulajdonítható, hogy — mint ismeretes — számos karon csökkent a helyek száma.

A vizsgált tíz évben végzett 717, egyetemre bejutott tanulót a következő karokra vették fel: gépészmérnöki kar 201, építészmérnöki kar 100, villamosmérnöki kar 55, vegyészmérnöki kar 49, textilmérnöki kar 11, autómérnöki kar 9, bányamérnöki kar 8, informatika 7, automatizálás és számítástechnika 7, távközlési mérnöki kar 5, élelmiszeripari mérnöki kar 3, erdészmérnöki kar 2, mezőgazdasági mérnöki kar 17, állattenyésztési mérnöki kar 1, állatorvosi kar 6, talajjavító mérnöki kar 4, kertészmérnöki kar 3, geológia 7, orvostudományi karok 74, gyógyszerészeti kar 9, jogtudományi kar 6, közgazdasági kar 26, a tudományegyetem tanári fakultásai 91. Ez utóbbiak szakonkénti részletezése: matematika 14, fizika 10, matematika—fizika 1, fizika—kémia 8, kémia 7, biológia 13, földrajz 3, filológia 21 (magyar nyelv és irodalom 11, orosz 4, román 3, angol 3), színművészeti főiskola 1, teológia 15.

Adataink tanúsítják, hogy ifjúságunk elsősorban a műszaki pályák felé irányul, ezt a társadalmi szükségletek indokolják. A felsorolás mutatta sokféleség mégsem meglepő, ha figyelembe vesszük azt, hogy e vidéken ennek az iskolának szinte egymagának kell biztosítania a líceumot magyar nyelven végző tanulók felkészítését a sokféle értelmiségi foglalkozásra.

Az iskola ipari líceummá való átalakítása s a fokozottabb elméleti és gyakorlati szakképzés sem változtatta meg a tanulók széles „terítésű” pályairányultságát, de megnövelte azoknak a számát, akik nem az osztály arculatának megfelelő szakon folytatják tanulmányaikat. (Lásd a 705. lapon levő 1. táblázatot.)

Az iskolában 1978—1981 közt végzett továbbtanulók közül a profilnak megfelelő műszaki egyetemen vagy főiskolán tanul, a gépészeti osztályokból egyetemre bejutottak 56,8 (a gépészeti osztályban összesen érettségizettek 12,6) százaléka; az elektrotechnikai osztályból egyetemre jutottak 26,1 (az elektrotechnikai osztályban összesen érettségizettek 8,8) százaléka tanul a profilnak megfelelő szakon, az ipari kémia osztályból egyetemre jutottak közül 60 százalék (az ipari kémia osztályban összesen érettségizettek 16,7 százaléka), a kémia—biológia osztályban pedig a bejutottak 74,2 (a kémia—biológia osztályban összesen érettségizettek 46,9) százaléka. A matematika—fizika osztályban végzetek közül egyetemre bejutottak valamennyien olyan karokra felvételiztek, amelyeken a líceumban szerzett matematikai-fizikai ismereteikre alapozva folytatják tanulmányaikat.

Amint az az 1. táblázat adataiból is kiténik, a gépészeti osztályban érettségizettek közül az egyetemre bejutottak 42,5 százaléka nem gépészeti profilú fakultásra felvételizett, hanem vegyészmérnöki, orvosi, közgazdasági, jogtudományi, nyelvtudományi, testnevelési, teológiai karra. Az elektrotechnikai osztályból egyetemre bejutottak esetében is igen jelentős a szakváltás, hiszen a bejutottak 73,9 százaléka gépész-, építés-, bánya-, textilmérnöki, közgazdasági karra, testnevelési főiskolára felvételizett. Az ipari kémián érettségizettek 60 százaléka nem kémiai profilú fakultásra felvételizett, a kémia—biológia osztályban végzetek közül csak a jogtudományi karra felvételiző nem hasznosította a szakosított osztályban szerzett ismereteit.

A tíz tanév során végzetek közül 173-an jutottak be érettségi utáni — 1—3 tanéves — technikumokba. A szakliceumi hálózat kialakítása az utóbbi években sok

Az egyetemre bejutottak karonkénti megoszlása (1978–1981)

	A liceumi osztály profilja											
	Gépészet		Elektrotechnika		Matematika–fizika		Ipari kémia		Kémia–biológia		Összesen	
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	
Érettségizett összesen	334	100	68	100	117	100	18	100	98	100	635	100
Egyetemre bejutott	74	22,2	23	33,8	115	98,3	5	27,7	62	63,3	284	44,7
Karok:												
Gépészmérnöki	41		7		49		1				98	
Villamosmérnöki	4		5		17						26	
Automatizálás és számítástechnika			1		7						8	
Informatika					5						5	
Építészmérnöki	13		5		20						38	
Műépítészeti					2						2	
Bányamérnöki	1		2								3	
Textilmérnöki					3						3	
Erdésmérnöki					1						1	
Geológia			1		4						5	
Élelmiszeripari mérnöki								1			1	
Vegyésmérnöki	1						2	20			23	
Agrármérnöki	1							1			2	
Orvosi	1							23			24	
Gyógyszerészeti								1			1	
Közgazdasági	3		1		2						6	
Jogtudományi	1							1			2	
Matematika–fizika tanári	2				5		1	13			21	
Biológia–kémia tanári	1						1				2	
Filológia (nyelv és irodalom)	2							1			3	
Testnevelési főiskola	1		1					1			3	
Más (szűnművészeti főiskola, teológia)	2										2	

középfokú technikum megszűnését, bizonyos szakmák esetében pedig számuk és beiskolázási lehetőségeik jelentős csökkenését vonta maga után.

A technikumba bejutottak a következő szakokat végezték: egészségügyi 31, műszaki rajzoló 19, műszerészeti 4, programozói 2, távközlési 4, elektrotechnikai s rádió- és televíziószerelő 11, gépipari 12, autószerelő 1, közlekedési 1, repülőgépipari 1, számítástechnikai 1, könyvelői 7, kozmetikai 9, fényképezési 3, gyors- és gépirói 3, muzeológusi 1, építészeti 1, kereskedelmi 27, laboránsi 4, vámosi 2, könnyűipari 22, pénzügyi 4.

Az 1978–1981-es időszakban technikumba bejutottak pályairányultságát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a gépészeti osztályban végzett, technikumban továbbtanuló 24 fiatal közül 18, az elektrotechnikai osztályban végzetek közül egy, a kémia–biológia osztályban érettségizettek és technikumban továbbtanuló 3 végzett közül kettő tanul tovább osztálya profiljának megfelelő technikumban.

2. táblázat

Az 1978–1981-ben végzetek érettségi utáni elhelyezkedése

	Gépészet		Elektrotechnika		Matematika–fizika		Ipari kémia		Kémia–biológia	
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	
Érettségizett összesen	334	100	68	100	117	100	18	100	98	100
A termelésben helyezkedett el	236	70,80	41	60,27	2	1,70	11	61,16	33	33,66
Egyetemre bejutott	74	22,27	23	33,82	115	98,29	5	27,78	62	63,26
Technikumban tanult tovább	24	6,93	3	5,91	—	—	2	11,06	3	3,08

Érdeemes szemügyre vennünk azt is, hogy iskolánk szakágai közül melyek biztosították leginkább a továbbtanulás lehetőségét. Az adatok biztonsága szerint a legeredményesebb a matematika—fizika szak, ugyanis végzettjeinek 98,29 százaléka sikeresen felvételizett az egyetemre. Ugyancsak magas százalékarányban jutottak egyetemre a kémia—biológia osztályban végzetek (62,3%). Az elektrotechnikai osztályban végzetek 33,8, az ipari kémia tagozatosok 27,8, a gépészeti osztályokban végzetek 22,3 százaléka jutott be egyetemre, főiskolára.

Feltűnő, hogy azok a tanulók, akik az egyetemen való továbbtanulás szándékával végzik a középiskolát, tehát a legjobb képességűek, főleg azokon a nem ipari tagozatokon tanulnak, amelyek a volt reál-humán örökébe léptek.

Összesítő táblázatunk (3. táblázat) tanúsítja, hogy a fizikai dolgozók — munkások, parasztek — gyermekei közül érettségi után az értelmiségi és hivatalnok-családok gyermekeihez (32,1%) viszonyítva sokkal többen (61,4%) nem tanulnak tovább.

3. táblázat

Az 1972—1981 közt végzett tanulók származása és érettségi utáni helyzete

	Érettségizett	Termelésbe		Tovább tanul			Összesen			
		%	%	Egyetemen	Technikumban	%	%			
Összesen	1839	100	949	51,60	717	38,98	173	9,42	890	48,40
Fizikai dolgozó (munkás, paraszt)	1203	100	738	61,35	369	30,62	90	7,47	459	38,09
Értelmiségi	580	100	186	32,07	329	56,73	65	11,20	394	67,92
Egyéb	56	100	25	44,64	19	33,83	12	21,42	31	55,35

Az érettségi után továbbtanulók társadalmi származását megvizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a továbbtanulók 67,9 százaléka értelmiségi származású, s csak 38,1 százalék a munkások, parasztek gyermeke, pedig ezeknek gyermekei képviselik az összes végzetek 65,4, az értelmiségieké pedig csupán 31,5 százalékát.

Az okok hiteles taglalására megfelelő szociológiai felmérések híján nem vállalkozhatunk, de valószínűnek tartjuk, hogy a továbbtanulási igény nem egyforma a két társadalmi kategóriában, ezért eleve kisebb arányban jelentkeznek egyetemi felvételre a munkások és a parasztek gyermekei, másrészt ezekben a családokban sokszor hátránnyal indul a gyermek. Úgy tapasztaljuk, hogy a családok anyagi áldozatkészsége is eltérő.

Mivel Szatmár nem egyetemi központ — azonban öt éve esti gépészeti almérnöki kar működik a városban —, a líceum érettségizett tanulóit a hagyományos egyetemi központokban folytatják tanulmányaikat. A tíz év során az egyetemre bejutottak a következő városokban folytatták, illetőleg folytatják tanulmányaikat: Temesvár 285, Kolozsvár 252, Marosvásárhely 71, Iași 20, Bukarest 18, Brassó 16, Szatmár 16, Nagybánya 13, Nagyvárad 8, Gyulafehérvár 6, Galac 4, Petrozsény 3, Budapest 3, Craiova 2.

Az egyetemre felvételizett tanulóink döntő többsége élt azzal az alkotmányos jogával, hogy az egyetemre magyar nyelven felvételizték, sőt a felvételi sikerét is éppen annak tulajdonítja, hogy az alapos szakmai és elméleti ismereteket anyanyelvén tanulta, tanulhatta meg.

Ugyanakkor a líceumban folyó román nyelvű oktatás színvonalát jellemzi, hogy az egyetemet románul végző 698 növendékünk közül — tudunkkal — senki sem morzsolódott le nyelvi nehézségek, a román szaknyelv nem kielégítő elsajátítása miatt.

Minden társadalmi szinten végzett tevékenység az általa előállított termék minősége és társadalmi szempontból vett hasznossága alapján nyeri el létjogosultságának visszaigazolását. Míg az anyagi javak termelésekor magában a termelési folyamatban, illetve a termék eladása során a piacon eldől a termelés hasznossága, gazdaságossága, addig a nevelés-oktatás-képzés folyamatát megvalósító középiskola esetében nem derül ki rövid idő alatt az ott végzett tevékenység társadalmi hatékonysága, az iskolát végzett ifjak felkészítésének minősége.

Tíz év távlatában mégis úgy tűnik, ha ideiglenesen is, de megvonható a tanári munka mérlege, s ez a mérleg nem hoz szegényt iskolánk múltjára.

Bura László—Lovas János—Szabó Gyula

Bihari hajdúk beadványai az 1790-es országgyűlésre

A XVIII. század végén a feudalizmus egyre hangsúlyozottabb válsága közepette fokozódik a parasztság ellenállása is. Az antifeudális erők harcában fontos szerep jut azoknak a paraszti közösségeknek, amelyeknek mind ez ideig sikerült valami módon megőrizniük szabadságukat, továbbá azoknak, akik e szabadságot nem sokkal azelőtt veszítették el. Az erdélyi fejedelemség korábbi különleges történeti szerepe és fejlődése közepette ugyanis számos szabad paraszti közösség fennmaradt, többnyire a központi hatalom azon törekvése következtében, hogy biztosítsa magának a katonáskodó elemet. Ismeretes, katonáskodó szabad paraszti státusuk volt a székelyeknek és a hajdúknak a fejedelemség keleti, illetve nyugati végvidékein.

Erdély Habsburg-uralom alá jutása nyomán a hajdúk feudalizmussal szembeni harcuk fokozódik, a császári hatalom ugyanis a hajdúk fontos katonai szerepét jelentősen csökkenti; kevésbé van szüksége rájuk, mivel korábbi végvári szerepük megszűnik. Az új állam talán még veszélyesnek is tartja őket.

Fokozatosan megpróbálják tehát személyi függőségű paraszttá átalakítani. A hajdúk válaszként kibontakozó küzdelme viszont korábbi szabadságuk megtartásáért, majd visszaszerzéséért az öntudatos, szabad paraszti közösségek harcának szép példája. Egy részük kiváltságát — hasonlóan az ún. nagy hajdúvárosokhoz — Bocskai István erdélyi fejedelemtől kapta, de azokkal ellentétben, nem nyerte el később a bécsi udvar hozzájárulását és elismerését. A bihari kis-hajdúk, így például Szalonta egyetemes hajdújogát tehát a későbbiekben nem ismerték el, csak egyéni nemeslevélre lehetett hivatkozni. A hajdúknak azonban többnyire kollektív kiváltságlevelük volt, melyben nem sorolták fel az egyéneket. A helyzetet tovább bonyolították a később visszavándorlók, akik a török pusztítás elől és a háborúk következtében elhagyták lakhelyüket, s csak a törökök kiűzése után tértek vissza.

Az 1790. július 10-én Budán összeülő országgyűlésre, majd az erdélyi rendeknek 1790. december 21-én kezdődő kolozsvári országgyűlésére a hajdúk terjedelmes folyamodványt juttattak el. Meg kell jegyeznünk, hogy az erdélyi országgyűlésre számos hasonló kérelemlevelél érkezett. 1791 februárjában a diéta foglalkozik az alvinci és a dévaj bolgárok hasonló panaszlevelével; ők I. Lipót 1700-as szabadságlevelének a megtartását kérik. Felküldik folyamodványukat az enyediék is (1791. március 18-án), akik II. Rákóczi György és Apafi Mihály fejedelemtől a városnak adományozott szabadságjog megsértése ellen tiltakoznak, és szabadságlevelük újbóli kiadását kérik. Űgeik az országgyűlés március 18-i ülésén kerülnek napirendre. Április 8-án a közszékegyek egy felterjesztését tárgyalják, melyben a szabad székelyek az őket sújtó feudális terheket, így az adózást sérelmezik, április 30-án pedig az adózás és a korábbi státusuknál súlyosabb határőrkatonai szolgálat ellen tiltakozó bardócszéki határőrkatonák kérelemlevelét. Ugyanaznap kerül terítékre az Alvincen letelepített anabaptisták panaszlevele az Alsó-Fehér megyei hatóságok ellen, mivel ők — Bethlen Gábor és I. Rákóczi György privilégiumát figyelmen kívül hagyva — „minden közterhek viselésére szorítottak, s mégis a közönséges erdőléstől is eltiltatnak”. Panaszlevelükben ezenkívül szerepel az útépités terhes kötelessége. Folyamodványuk megszületésében és elküldésében szerepet játszott az is, hogy az említett országgyűlésen (legalábbis ennek kezdeti szakaszában) a nemesség egy részénél reformista törekvések érzékelhetők. A felvilágosodás eszmei hatásán kívül 1790-ben még a francia példa is hatott a nemességre, hiszen az ottani események iránya még nem „túlzottan” radikális.

A bihari hajdúk több folyamodványa is fennmaradt. De nem érdektelen az a panaszlevél sem, melyet a nem hajdú, de a hajdúkéhoz hasonló jogokkal rendelkező Belényes város lakói terjesztettek elő. Ez már abból a szempontból is érdekes, hogy felterjesztői ki is nyomtatták, valamint, hogy a szövege magyar. A Nagyváradi Állami Levéltárban fennmaradt kérelemlevelek között található Nagyszalonta beadványa is.

Az országgyűléshez küldött felterjesztések a hajdúkérdés történetének keresztmetszetét adják. A nagyszalontaiak kérelemlevelükben hangoztatják, hogy azért fordultak a rendekhez, mert az országgyűlés célja a törvényes állapot helyreállítása: „ha pedig csak némely részben állítatik vissza a szabadság, úgy nem nyerhet nemes hazának sebe egész orvoslást.“ Majd nyíltan mutatnak rá: „mi nem törvényes úton, hanem erőszakosan nyomtunk ki szabadságunkból.“ Ugyanilyen hangvételű a bihari hajdútelepülések közös kérelemlevele is. A szalontaiak kérelemlevele emlékeztet a továbbiakban arra, hogy szabadságukat Bocskai fejedelemtől kapták 1606. március 16-án. Bocskai István ekkor 300 hajdú vitézt nemesít meg és telepít le Kölesér-pusztára. A köleséri hajdúk költöznek át később Nagyszalontára, miután azt Tholdi Györgytől Bethlen Gábor közbenjárására megvásárolták. Az adományban a 300 hajdú név szerint is megemlíti. E kiváltságokat később I. Rákóczi György is megerősíti 1631-ben és 1635-ben. A bihari hajdúk kiváltságait rögzíti továbbá az *Approbatæ Constitutiones*, Erdély 1653-ban összeállított jogszabálygyűjteménye is. Bocskai István célja, mint már láttuk, a katonáskodó szabad paraszti elem biztosítása, a későbbiekre való megkötése. Módja a letelepítés, melyben a székelyek közjogi helyzetét veszi alapul. Így kerül sor letelepítésükre, majd kiváltságokkal való felruházásukra. Politikáját utódai is folytatják, egyrészt újabb kiváltságok adományozásával, másrészt a már meglévők megújításával és védelmével.

A fejedelem adománylevele egyben kötelezi őket, hogy a nemesekhez hasonlóan a fejedelem hívására kötelesek fegyvert fogni. (A harci készség fenntartása végett a hajdúkkal időnként szemléket tartottak, melyek — mint panaszaikban rámutattak — elég gyakoriak voltak.) I. Rákóczi György 1640-ben utasítja a váradi kapitányt, hogy a szalontaiakat a földesúri önkénnyel szemben megoltalmazza. Ugyanabban az évben egy parancsában ismét foglalkozik a hajdúkkal.

A berendezkedni kívánó Habsburg-hatalom kezdetben nem lép túl keményen a hajdúkkal szemben. Így Heissler császári hadvezér biztosítja a szalontaiakat 1688-ban, hogy városukat a császár „saját protekciója“ alá vette. Erdély kiváltságait bizonyos mértékig a 1691-es Lipót-féle hitlevél is biztosította, így a korábbi adományleveleket is. A fordulópontra a hajdúk életében már 1700-ban bekövetkezik: I. Lipót elrendeli a hajdúk korábbi katonai szolgálatának megszüntetését. Ugyanakkor kötelezi őket, hogy dézsmát fizessenek, „és midőn jobb állapotra hozatnak, szokott taxát is fizessenek“. Ekkor még a császár parancsa lezögezi, hogy jobbágyi szolgálatra nem kötelezhetők. Mindezek következtében azonban, mint azt a panaszlevél is megemlíti, a hajdúk szabadságukat elvesztették. Javulást a következő évek sem hoznak. 1702-ben a kincstár zálogba adta Szalontát az Esterházy hercegi családnak 100 000 forintért. Más helységeket a váradi káptalan foglal el. A következő évtizedek a hercegi házzal való küzdelmek jegyében telnek el. Mint a szalontaiak panaszlevele rámutat, 1715-ben, majd 1719-ben törvényesen tiltakoztak.

Szalonta birtokában volt — különböző fejedelmek adományaként — számos puszta. A már említett Kölesér-pusztán kívül például Kisvári, Nagyvásári, Répás, Keszi, Simonkerék, Oroszi. A szalontaiak azonban már 1723-ban, majd 1734-ben perben állanak a kincstárral a puszták miatt. Ekkor még sikerül megvédeniük tulajdonjogukat. Ehhez hozzájárul az is, hogy 1741-ben, majd 1744-ben a bihari hajdúk is részt vettek a nemesi felkelésben. Az ebben való részvételre korábbi katonai kötelezettségeik következtében szolgáltatták fel őket. A nemesi felkelés egyébként a nemesi birtokkal együtt járó (az uralkodó iránti) katonai kötelezettség volt. 1745-ben a herceg adománylevelet szerzett Mária Teréziától az addig zálogban bírt derecskei uradalomra, ahová a hajdú falvak egy része tartozott. Az Esterházy család ezek után jogot formál a pusztákra is. Ez mutatkozik meg 1756-ban a pusztai csapszék fenntartása körüli vitában. A csapszék fenntartásától akarja a főúr eltüntetni a hajdúkat. A pusztai földesúri kiváltságok (mészárszéktartás, kocsmáltatás) körül a vita kiújul 1760-ban. Sőt a herceg, mint erre a szalontaiak felterjesztése rámutat, erőszakkal lép föl ellenük: „hogy jussaink oltalmazásától meg nem szűnünk azon igyekezet, hogy minden dolgaink folytatásában impediáljon azért is hogy még csak panaszunk leírására se lehessen embe-rünk, akkori notáriusunkat, mivel elnyomatásunknak orvoslásában hűségesen járt el éjszaka két hajdúk által megfogván kötözve Derecskére vitette.“ Két évre rá a

hercegi család eléri, hogy szabad hajdú státusuk is megszűnjön. Egy jószágigazgatójuk a helytartótanáchosz küldött előterjesztésében e jogokat mint az erdélyi fejedelem törvénytelen adományait tünteti fel, és kieszközli eltörlésüket. A hajdúk szabad státusa 1762-től tehát megszűnik. A kérelemlevélben a hajdúk azt is előadják, hogy a herceg bizalmi embere, Jeszenák János azzal az ürüggyel, hogy ügyüket tisztázza, megszerezte kiváltságlevelüket, és nem adta vissza, hanem a család kismartoni levéltárába helyezte letétbe. Ezzel kapcsolatban Szendrey István, a hajdúkérdés kiváló kutatója megjegyzi, hogy Mária Terézia 1780-ban utasítást ad a fenti szabadságlevelek felkutatására és újbóli kiadására.

Mindezek után kerül sor az 1790-es beadványra, melynek tartalmát az előbbieken már láttuk. Kérelemlevelüket a hajdúk eljuttatták a budai országgyűlésre, majd pedig az erdélyihez is. A budai országgyűlésen a hajdúkérdés 1790. július 18-án kerül szóba. Felmerül, hogy a koronázási hitlevélbe felvegyék-e a hajdúkérdést. A rendek álláspontja kedvező. Az erdélyi országgyűlés csak 1790. december 12-én nyílik meg. Itt a hajdúk kérdését 1791. február 11-én tűzik napirendre, s a beadványt a rendek előtt felolvassák. Majd pedig 1791. február 15-én elővetik — az eredeti szavaival — „[...] Bihar vármegyében lévő Derecske, Szalonta, Berettyóújfalú, Konyár, Bagos, Félegyháza, Sáránd, Komádi, Sas, Bagamér, Harsány, Mike-Pércs és Tépe nevű helységek lakosainak az előbbeni ülésben felterjesztett, de az időnek késő volta miatt függőben maradt könyörgő levelé[st], melyben az erdélyi fejedelmektől adott hajdani szabadságokban való visszahelyeztetésüket, mind a felséges udvar, mind pedig a nemes magyarországi státusok előtt hathatós közbenvetések által a státusoktól eszközölni kéri.” A hajdúk ügyét tovább bonyolítja Tholdi Zsigmondnak az erdélyi országgyűlésen február 22-én tett ama kijelentése, hogy a helységhez (Szalontához) „ösi jogát” fenntartja. Február 25-én óvást tett az Esterházy család megbízottja is.

Az erdélyi országgyűlés egy deputációra bizza a kérdés megvizsgálását, majd 1791. július 15-én ismét visszatér az ügyre: „szükségesnek véli, tudniillik a deputáció, hogy könyörgő helységek hajdúi szabadságának helyreállítások aránt öfelségének és öfelsége-által a nemes magyarországi státusoknak védelmekben ajánltassanak, mivel azoknak hajdúi szabadságai az erdélyi törvényeken fundáltatván, azoktól való megfosztásuk Erdély különös törvényeinek, s nemes Magyarországi boldog emlékeztű királyok és fejedelmek közt való szerződések és kötések sérelme-nélkül meg nem eshetne.” Mindezeket követően a jelentés részletesen foglalkozik a hajdúk kiváltságaival, és rámutat arra, hogy ezeknek szabadságjogait az erdélyi törvénykönyv, az *Approbatæ Constitutiones* (3. rész 86. titulus I. szakasz), valamint az I. Lipót által 1791. december 24-én kiadott diploma értelmében el kell ismerni. Az országgyűlési jegyzőkönyvben részletesen felsorolják az erdélyi fejedelemség és a Habsburgok közötti összes szerződéseket, kezdve Zápolya és I. Ferdinánd, majd Báthori Zsigmond és Bocskai István, valamint a Habsburgok között kötött hasonló szerződésekkel. A nemesi ellenzék érdeke 1790—1791-ben megegyezett a szabadságáért küzdő tömeg érdekeivel; ez magyarázza, hogy támogatták a hajdúk harcát is. A nemesség a maga kiváltságait védve kényszerül más kiváltságokat is támogatni.

Az 1790—1791-es országgyűlés véget ér anélkül, hogy megoldotta volna a hajdúkérdést. A hajdúper azonban nem ér véget mindezekkel. A király a bíróságra bizza az ügy megvizsgálását, majd pedig kérésüket elutasítják. Az 1848-ig terjedő évtizedekben, mint erre Szendrey rámutat, a hajdúk ügye még számtalanszor felmerül. Megoldást azonban csak az 1848-as forradalom hozott.

Befejezésül, a hajdúk küzdelmével kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy szabadságuk elvesztésének oka a Habsburg császároknak az addigiaktól eltérő katonapolitikája. A birodalom hadügyének más alapokra helyezésével a hajdúk korábbi katonai szerepe megszűnik, s ezzel életüknek és sorsuknak egy új, küzdelmes fejezete kezdődik.

Hodgyai Mátyás

IRODALOM

Acta Miscellanea, 38. Nagyváradai Állami Levéltár — *Az Erdélyi Három Nemzetekből álló Rendeknek 1790-dik esztendőben Karátsón Havának 12-dik napjára szabad királyi városba Kolozsvárra hirdettetett és több következtetett napokon tartott közönséges gyűléseikben lett végzéseknék és foglalatosságoknak Jegyző Könyve*. Kvár, 1832. — Naponként való jegyzései az 1790-dik esztendőben... Budára... rendelt... Magyar ország gyűlésnek. Bécs, 1791. — István Rác: *Über die Hajduckenfreihait der Kuruzensoldaten von Ferenc*

Képek Gyergyószentmiklós történetéből

A Békény-patak völgye már időszámításunk előtt alkalmassá tette a vidéket a letelepedésre. Legalábbis ezt bizonyítja az 1911-ben az ún. Csiszér alatt talált 10 darab rézsákány, mely Roska Márton véleménye szerint az i. e. első évezredből származik. A jeles régész kapcsolatot látott a gyergyószentmiklósi bronzkori lelet és az akkor már kiaknázott balánbányai rézlelőhelyek között. Az 1938-beli ezüstkincslelet Székely Zoltán régész szerint egy Gyergyószentmiklós területén lakó gót főemberé lehetett, aki a hunok előli menekülés alkalmával rejtette el itt.

A székelyek középkori betelepülésének legendáit először Losteiner foglalta össze, nyomtatott formában azonban csak Kölönte Béla közölte. A székely letelepedés kezdeteit Kölönte Béla és László Antal az 1241. évi tatárbetöréssel hozza összefüggésbe. Ezzel szemben Tarisznyás Márton a XII—XIII. századra teszi a medence benépesítését. A gyergyóiakról először 1285-ben történik okleveles említés, míg Gyergyószentmiklós az 1332. évi pápai tizedjegyzékben szerepel először.

A gyergyói székelyek telepeit az első időszakban valószínűleg a kettős szállás jellemezte. A téli-nyári szállás létét számtalan adat bizonyítja, melyek közül kiemeljük a településünkhöz fűződő két közvetlen példát:

1. A XIX. század elején Gyergyószentmiklós, Tekerőpatak és Kilyénfalva lakosai a tőlük 25-35 kilométerre fekvő putnai és tölgyesi szénafüveken legeltették állataikat. Ez területek tehát a nyári szállást alkothatták, míg Gyergyószentmiklós a téli. Ez utóbbi helyen volt a szántóföld, és ugyancsak itt készítették az állatok teletetéséhez szükséges szénát, de tavasszal, a szántás-vetés befejezése után a nemzetség tagjai útra keltek állataikkal a medencét körülvevő havasi legelők felé. Általában arra következtethetünk, hogy abban az időben a földművelés alacsony szintű volt, és az állattartás döntő súllyal bírt. A falumagot a téli szállás alkotta.

2. A Gyergyóban többször is feljegyzett hagyomány szerint az első települések nem a medence belsejében, hanem a szélső zárt völgyekben alakultak ki. Így például Szentmiklós első települése a Györpataka és a Csanod környékén volt. Véleményünk szerint e hagyomány a lakosság nyári lakhelyének emlékét őrzi. Jelen esetben tehát a nyári szállás összeszűkülésével találkozunk, amely fokozatosan elvezet a faluhatár véglegesítéséhez, az agrárfalu kialakulásához. E falvak kialakulása hosszú történelmi folyamat eredménye, amiben nagy szerepet játszott a földművelés általánosodása. A növénytermesztéshez szükséges föld feltörése nem volt könnyű, főleg akkor, ha a termőhelyet mocsarak lecsapolása vagy erdőirtás révén nyerték. Ilyen esetekben az új nemzedékek nem mindig vállalták az irtás vagy lecsapolás útján való területbővítést, hanem a településen kívüli, könnyebben művelés alá fogható földekre vándoroltak, ahol új falvak alapjait rakták le. Az ilyen agrártelepülések — Alfalu, Szárhegy és Szentmiklós — a medence termékenyebb vidékein alakultak ki. Az 1332—1334. évi pápai tizedjegyzék például a gyergyói falurendszer kialakulásának igen előrehaladott folyamatára utal, ahol a földművelésnek döntő szerepe volt a települések szerkezetében. Közülük főleg Szentmiklós emelkedett ki, amely — mint neve is bizonyítja — egy ideig a medence vallási központja volt. A XII. század végén és a XIII. század elején a falu a jelenlegi településnél keletebbre fekvő Békény völgyében terült el; ezt az 1959-ben feltárt középkori keresztény temető is bizonyítja, 1332-ben azonban Szentmiklós már a jelenlegi területen feküdt.

A városta története a XIV—XV. században szorosan összefügg a székelység középkori életalakulásával. A földművelés térhódítása, a katonai életmód, valamint a széki közigazgatás bevezetése döntő módon befolyásolta a helység történetét, szerkezetének alakulását.

A település történetének fontos jellemvonása a faluhatár és a kettős fordulórendszer kialakulása. Feltételezzük ugyanis, hogy a kettős szállású helységből agrártelepüléssé való átalakulás időszakában a falulakók a parlagváltó rendszert al-

kalmazták. Eszerint az irtott földet néhány évi használat (kimerülés) után ismét meghagyták parlagnak. A lakosság növekedése, az irtással és a mocsárszaporlással kapcsolatos nehézségek, főleg pedig a termelési technika alacsony színvonalra már a XIV. század első felében hozzájárultak a nyomásos gazdálkodás kialakulásához. Ebben a művelési rendszerben a faluhatárt két részre osztották. Az egyik fordulóban növényt termesztettek, a másikat pihentették, s az állatok legeltetésére használták. Ezt a közös tulajdonban levő területet időszakosan újraosztották a közösség tagjai között, sorshúzás útján, ezért nyílföldeknek nevezték. A szántók és rétek fölötti közös tulajdon — a nyílföldek egyéni használata ellenére is — a faluközösség tagjai közötti viszonylagos egyenlőségre utal. A közösségi szántó- és rétterületet erdők és legelők vették körül.

A XV. század vége felé a mezőgazdaság fejlődése lehetővé tette, hogy a foglalkozók (erdőirtók) az irtott területeket jobban hasznosítsák. Ilyen körülmények között a faluközösség állandóan erőfeszítéseket tett az irtásföldek visszaszerzése és bővítése végett.

A faluhatár létrejöttével egyidőben alakult ki a falukép. Szentmiklós ebben az időben az utcás-soros településtípushoz tartozott, ahol a két házsort a Békény-patak, valamint a mellette végighúzódnó út határozta meg, amely tulajdonképpen különválasztotta a mocsaras térséget a két száraz oldaltól, ahol a telkek feküdtek.

Szentmiklós társadalma is szerves része volt a székely társadalomszerkezetnek. Itt is, akárcsak a többi székely lakta területen, a belső fejlődés az egyenlőtlenség irányába mutatott. Jakó Zsigmond szerint „ez a folyamat azzal kezdődhetett, hogy egyesek lovon, mások pedig csak gyalog teljesítették katonai szolgálatukat”. Ez a belső tagozódás fokozatosan erőteljes társadalmi rétegződéshez vezetett. 1339-ben először találkozunk a „tria genera sicularum” kifejezéssel, míg 1407-től kezdve az oklevelek főemberekről, lófőkről és gyalog katonákról tesznek említést. A XV. század közepétől a tagozódás tovább mélyült. Demény Lajos szerint Mátyás uralkodása idején kristályosodik ki a székely társadalom említett három rendje. A XV. században lófők és gyalogosok alkották a helység lakosságának nagy részét. A székely társadalom harmadik eleme, a főemberek csoportja a XV. század felé már Gyergyóban is érezte hatalmát.

Ez a társadalmi tagozódás a birtokviszonyokban is megmutatkozott. A nyílföldek újraosztása során ugyanis figyelembe vették a katonai társadalomban betöltött helyet; a főnépek több földet kaptak, a lófőknél, ez utóbbiak részesülése pedig nagyobb volt a gyalogosokénál. A gazdasági erőforrások ilyen irányú befolyásolása kihatott a közsékelyek gazdasági-társadalmi helyzetére. A gyakori háborúk is hozzájárultak a székely családok közötti gazdasági, társadalmi és jogi különbségek elmélyüléséhez, amit a főnépek hatalmaskodásai tovább fokoztak.

A széki közigazgatás kialakulása hozzájárult a település fejlődéséhez. Gyergyóról mint önálló székről az első okleveles említés 1406-ból származik. Hasonló jogi állapotra engednek következtetni az 1462-ből, 1463-ból, valamint az 1466-ból származó forrásértékű feljegyzések. Eszerint Gyergyót a többi székkal egyenlő területi, jogi, közigazgatási egységnek tekinthetjük. Az a tény tehát, hogy a XV. század folyamán Szentmiklós gyakran volt a széki közigazgatás központja, jelentős módon hozzájárult a település fejlődéséhez.

A XV. században már jelzett társadalmi tagozódás a XVI. század első felében tovább mélyült, ami fokozta a székely társadalom három rendje közötti különbségeket. A következőkben a helyi faluközösséget is maga alá rendelő primor hatalma megerősödésének a bemutatására törekszünk.

Gyergyóban a primori hatalmat a Lázár család jelképezte. A család gyergyói letelepedésének pontos időpontját és körülményeit nem ismerjük. A Lázárok azonban a XV. század folyamán igencsak megerősítették hatalmukat Kászon és Csík vidékén. Lázár Bálintot az oklevelek hol Kászonszék hadnagyának, hol pedig a szék királybírójának nevezik. Fia, Lázár András már jelentős birtokkal rendelkezett Lázárfalván, Csíkszentannán, Szentannán, Gyulakután, főleg pedig Szárhegyen. A XVI. század első feléből származó forrásanyag úgy tünteti fel a Lázár családot, mint Gyergyó-, Csík- és Kászonszék legnagyobb hatalmú főúráit. Sőt, 1506-ban már Lázár András elnökölt az agyalfalvi székely nemzetgyűlésen; részvétele más szempontból is fontos számunkra, ugyanis itt használta először a „gyergyói” előnevet, ami nemcsak letelepedésének állandósulását, hanem hatalmának megerősödését is igazolja a Gyergyói-medencében. Ez a hatalom tovább erősödött Lázár Ferenc, majd pedig Lázár István korában. Ez utóbbinak 1530-ban sikerült megszereznie Csík-, Gyergyó- és Kászonszék királybíróságát, ami döntő fordulatot jelent Gyergyó életében, hiszen a medence közlakosai előzőleg többször fellázadtak a hatalmaskodó primori család ellen. Az oklevelek 1511-ben, majd 1519–1521-ben emlékeznek meg ezekről a felkelésekről.

A Lázár család erőszakos földfoglalásai tovább bontották a faluközösség rendjét. A XVI. század eleji foglalásokat említő adataink inkább Alfalura vonatkoznak, ahol a XVII. század elején visszaemlékeztek még a XVI. század elején Lázár Ferenc által bekertelt területre. Gyergyószentmiklóson a Lázárok erőszakos foglalásairól csak 1633-ból van adatunk, akkor III. Lázár István Hobaj Péterék vagyonát próbálta elfoglalni. Hobaj Péterné elbeszélése szerint „egyszer ide hittuk volt ebédre, akkor mondá uramot apjának, a számára tartaná a közit (a Békény jusson való túlsó részt) hozzá, de én hitem szerint vallom, hogy mi semmit nem ígértünk ökegyelmének”.* A foglalás tényét bizonyítja a hatalmaskodó főúr feleségének 1680. november 16-i adománya:

„A Belkény jusson való túlsó részt, akin a fellyül megnevezett háznak csüre ezelőtt volt. Tekintetes néhai Lázár István úr özvegyi Keresztúri Krisztina asszony a vizitációkor vicárius úr kívánsága szerint a templomhoz ereszette.” Az, hogy a XVI. század eleji foglalásokra nincs konkrét adatunk, nem jelenti ezek hiányát, hiszen Alfalu és Szárhegy esetei, valamint a XVII. századi példa is tükrözi ezt a jelenséget.

A XVI. századi Erdély társadalmi-politikai változásai is hátrányosan befolyásolták Szentmiklós lakóinak életmódját. Az új politikai környezet egyre elviselhetetlenebbé tette a székelységre háruló katonai terheket, amelyeket tovább növelt az ököradó, az ún. segélyek és az új portai adó bevezetése. Ezek a kötelezettségek felülmúlták a székely köznép teherbírását; tovább bomlott a sajátos rendi társadalomszerkezet, a székely köznép fokozatosan paraszti sorba szorult, a Lázárok hatalma pedig egyre inkább azonosult a vármegyei nemesekével. A feudalizálódás folyamata tehát Gyergyóban is előrehaladt. A székelyek, akik mindent elkövettek közszabadság megvédéséért, nem fogadták szívesen az ősi kiváltságnak tekintett adómentesség megszüntetését. A gyulafehérvári országgyűlésnek pedig az a döntése, amely a székelyekre 3000 forint adót vetett ki, és elrendelte fejenkénti hadrakelésüket, az általános okok mellett az 1562-es felkelés kiváltó oka lett. Bár a felkelés az erőszakos feudalizálódás megakadályozását célozta, Lázár Istvánt, a nagyhatalmú főurat mégis a felkelők oldalán találjuk. Mivel magyarázható ez?

Lázár István magatartásában, akárcsak Kornis Mihály, Farkas Pál, Lázár János és Bernád Ferenc esetében, a Habsburg-politika befolyását feltételezhetjük. Következésképpen a felkelés leverése után a megtorlás nemcsak a közszekelyek ellen irányul, de maga Lázár István is fogságba kerül, és csak az 1566-os tordai diétán kap kegyelmet. Ezen az országgyűlésen ugyanis a főnépeknek sikerült meggyőzniük a fejedelmet, hogy rájuk kell alapoznia székelypolitikáját az elszegényedett közszekelyek ellenében. Az új irányvonalat tükrözi az 1566. július 11-én kelt oklevél is, amely 57 jobbágyot adományoz Lázár Istvánnak. A jobbágyadományozások a következő években is folytatódtak. Így például 1567-ben Gyergyószentmiklóson már 78 jobbágycsalád élt, ami a településnek a Lázárokkal szembeni alárendeltségét bizonyítja. Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, ha a szentmiklósiak is részesei voltak az 1571. szeptember–októberi lázadásnak, majd pedig az 1584. évi Bekes Gáspár vezette felkelésnek. Ez utóbbi alkalommal Báthori Zsigmond fejedelem 3500 tallérért Szentmiklóst Lázár Andrásnak adta zálogba.

1596-ban újabb felkelés tört ki a régi szabadság visszaszerzéséért. A gyergyói lázadóknak meg kellett ütközniük Apafi Miklós fejedelmi hadaival, valamint Lázár András királybíró seregével. Az első ütközetre Újfaluban, a másodikra Szárhegyen, a Lázár-kastély melletti Tóskertben került sor, ahol a felkelők legyőzése után 500 embert végeztek ki.

Mihály vajda kiváltságlevelé, amelyben visszaadja a székelyek ősi szabadságjogát, erőteljes társadalmi folyamatot indít el. Ettől kezdve a székely rendi társadalom újra megerősödik, és visszaszorul a feudalizálódás. A XVII. század első felében uralkodó fejedelmek már jobban felismerték a székelyek katonai ereje fenntartásának jelentőségét. Ettől kezdve a legtöbb erdélyi fejedelem (Bocskai István, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György) a közszabadság megerősítésével, vásárjogok adományozásával vagy a jobbágysorból való kiemeléssel a szabad székelyek túlsúlyát próbálja biztosítani a székely társadalomban. Így történik ez 1607-ben Szentmiklós esetében is, amikor Rákóczi Zsigmond fejedelem vásárjogot ad a településnek; „Mű Rákóczi Zsigmond Isten kegyelméből Erdélynek fejedelme — olvashatjuk a korabeli kiváltságlevelében — tudatjuk ez levelünk nevében mindazokkal, akiket illet; hogy mi válaszolunk tett kérdésekre, mind pedig az ország. úgy Gyergyó székely székben Szentmiklós helység lakosai számára, azon helységek Lucza szűz és Mátyrűnnepén azon szabadságokkal, kiváltságokkal, melyekkel más szabad királyi városok, mezővárosok, falvak és helységek sokadalma tartottak en-

* A régi szövegek írásmódját a könnyebb olvashatóság kedvéért a mai helyesíráshoz közelítettük.

gedni és ajándékozni — meghatároztuk, sőt engedünk és ajándékozunk ezen levél erőssége által."

Bár a fejedelem adománya a gyergyói közszekelyek gazdasági helyzetének a megszilárdítását célozza, politikai jelentősége is kiemelkedő, mivel a település önállóságát biztosítja a Lázár család hatalmi törekvéseivel szemben.

Településünk fejlődésében igen nagy jelentőségű Bethlen Gábor uralkodása. A fejedelem, aki gyermekkorra egy részét Gyergyóban töltötte, jó ismerője volt a székelykérdésnek. Fejedelemmé választása után fő feladatának a katonaelem megerősítését tekinti. Először is az adózás terheit próbálja csökkenteni: 1614-ben elrendeli a juh- és tőrödézsmá eltörlését, és engedélyezi a szabad szóhasználatot. Nemcsak hogy nem engedte meg a közszekelyeknek jobbágyorba süllyesztését, de megkezdte a székely jobbágyok felszabadítását, az oklevelekben libertinus-, majd „recuperati“-ként jelzett személyek így lettek ismét szabadok.

Bethlen Gábor maga is anyai ágról családól származik (anyja Lázár Druzsina): nem lehet célja a székely főnépek, Gyergyóban pedig rokonai hatalmának gyengítése. Ezért rokona, IV. Lázár István az elveszett gyergyói jobbágyokért három falut kap a fejedelemtől Kolozs és Doboka megyében.

A számszerű adatok is számottevő szerkezeti változásokat jeleznek a XVI. század második felének társadalomképével szemben. Így például, míg 1567-ben Szentmiklóson 78 jobbágy családot jegyeztek fel, addig 1614-ben csupán 16 jobbágy-kisközösséget írtak össze. Változások történnek a lófők, darabontok és szabadosok számarányában is. Bár a Básta-féle, 1602. évi összeírás nem a legteljesebb (mivel egyrészt a jobbágyokat és a zselléreket nem említi, másrészt pedig a szabad székely társadalmat alkotók száma is nagyobb lehetett), az itt bemutatott szentmiklósi 24 szabados-, 10 darabont- és 23 lófő- (összesen tehát 57 szabad székely-, katonaelem) család hozzávetőleges képet nyújt a korabeli társadalomszerkezetről: Ezzel szemben 1614-ben a családok száma 100-ra emelkedett. Ez utóbbiakat 55 szabados-, 23 gyalog- és 22 lófőcsalád alkotta.

Két év múlva, 1616-ban újra összeírják Gyergyó lakosságát; „Gyergyószék lustrája” szerint Szentmiklós társadalmi összetétele a következő:

Családok száma Az összlakossághoz viszonyított százalékarányuk

gyalog	41	14,53
lófő	48	17,02
szabados	67	23,85
tanító	5	1,70
jobbágy	18	6,38
zsellér	59	20,92
idegen	16	5,67
eltarott	7	2,48
más kategória	21	7,44
Összesen	282	100,00

Két év alatt tehát jelentős változások történtek a település társadalmi fölépítésében. A szabad székely és a katonaelem aránya 47,85%-ról, 57,10%-ra emelkedett, míg a jobbágyok száma 7,65%-ról 6,38%-ra, a zselléréké pedig 47,15%-ról 20,92%-ra csökkent. A társadalom ilyen szerű alakulása csakis Bethlen Gábor székelypolitikájának tulajdonítható.

A Rákócziak uralkodása tovább erősítette a szabad székely katonaelem súlyát Szentmiklóson. Így például I. Rákóczi György fejedelem 1632-ben, majd 1646-ban számtalan jobbágyot emel a puskás gyalogok sorába, és számos gyalog katonát a lófők rendjébe. A fejedelmi politika hatását a település társadalomszerkezetének alakulására az 1643. évi összeírás bizonyítja a legjobban:

Családok száma Az összlakossághoz viszonyított százalékarányuk

régi gyalog katona	225	47,13
új gyalog katona	12	2,55
régi lófő katona	108	23,02
új lófő katona	56	12,15
lófősséggel nem rendelkező		
lovassal	47	10,02
nemes	11	2,35
osztatlan	10	2,12
idegen, vándor	3	0,65
Összesen	472	100,00

Az összeírásban sehol sem akadtunk a jobbágyok és a zsellérek névsorára. Ezt az összeírás jellegének is tulajdoníthatjuk, a fő ok azonban a jobbágy- és zsellérelemnek a katonai állapotba való kiemelése. Ezt bizonyítják a recentes pedites és a recentes principii elnevezések, valamint a katonacsaládok valóságos többszöröződése. Így például 1616-tól a gyalogkatonacsaládok száma 41-ről 237-re, a lófőké 48-ról 166-ra emelkedett, sőt még egy olyan réteg is megjelent, amely bár nem rendelkezett lófősséggel, mégis lóval szolgálta a fejedelmet. Érdekes, hogy 1643-ban nem találunk szabad családdal. Ehelyett azonban a társadalmi ranglétra másik oldalán megjelennek a (valószínűleg egy házhelyes) nemesek.

Bethlen Gábor és I., valamint II. Rákóczi György uralkodása idején tehát gyökeresen megváltozott a városka társadalma. E változás kapcsolatban volt azaz, hogy a település férfitalákoságának döntő többsége aktív résztvevője volt a fejedelmek hadjáratainak. Ez az aktív kapcsolat főleg I. Rákóczi György uralkodása idején erősödött meg, aki már kezdetben, 1630-ban megvonja a gyergyói települések egy részének határát. Ugyancsak ő csökkenti a Lázárok hatalmát, s ezzel lehetővé teszi a gyergyói községek helyzetének megszilárdulására. Két év múlva ismét felismerhető a fejedelem Gyergyóról való gondoskodása: a medence közbiztonságáról rendelkezett. A kölcsönös rokonszenv II. Rákóczi György uralkodása idején is jelentős volt. Így például 1656-ban a ploiesti-i táborban a fejedelem tovább folytatja apja lófősítési politikáját. A következő évben pedig a gyergyóiakat ott találjuk a lengyelországi hadjáratban. Legalábbis ezt bizonyítja Ferenczi György tudósítása a hadjáratról, az ezt követő tatárjárásról, valamint az 1658. évi tatár-támadásról, amikor is a 300-400 fős gyergyói sereg Gábor deák vezetésével megsemmisíti a betolakodókat.

A gyergyóiak a következő, igen válságos időszakban is hűek maradtak az uralkodóhoz. Ezt igazolja a haldokló fejedelem levele, amelyet a Gyalu és Fenes közötti elvesztett csata után is a gyergyóiaknak és a csikiaknak írt, amikor is megköszöni az iránta tanúsított hűséget.

II. Rákóczi György halála után a gyergyóiak a csikiakkal együtt Kemény János pártján harcoltak. A Tolvajos-tetői ütközet után, 1661-ben a Petki István és Lázár István vezette székelyek vereséget szenvednek Ali temesvári basa török-tatár seregétől, amely azután végigpusztítja Csík és Gyergyó nagy részét.

Gyergyó az 1657—1661-es évek harcainak embervesztéseit nehezen tudta kiheverni. Viszont a következő évtizedeket, Apafi Mihály uralkodásának idejét a békés fejlődés korszakának tekinthetjük.

Szentmiklós történetének, a gyergyói társadalmi szerkezet alakulásának fontos vonatkozása az örmény letelepülés. Az 1654-es évvel kezdődő bevándorlás új társadalmi kategória megerősödését jelzi: a polgárságot. Bár a XVII. század második felében az örmények képviselte kézművészet és kereskedelem még nem meghatározó a település gazdasági-társadalmi életében, de előre jelzi a kapitalista viszonyok kialakulását.

Gyergyószentmiklós társadalmának alakulása szoros kapcsolatban volt a település gazdasági előrehaladásával. Ebben az időszakban a földművelésnek már döntő szerepe volt. Ferenczi György regestruma szerint (XVII. század) a korabeli egyházi szolgáltatásokat búzában és zabban állapították meg, eszerint a két növény termesztése volt a legelterjedtebb. A fakitermelés és a deszkafeldolgozás is jelentős helyet foglalt el a helyi foglalkozások között, amit az is bizonyít, hogy minden tízesből „fejszével tartoztak” az egyháznak, s az, hogy a XVI. század végén a diéta a gyergyószentmiklói deszka árát 4 forintban állapította meg. Ferenczi György regestruma több olyan személyről is megemlékezett, aki „orsolyával él”, ami a háziipar létezését bizonyítja.

Az állattenyésztésben szintén jelentős változások történtek. Így például a csürös istállókról szóló gyakori említés a rideg állattenyésztésről az istállózó állattartásra való áttérést jelzi. Az állattartás kapcsolatban volt a mézáraskodással, melyről már ebben az időszakban is számtalan adatunk van.

Az 1607. évi vásárjog révén Szentmiklós nemcsak a Gyergyói-medence, hanem egész Kelet-Erdély egyik legfontosabb kereskedelmi központjává alakult. Ebben az időszakban épült ki a priskei vám, amely tulajdonképpen az Erdély és Moldva közötti átmenő kereskedelem útját ellenőrizte.

A XVII. század elején a helység a Székelyföld egyik legnagyobb települése volt, hiszen 1614-ben már 209 család lakta. Ezzel szemben Sepsiszentgyörgy 128, Kézdivásárhely 153, Kovászna 207, Illyefalva városa 138, Bereck városa 63, Székelyudvarhely 174, Székelykeresztúr pedig 79 családból állt.

Ez a nagyszámú lakosság 29 év alatt megkétszereződött: 1643-ban már 472 család lakott itt. A megnövekedett népességnek egyre nagyobb területre volt szüksége, s az egyéni erdőirtások száma szinte ellenőrizhetlenné vált a falukö-

zosság számára, amelynek nagy erőfeszítéseket kellett tennie az engedély nélküli foglalások megakadályozásáért. Ilyen esettel találkozunk 1693-ban is, amikor a korabeli falujegyzőkönyv szerint „néhány falubeli emberek általhágván azok meghatározását [faluhatár], és sok helyen foglalást akarván tenni, kit is az egész falu nem akarván parciálni, azért az megírt becsületes falusi bíró, több eskütteivel közönséges falugyűlést hirdetvén, azon falubeli minden rendeknek egyező értelmiből és akarattjukból, conducáltak, hogy egész falustól, kimenvén mindenütt a falunak közönséges határait kijárván, hogy kik tettenek a falu közönséges határaiban foglalást, revideálják“. Ez alkalommal a falugyűlés jelentős területeket foglalt vissza a Közép-Kürüc-patakon túli Nyír nevű dűlőből, a Kürüc-patakon túli Cseke Bükke nevű területből, valamint a Fehér-patak menti szántóföldekből. Az a tény, hogy a faluközösség még a XVII. század végén is visszavonja az egyéni irtás révén szerzett területek egy részét, a szántók és rétek fölötti földközösség, valamint a székely örökség további együttélését bizonyítja. A mi esetünkben is érvényes Imreh István megállapítása: „a tulajdonviszonyok síkján nincs tehát még véglegesnek mondható, egyöntetűnek minősíthető állapot.“

Garda Dezső

IRODALOM

A Csíkszeredai Állami Levéltár, Gyergyószék és Gyergyószentmiklós város levéltárának dokumentumai. — Demény Lajos: *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Buk., 1976. — Imreh István—Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szervezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In: *Székely felkelés 1595—1596*. Buk., 1979. — Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV—XVI. században*. In: *Székely felkelés...* Buk., 1979. — Köllönte Béla: *Gyergyó története*. Gyergyószentmiklós, 1910. — Lázár Miklós: *A gróf Lázár család*. Kvár, 1858. — *Regestrum Ecclesiae S. Nicolai Girgio, factum per Georgium Ferenczi Sacerdotem Coelibem*. In: Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténeti adatok I.* Kvár, 1860. 115—157. — Roska Márton: *Székelyföld őskora*. In: *A Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyve*. Kvár, 1929. 258—326. — *A Székely Oklevéltár II. kötetének adatai*. — Székely Zoltán: *Adatok a Székelyföld népvándorláskori történetéhez*. Művelődés, 1956. dec. 1. — Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza*. Buk., 1982.

Benesik János: Kődben

Modern kozmológia

Kozmikus „történelem“

A történész jól bevált módszerekkel kutat: levéltárak anyagát vizsgálja, ásatásokat végez, ősi mítoszokból próbálja kihámozni a valóságot. A geológus „megfúrja” a földkérget, vizsgálja a tengerek üledékeit; a különböző földtörténeti korok rétegeit egymás mellé rakva állítja össze bolygónk történetét. Mit tegyen az, aki ennél jóval messzebbre akarja visszapergetni a múltak fonalát, s a világegyetem kialakulásának körülményeit óhajtja tisztázni? Milyen dokumentumokra támaszkodhat? Egyáltalán vannak-e erre vonatkozó hiteles dokumentumok?

A jelenkori fizika — érdekes módon a mikrovilág titkait fűrkészve — olyan jelenségeket fedezett fel, amelyek összekapcsolhatók a csillagászati megfigyelésekkel, s így egységes elmélet alapján magyarázható a világegyetem kialakulása és fejlődése.

A világegyetem keletkezésére vonatkozó adatokért évmilliárdokkal kell visszamennünk a múltba. Paradoxonnak tűnhet, de a csillagász könnyebben tud hiteles adatokat szerezni évmilliárdokkal ezelőtti történet eseményekről, mint a történész a legközelebbi múltról. A csillagász ugyanis szemtanúja lehet az évmilliárdokkal korábban történteknek. Amikor távcsövével egy olyan kozmikus objektumot szemlél, amely ötmilliárd fényév távolságra van, akkor egy ötmilliárd évvel ezelőtti eseményt lát: ennyi idő szükséges ahhoz, hogy a hírt hozó fényjel eljusson hozzá. Így olyan múltbeli információkhoz jut, amelyek hitelességéhez nem férhet kétség. A további kérdés az, hogy a „történelmi adatok” birtokában hogyan dolgozható ki a „kozmosz történelem”. Az az elmélet, amely erre a kérdésre hivatott választ adni, a fizika szakterületéhez kapcsolódik.

A fizika érvei

1. *Táguló univerzum.* A csillagászok már a század elején megfigyelték, hogy a távoli galaxisok színképvonalai eltolódnak a vörös felé. Ezt a jelenséget a hangtanból jól ismert Doppler-effektussal tudták megmagyarázni: tapasztalatból tudjuk, hogy egy mozgó hangforrás változtatja hangmagasságát (frekvenciáját) attól függően, hogy távolodik-e vagy közeledik. A távoli galaxisok esetében észlelt színképetolódásból ezek távolodására következtethetünk, s e távolodás sebessége is meghatározható. 1929-ben E. Hubble megállapította, hogy a galaxisok távolodási sebessége arányos a Földtől mért távolságukkal: minél távolabb van tőlünk egy galaxis, annál nagyobb sebességgel távolodik. Matematikailag a Hubble-effektust az $R = t_H \cdot v$ egyenlettel írhatjuk le. Az egyenletben szereplő t_H az ún. Hubble-állandó, amelynek értéke 15-20 milliárd év. Ha feltesszük, hogy a tőlünk R távolságra levő galaxis mindig ugyanazzal a v sebességgel távolodott, akkor t_H idővel ezelőtti a galaxis $R = 0$ távolságra volt tőlünk. Ennek minden galaxisra igaznak kell lennie — ami azt jelenti, hogy valamikor a világegyetemben levő anyag egy közös helyen volt összesűrűsödve, amely 15-20 milliárd évvel ezelőtti szétrobbant, s azóta folytonosan távolodnak egymástól a galaxisokba rendeződött anyaghalmozatok.

2. *Kozmikus háttérsugárzás.* Az 1940-es években George Gamow kidolgozta a kémiai elemek kialakulásának ún. „ősrobbanás-elméletét”. Eszerint a világegyetem kezdeti állapotában egy végtelen sűrűségű és igen magas hőmérsékletű ősananyag volt, amely instabilitása folytán felrobbant. A robbanásakor képződött elemi részek közötti kölcsönhatásból szépen levezethetők a különböző magreakciók, amelyek az idők folyamán elvezettek az egyes kémiai elemek kialakulásához.

Gamow elméletének továbbfejlesztése során a fizikusok több érdekes tényre figyeltek fel. Rámutattak arra, hogy az elméletből következően a robbanás nyomán

igen magas hőmérsékletű izotrop elektromágneses sugárzásnak kellett létrejönnie, amely kitöltötte az akkori univerzumot. A számítások azt mutatták, hogy ez a sugárzás túléli a világegyetem tágulását, hőmérséklete viszont állandóan csökken — az univerzum tágulásával fordított arányban. Ma ezek szerint legfeljebb 2–5 Kelvin-fok között mozoghat az értéke, s az egész világegyetemet betöltő izotrop sugárzás formájában kimutatható kell hogy legyen.

A Bell-laboratórium két elektromérnöke, A. Penzias és R. Wilson 1965-ben radioteleszkópos méréseket végzett 7,35 cm-es hullámhosszon. Meglepetésükre jelentős mikrohullámú zajt észleltek, amelyről később kiderült, hogy az univerzumban mindenütt jelenlevő *háttersugárzás*. További vizsgálataik szerint a kimutatott sugárzás megfelel egy 2,7 Kelvin hőmérsékletű fekete test sugárzásának az adott frekvencián, energiasűrűsége nem nagy, de a sugárzás olyan nagy méretű izotrópiát mutat (ezt később a műholdas mérések is igazolták), hogy fel kell tételezni: egyenletesen tölti ki az univerzumot.

Penzias és Wilson felfedezése oly megkapó módon összevág az ősrobbanás elméletével és különböző más mérési adatokkal a világegyetemre vonatkozóan, hogy 1978-ban méltónak találták a fizikai Nobel-díjjal való kitüntetésre.

3. *Anyag-szingularitás* — *forró univerzum*. A fizikusok előtt régóta bizonyos, hogy a végtelen, homogén és statikus univerzum elképzelése tarthatatlan. A változó univerzumra vonatkozó elméleti vizsgálatok közül kiemelkedik az 1965-ben Penrose és Hawkins által bebizonyított tétel, mely szerint a gravitációs tér mozgásegyenleteinek — ésszerű alapfeltételek figyelembevételével — nincs olyan megoldása, amely a múlt vagy a jövő irányában végtelen időnkig kiterjeszhető lenne. Más szóval a világegyetemben állandó *folytonos változás* nem lehetséges: valamikor, a múltban vagy a jövőben ugrásszerű változásnak kellett vagy kell bekövetkeznie. Matematikai nyelven a tétel úgy fogalmazható meg, hogy a gravitációs tér mozgásegyenleteiben egy véges időpillanatban szingularitásnak kell fellépnie. Ez azt jelenti, hogy az anyagot tartalmazó világegyetemben szükségszerűen kell léteznie olyan állapotnak, amikor az univerzum sajátosságai alapvetően különböznek egy előző vagy egy következő állapot sajátosságaitól.

A felsorolt adatok birtokában, a Penrose—Hawkins-tételre alapozva, a fizikusok kidolgozták a világegyetem kialakulására vonatkozó „forró univerzum” modellt.

Így lett a világ

Az elmélet szerint mintegy 15-18 milliárd évvel ezelőtt az univerzum anyaga végtelen sűrűségű és rendkívül forró állapotban volt. Ez az anyagsűrűsödés instabillá vált, és felrobbant („Big Bang”). A robbanás termékei fénysebességgel szóródtak szét, tehát a „Nagy Bumm” pillanatában kezdett tágulni a világegyetem, s ezzel együtt megindult a lehűlés, eleinte gyorsan, majd egyre lassabban. A robbanás után egymilliomod másodperccel a hőmérséklet mintegy 10^{13} fok, egy másodperc múlva már 10^{10} fokra — a korábbi érték ezredrészére — hűl le. Ekkor még milliomod másodpercenként változik az univerzum összetétele, s kialakulnak az anyagnak azok a legelemibb építőkövei, melyekből a jelenleg elemi részecskének tekintett képződmények (elektron, proton, neutron, foton) felépülnek. Az első ezredmásodpercben az univerzum instabil nehéz részecskék (hadronok) és elemi részek (kvarkok) elege. Az első másodperc végére az instabil részecskék elbomlanak, és az univerzumot fotonok, elektron—pozitron párok és neutrínók termikus egyensúlyban lévő keveréke alkotja.

A világegyetem e korai állapotára jellemző a termikus egyensúly: a gyors változások ellenére a hőmérséklet mindenütt ugyanaz. Ez azért lehetséges, mert a részecskék szabad úthossza kicsi, sebességük meg majdnem fénysebesség; így energia-különbségük hamar kiegyenlítődik a szapora ütközések következtében. Az elemi részecskék között ekkor végbemenő reakciók (elektron—pozitron és proton—anti-proton szétsugárzás) nagy mennyiségű fotongázt, azaz elektromágneses sugárzást termelnek, amely a fennálló termikus egyensúly folytán egyenletesen tölti ki a teret. Penzias és Wilson a kozmikus háttersugárzásban az ősrobbanáskor képződött s az egymilliárdok során lehűlt fotongázt fedezte fel.

Az elmélet teljes képet ad az univerzum további fejlődéséről is. Az első órában végbemegy a szabad neutronok spontán elbomlása, a hőmérséklet 10^8 fokra csökken. Ezen a hőmérsékleten megindul a proton—neutron összekapcsolódás, a hidrogénatommagok mellett hélium- és lítiummagok képződnek. Az univerzum első évezredének végére a hőmérséklet pár ezer fok lesz, s megkezdődik az atomos hidrogén és hélium kialakulása. Mintegy 50 000 év után a sugárzási korszak befe-

jeződik, a hőmérséklet ezer fok alá süllyed. Az egyre hűlő hidrogéngázban a gravitáció hatására anyagsűrűsödés indul meg: tömörülni kezdenek a galaxisgalaxisok, galaxisok, csillagok. Az utóbbiak belsejében új magreakciók mennek végbe, lehetőséget nyitva nehezebb atommagok kialakulására. Ez a folyamat napjainkban is tart, miközben az egyre táguló univerzumban a fotogáz hőmérséklete lassan tovább hül.

Végkövetkeztetés helyett

Önkéntelenül felvetődik a kérdés: vajon az univerzum történetére vonatkozó elmélet idővel nem szorul-e gyökeres átalakításra? Figyelembe kell vennünk azt, hogy nem társadalmi, hanem természeti jelenségek történetéről van szó, s eszerint kell próbálnunk felelni a kérdésre. Le kell szögeznünk, hogy egy elmélet helyességét mindig a gyakorlati tények döntenek el. A „forró univerzum” elmélet két fontos mérési eredményre (Hubble-effektus, háttérsugárzás) alapoz, és számos kísérleti, elméleti eredmény áll összhangban vele.

Más elméleti modell segítségével mindeddig nem sikerült egységes magyarázatot adni az ismert adatokra. Nyilvánvalóan vannak ilyen próbálkozások, és ezek külön-külön egyik vagy másik kísérleti eredményt logikusan megmagyarázzák. Az ősrobbanás elmélete azonban *minden adatot* szervesen magába épít és összefüggésbe hoz egymással; ezért a szakemberek úgy vélik, túllépte a hipotézis korszakát, és reális tényként lehet vele számolni.

Eddigi ismereteink alapján egyre világosabbá válik, hogy a végtelen kicsi (a mikrokozmosz) és a végtelen nagy (a kozmosz) világában azonos törvények uralkodnak, s az egész univerzum története lényegében benne van egyetlenegy atom történetében. Ha a fizika pontosabb magyarázatot tud majd adni az atomot felépítő részecskékről s az azokat összekapcsoló erőterekről (köölcsönhatásokról), akkor megfejtji az atom keletkezésének rejtélyét — ez pedig elvezet a világegyetem kialakulásának részletesebb feltárásához.

Egy természettudományos problémát egy adott pillanatban egy adott szintig tudunk megmagyarázni; minden okoskodás, ami ezen túlmegy, vagy termékeny, vagy meddő filozofálás, de semmi esetre sem tartozik a természettudományok területéhez.

Fenti cikkem befejezése után egy érdekes közleményt olvastam, amely beszámol Y. B. Zeldovics és munkatársai újabb kutatásairól s arról, hogy ezek talán utat nyitnak a kozmológia továbbfejlesztése irányába, és az univerzum ősrobbanás előtti állapotáról is felvilágosítást adnak. Az új elmélet abból indul ki, hogy a vákuum az anyag sajátos állapota, amely bizonyos esetekben polarizációs jelenségek színhelye lehet. A vákuumban lévő elektron például kipolározza a vákuumot, s abban egy virtuális elektron—pozitron párt kelt. A kvantum-elektrodinamika ezzel a vákuumpolarizációs jelenséggel magyarázza a hidrogénatom szinképeének hiperfinom szerkezetében jelentkező Lamb-eltolódást.

Zeldovics professzor kutatásai arra világítanak rá, hogy ha a vákuumban valamilyen gravitációs potenciállal számolunk, akkor elég nagy térgörbület esetén a gravitációs tér görbületi nyomása nagyobb lehet, mint a lokális energiasűrűség, s ez lehetővé teszi, hogy a gravitációs tér pozitív munkát végezzen és a vákuumban reális részecskéket hozzon létre. Ez a jelenség az *igazi vákuumpolarizáció*, s az új feltevés lényegében arra utal, hogy a vákuum erőtere generálja a korpuszkuláris szerkezetű anyagot.

A vákuum zérótól különböző gravitációs térerőssége nem kizárt dolog, hiszen a terek kvantumelméletében zérótól különböző vákuumenergiával számolnak. Ez annak a kvantummechanikai törvénynek a következménye, amely szerint bármely fizikai rendszer minimális rezgési energiája zérótól különbözik.

Ha bebizonyosul, hogy a vákuumfluktuáció folyamata elvezet az igazi vákuumpolarizáció jelenségéhez, akkor megint nagy lépést tett előre a kozmológia tudománya, és újabb évmilliárdokat ad fiatalnak amúgy sem nevezhető világegyetemünk életkorához.

Puskás Ferenc

A folyadékkristályok múltja és jövője

Bizonyára nem túlzás napjaink egyik „technikai csodájának” nevezni a modern karórak és zsebszámítógépek digitális kijelzőjeként alkalmazott folyadékkristályokat. Nem túlzás már csupán azért sem, mert a tranzisztorhatás felfedezése óta nem volt elektronikai elem, melynek alkalmazásán annyian dolgoztak volna, mint a folyadékkristályos kijelzőkön, és sok műszaki újdonság, például a „lapos” tévékészülék megvalósítását is a folyadékkristályok alkalmazásának egyre bővülő lehetőségeitől várják.

A tudományoknak is van gyermekkoruk, kamasz- és felnőttkoruk. Általában más tudományok méhében fognak, s amikor szűkké válik számukra az addigi keret, önálló létre kelnek: mintegy „megszülük” önmagukat. Így van ez a folyadékkristályok fizikájának önállósulásával is, ami — úgy tűnik — első lépés a szerves szilárd testek és a részben rendezett szerves anyagok fizikájának egységes felépítése, elméletének megteremtése felé.

A folyadékkristályokat hosszú ideig anyagszerkezeti furcsaságoknak tekintették, napjainkban azonban egyre inkább elfogadott az a nézőpont, hogy az anyag negyedik, sajátos halmazállapotát jelentik. Az első anyag, melynek viselkedése nyomán a folyadékkristálytulajdonságokra fény derült, egy kolesterinészter volt; azóta tudjuk, hogy számos, a természetben előforduló vagy szintetikusan előállított nagy molekulájú szerves vegyület veheti fel e halmazállapotot. Sok ilyen vegyület több mint száz éve ismert, de hogy folyadékkristályos „természete” van, arra csak kb. 1890 után figyeltek fel — bár már 1850-ben jelentek meg értekezések, amelyek egyes szerves anyagok erre valló tulajdonságait írják le.

Az első folyadékkristályos anyagot F. Reinitzer osztrák botanikus fedezte fel 1888-ban. Észrevette, hogy a szilárd kolesterinbenzoát 145°C -on megolvad, és zavaros folyadékká változik, s csak tovább melegítve, 179°C fölött válik áttetszővé, tisztává. Hűtéskor a folyadék 179°C -on újra zavarossá változott, majd 145°C alatt megindult a kristályosodás folyamata. Reinitzer arra gondolt, hogy kettős olvadásponttal rendelkező anyagot fedezett fel; csak később sikerült O. Lehmannak polarizációs mikroszkóppal kimutatnia, hogy a meg-

olvadt anyag olyan „közbelső fázisról” van szó, amikor a folyadékban optikailag anizotrop tartományok léteznek.

A századforduló utáni vizsgálatok már arra engednek következtetni, hogy a „közbelső fázis” új, merőben más állapot, mint az izotrop folyadéké. Ebben az állapotban az anyag tulajdonságait illetően erősen anizotrop, de valamilyenre folyékony is, sokszor a reális folyadékokkal megegyező mértékben. Lehman ezt a szilárd és cseppfolyós halmazállapot közötti fázist, melyben az anyag optikai tulajdonságait tekintve szilárd, mechanikai tulajdonságait tekintve cseppfolyós halmazállapotú, folyadékkristály-állapotnak nevezte. Az elnevezés később — az 1950-es években — heves viták tárgya volt, s ha fennmaradt is, nem egymagában maradt fenn: polgárjogot nyert mellette a G. Friedel javasolta „folyékonykristály mezofázis” név. Az újabb tudományos közleményekben gyakran szerepel a szóban forgó fogalom „mezofázis”, „mezomorf állapot” megjelöléssel.

A folyadékkristályok fizikájának alapjait 1920 körül kezdik lerakni, de az 1933-ig e témakörben megjelent munkák a továbbiakban évtizedekre feledésbe merülnek, és a „közbelső fázis”, illetve a bizonyos körülmények között ilyen halmazállapotot felvevő anyagok tanulmányozása csak az 1960-as évek elején kerül újra a figyelem középpontjába. A múltbéli eredményekből, úgy látszik, a tudománytörténetet is inkább csak a jelenben fontosnak mutakozó dolgok előzményei érdeklik; ezzel magyarázható, hogy a mondott évtizedekben megjelent, nagyközönségnek szánt kézikönyvekben — amilyen például a nálunk is sokak által forgatott hatkötetes *Természettudományi lexikon* — hiába keressük a folyadékkristályok egykori kutatóit. A téma renezánsza után azonban hosszú időre illendő lesz ismerni az olyan kutatók nevét, mint G. W. Gray, aki 1962-ben összefoglalta a folyadékkristályokra vonatkozó kémiai tudást, anyagot, vagy mint G. H. Heilmeyer, aki a folyadékkristályoknak a megjelenítő (display) technikában való használhatóságára hívta fel a figyelmet.

Angliai és indiai egyetemeken már 1960-tól, különböző franciá, amerikai és japán intézetekben valamivel későbbtől folynak intenzív alap kutatások, s természetesen mindenütt nyomokban jár az alkalmazott kutatás. A Szovjetunióban a tudományos akadémia kristallográfiai intézete és a leningrádi egyetem a kutatások központja. Mintegy tíz éve

Romániában is nagy súlyt helyeznek a téma tanulmányozására: idevágó kutatásokat végeznek a bukaresti Politechnikai Intézet, a kolozsvári és a temesvári egyetem fizika tanszékén, a Bukarest—Mágyurele-i központi fizikai kutatóintézet keretében pedig külön szakembercsoport foglalkozik a folyadékkristályos kijelzők technikájával.

A vizsgálatok kiderítették, hogy igen sok vegyület — jelenleg több mint 6000-ról tudunk — kerülhet folyadékkristály-állapotba. Újabb szerves vegyületeket napjainkban is gyakran fedeznek fel, illetve állítanak elő, s ezek közül kb. minden kétszázadik mutat meghatározott hőmérséklettartományban folyadékkristályos tulajdonságot. Világossá vált, hogy az ilyen anyagok nem gömbszimmetrikus molekulákból állnak, hanem pálcika vagy korong alakú molekulákból, amelyek helyzetét nem csupán tömegpontjuk helye határozza meg, hanem molekulatengelyük iránya is. Talán kissé szakszerűtlenül, de szemléletesen szólva, a molekulák helyzetétől és rendezettségétől függ a folyadékkristály optikai viselkedése: amikor például a molekula-„pálcikák“ a felületre merőlegesen állnak, az anyag átlátszó — és fordítva, amikor párhuzamosan állnak, az anyag átlátszatlan. Az elektromos erőter a molekulákat egy pillanat alatt ilyen vagy olyan irányba rendezheti; lényegében ennek köszönhető, hogy a hosszú évtizedekig csak laboratóriumi érdekességként számon tartott folyadékkristályok elindultak a gyakorlati alkalmazás útján.

Túl a fenti, erősen egyszerűsített példán, a folyadékkristályoknak má már több mint tizenöt elektrooptikai effektusa ismert, s több termo- és piezooptikai, sőt akusztó- és magnetooptikai effektusa szolgál a kutatások s az alkalmazás tárgyául. A folyadékkristályokat egyre szélesebb körben használják fel az óráiparban; a folyadékkristályos hőmérők ma már legalább olyan elterjedtek, mint higanyos vagy alkoholos elődeik; s már az első — ugyancsak folyadékkristályok alkalmazásán alapuló — sikképcsöves zsebtélevízió-mintapéldányok is elhagyták az „ellovak“ cégek szerelőcsarnokait. Mindez azonban az itt fel nem sorolt megvalósításokkal együtt is csak a kezdet; a jövő dönti majd el, melyek lesznek azok a műszerek, készülékek, legkülönbözőbb berendezések, amelyekben „munkát adunk“ a folyadékkristályoknak.

Az alapkutatás terén is új tudományos felismerések elé nézünk, hiszen a szerves rendszerek fizikája a szilárdtestfizika egyik legfiatalabb, rohamosan fejlődő ága. A folyadékkristályoknak az élő rendszerekben való jelenléte olyan szerkezeti egyszerűsítésekhez vezet, amelyek által a rendszerek jobban megismerhetővé válnak. A további kutatások nyilvánvalóan eltörlik a mezsgyét a fizika, a kémia, a biológia, a műszaki tudományok közül az elektronika és határtudományai között, s a várható konkrét eredményeken túlmenően az egyetemes tudás integrálásához járulnak hozzá.

Selinger Sándor

ORVOSTUDOMÁNY

Informatika és medicina II.

Közleményünk első részében az informatika orvostudományi térhódításának három pásmáját tekintettük át (betegellátás, tudományos kutatás, orvosképzés). Most negyedikül egy olyan pásmát veszünk szemügyre, amelyről már korábban azt mondtuk, hogy az informatika behatolása itt a legjelentősebb: az egészségügyi-gazdasági szervezés és statisztika tevékenységi körét.

Az utóbbi két évtizedben az egészségügyben is számottevő minőségi változás ment végbe. Hazai viszonyaink jellemzésére elmondható, hogy ma már minden megyeszékhelyen korszerű kórház és rendelőintézet működik. 1981-ben 41 600 orvos és 133 600 nővér dolgozott

az egészségügyi hálózatban, s ezer lakosra 9,5 kórházi hely jutott (összesen 208 700 ágy). Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az eljövendő években nincsen mit javítani.

A központi vezetéstudományi és informatikai intézet létrehozása, az egészségügyi minisztérium felszerelése nagy kapacitású számítógéppel, a majdnem minden megyében működő területi számítóközpontok és a megyei egészségügyi igazgatóságok munkájának fokozatos egybehangolása évről évre biztatóbb. Tíz esztendő — mióta a folyamat elkezdődött — rövid idő látványos eredmények eléréséhez, az irány azonban kétségtelenül pozitív. Nem volt ez másképp a fejlettebb országokban sem! A tudomány kibontakozása nem szimultán, se nem lineáris, hanem lépcsőzetes, és ez-

alól az egészségügyi vezetéstudomány sem kivétel.

A helyzet értékelése során azonban jó, ha nem esünk tévedésbe: ha egy terület kórházait összekötjük egy nagy számítógéppel, s az adott funkciókat egységes rendszerbe foglaljuk, ezzel még nem „informatizáltuk” az egészségügyet, nem szerveztük át a rendszerelméletet szellemében. Ez csak ott és akkor kezdődik, ahol a felhasználó kórház-igazgatók, rendelőintézeti vezető főorvosok, kórházi osztályvezetők, gazdasági és személyzeti osztályfőnökök bizni kezdenek a rendszerben, s amikor a kért információkat képesek beilleszteni saját „modell-igénykeretükbe”. De igazán működőképes akkor lesz a szervezés e modern formája, amikor az említett vezetők menet közben új javaslatokkal jönnek, hogy a rendszer hatékonyságát és alkalmazkodóképességét a gyakorlatban fokozzák: amikor nemcsak érteni és használni, de uralni kezdik a rendszert. Ez biztosítja a tevékenység dinamikus tökéletesítését, javítja a kórházak munkájának minőségét, fokozza az orvosok s a gazdasági vezetők sikerélményét.

Lássunk azonban közelebről egy-két szervezési problémát, hogy az elmondottakat konkrétumokkal példázzuk.

A modern kórházcsoporthoz és egyes osztályok, a mentőszolgálat, a laboratóriumok, a gazdasági egységek stb. között bonyolult vízszintes és függőleges útvonalak (utak, folyosók, liftek) vezetnek. Hogyan lehet a közlekedést úgy ésszerűsíteni, hogy bizonyos útvonalak mindig szabadon maradjanak sürgősség esetére, továbbá, hogy a steril és fertőzött műszerek, fehérműk sohasem keresztezzék egymást; hogy a látogatók, orvosok, betegek külön útvonalakat használjanak, és hogy a betegélelmezés ne találkozzék az osztályokról kikerült tonnányi hulladékkal? Egy 1200—1500 ágyas egyetemi klinika vagy egy sokemeletes megyei kórház esetében a cél elérése hosszas tervezést, szigorú fegyelmet és legalább egyévi „bejáratást” igényel.

Tudományosan az útvonalcsoporthozás a gráfelméletre épül. Számítógépes szimuláció útján ma már pontosan ki lehet rajzoltatni mindenféle célszerű hálótervet, s a „kritikus út” módszerével (Critical Path Method) a belső közlekedés és szállítás optimálisan ésszerűsíthető. Ugyanígy oldható meg a központi laboratórium, az osztályok és a műtéti részleg legjobb kihasználása.

Az operációkutatás Philip M. Morse és George Kimball meghatározása szerint olyan tudományos módszer, amely egy vállalat vezetőjének mennyiségi tájékoztatást ad a felügyelete alatt álló folyamatokra vonatkozó döntéseihez. Egy

nagy kórház vagy egyetemi klinika, esetleg az egészségügyi igazgatóság vezetői szempontjából e módszer ismerete igen jelentős. Az operációkutatás azon a felismerésen alapul, hogy az egész rendszer működése olyan mértékben közeledik a tökéleteshez, amilyen eredményesen működnek az őt alkotó alrendszerek. A korszerű számítógépek megjelenése előtt az optimalizálást célzó operációkutatás nem volt könnyű feladat. Ma egyfelől minden kórházi osztály, másfelől minden olyan funkció, mint a betegélelmezés, a betegforgalom, a gyógyszerellátás, a műtéti beavatkozások stb., egy-egy alrendszernek fogható fel, és olyan működési program írható elő mindegyik számára, amely a leghatékonyabb az illető alrendszer s legelőnyösebb az egész szempontjából.

A példákat még sokáig szaporíthatnám. Hadd mondjam el azonban ehelyett, hogy amikor 1962-ben a marosvásárhelyi OGYI társadalomorvostani tanszékén megalakítottam az ún. abszolvens kabinetet, egyrészt egy olyan visszacsatolási módszerre gondoltam, amely országos szinten információkat szolgáltat orvosképzésünk hatékonyságáról és az oktatók céltudatos beállítottságáról. Másrészt mint volt falusi körorvost az érdekelt, hogy végzettjeink hogyan és mennyi idő alatt illeszkednek be az ismeretlen, néha távoli környezetbe — orvosi, szociális, intellektuális, sőt pszichés szempontból. E bonyolult kérdések igen sok területére csak később jöttem rá. Kutatómunkám módszerei elmélyültek, s a tárgyi adottságok függvényében tökéletesedtek is (1970-ben létesült a tanszéken egy szerény IBM adatfeldolgozó központ).

1975-ben már tudtam, hogy amint az iparban léteznek végtermék-hatékonyságot elemző számítógépes módszerek és termelésoptimalizálás, nálunk is ki kell bontakoznia a visszacsatolással kombinált operációkutatásnak. Az orvosi ellátás, az orvosképzés hatékonysága is lemérhető. Ma fejlett és kevésbé fejlett országokban egyaránt tény, hogy az egészségügyi ellátás és az orvosképzés költségei évről évre nőnek. Az informatika kezünkbe adta azt az eszközt, amellyel ezeknek az óriási kiadásoknak az eredményessége is ellenőrizhető. Csupán egy dologra kell nagyon vigyáznunk: arra, hogy miközben hatékonyságot és minőséget követelünk meg — társadalmi méretekben — „a pénzünkért”, oktalanul ne fukarkodjunk az anyagi eszközökkel, mert minden erőltetett és akciószzerű látszattakarékoskodás e téren szociális, sőt gazdasági ráfizetést von maga után.

Farkas Imre János

Igaz kép

Lehet-e nagyobb öröme az irodalmárnak, irodalomkedvelőnek annál, amikor egy újabb, kedvesnek ígérkező könyvet vehet a kezébe — és elolvasva azt, megállapíthatja, hogy nem csalódott várakozásában? Fokozott az örömünk, ha egy-egy hazai könyv külföldi kiadásában gyönyörködhetünk annak bizonyosságául, hogy amit ebben az országban írnak — írunk —, más tájakon is érdeklődésre számíthat. Ezzel a fajta jó érzéssel vettem kézbe és olvastam a budapesti Európa Könyvkiadó *A hamis malvázia* című könyvét, a romániai német prózából készült válogatást. Válogatta, részben fordította, utószavazta és jegyzetelte: Ritoók János. Mi tagadás, az öröm mellett felsajdult bennem a fájdalom is — mint mindenkinben, akinek egyáltalán fogalma van arról, mit veszített a romániai magyar szellemi élet Ritoók János korai halálával. Tudja ezt az Európa Könyvkiadó is, hiszen a könyvet Ritoók János emlékének ajánlja.

A 400 oldalnyi kötet mindössze tíz romániai német író mutát be egy vagy több elbeszéléssel, karcolattal. Az utószóban Ritoók röviden ismerteti a romániai németiség történetét, művelődéstörténetét, valamint a romániai német irodalom alakulását, jobbadán a bemutatott írókra alapozva. A jegyzetekben a kötetbe foglalt élettrajzi és bibliográfiai adatait ismerteti.

A tény, hogy a kötet válogatója mindössze tíz prózaíró szerepeltet az utóbbi közel hetven év irodalmi életéből, jelzi, hogy nem törekedett teljességre. Arra mindenképpen vigyázott, hogy minden nemzedék — kezdve a *Klingsor* prózaíróival, egészen a ma még fiatalnak számító Franz Hodjakig — megtalálja képviselőit az összeállításban. Túlzás lenne „antológiá”-nak minősíteni a könyvet. Ennél ugyanis szegényebb — de ugyanakkor gazdagabb is. Szegényebb, amennyiben a válogatónak eszébe se jut, hogy az utóbbi, csaknem hét évtized minden vagy lehetőleg minden hazai német prózaíróját szóhoz juttassa, ám ugyanakkor gazdagabb is, mert a bemutatott írók legtöbbször alaposabban megismerhetjük a döntő módon minőségi szempontokat figyelemmel kísérő válogatásból.

A könyv legreprezentatívabb része — a kötetnek mintegy fele — a két világháború közötti hazai német irodalom négy kiváló prózaírójának, Adolf Meschendörfernek, Otto Alschernek, Oscar Walter Ciseknek és Erwin Wittstocknak az elbeszéléseit, novelláit foglalja magában. A hagyományos (elsősorban a nagy orosz realista elbeszélői hagyományokból kiindulva) realista próza e négy igen jelentős művelőjének a bemutatása nyújtja a legkiegyensúlyozottabb és egyben a legszínvonalasabb képet is — a legfiatalabbaké mellett. Érdekes színfoltja a kötetnek — és jelensége a hazai német irodalomnak — az íróként negyvenéves kora után jelentkező költő, esszé- és prózaíró Wolf Aichelburg bemutatása, akinek az elbeszélőművészetében már hangsúlyozottabban érvényesül a XX. századi, kiváltképpen német próza, jelesül Hans Carossa ihlető hatása. Franz Storch, Arnold Hauser és Hans Liebhardt a 48–54 évesek nemzedékéhez tartozik, amely a szocialista realizmus korában, az ötvenes évek derekán és a hatvanas években jelentkeztet első írásaival. A gyermekcipőt — akárcsak román és hazai magyar nemzedéktársaik legjobbjai — mindhárman kinőtték, megtartva az indulás korszakából a tiszta, világosan követhető szerkesztésmódot, miközben mélyebb léleklátásra, gondolati mélységre törekednek. Joachim Wittstock és Franz Hodjak (jó néhány társukkal együtt) a hatvanas években jelentkezték, amikor az ország egész irodalmi életét — így a nemzetiségeket is — jótékonyan termékenyítette meg a nyitottabb irodalompolitika. Ha kiindulópontként fel is fedezhetjük írásművészetükben a hagyományos realizmus szerkesztési és tél-túl ábrázolásmódbeli elemeit — ez a nemzedék már szétdobott minden korlátozó keretet: írásaikban már alig jut szerep a cselekménynek, a történésnek. Paraboláik vagy szabad versre emlékeztető rövid esszéprózájuk feszültségét a gondolati telítettség adja.

Ritoók válogatásának döntő szempontja, a minőség — azt hiszem — csak az első részben érvényesült maradéktalanul, a két világháború közöttiek, a *Klingsor*-

nemzedék bemutatásával. Érvényesült egy másik szerkesztési szempont is, amely inkább irodalompolitikainak nevezhető — és amelyet csak örömmel nyugtáztunk: annak a bemutatása, hogyan vélekednek a hazai német próza legjobbjai a romániai — kiváltképpen az erdélyi — valóságról, az országnak ezen (vagy más) részén élő más ajkú polgártársaikról. Annak a jelzése, hogyan jelentkezik a hazai német prózában az együttélés gondolata. Ritoók azt kívánta hangsúlyozni válogatásában, mi az, ami összeköt bennünket, valamennyiünket, akik ebben az országban élünk — anélkül, hogy identitásunkat feladnók vagy éppenséggel megtagadnók. Nem tudom, ennek a szempontnak a figyelembevétele határozta-e meg döntő módon, hogy az ötvenes évek után jelentkező nemzedékekből kiket szerepeltet — és kiket nem — válogatásában, és kitől mit válogat a kötetébe. Mindenképpen tisztelet és elismerés illeti következetesen — ebben a kötetben is — folytatott hídverő munkájáért. Akkor is ezt írnám, ha Ritoók János ma is szerkesztői asztala mellett ülne. Ha így volna, feltennék neki néhány kérdést a válogatásról. Hiányzik, nagyon hiányzik a kötetből néhány név (anélkül természetesen, hogy a teljesség igényével állnék elő). Mindenekelőtt a múlt év nyarán hirtelen elhunyt Ludwig Schwartzra gondolok, arra a hazai német — bánági — íróra, aki megálló erejű novelláiban a legösszintebben, legmélyebben nézett vissza a háborús évekre. Ha érdekes számunkra az, hogyan látják az országot, az itt élő románokat, bennünket magyarokat és más nemzetiségűeket német íróársaink, talán az sem közömbös, hogyan látják önmagukat. Éppen a nemzetiségi önvizsgálat mélysége miatt hiányolom tehát Schwartz jelenlétét. Úgy érzem továbbá, hogy a fiatalok írásai között helye lehetett volna Claus Stephani karcolatainak is. Vajon az említett — tematikai vagy ha úgy tetszik, mondanivalóbeli — szempont készítette-e a válogatást arra, hogy Franz Storchot, Arnold Hausert és Hans Liebhartot nem a legsikerültebb, legreprezentatívabb írásaikkal foglalta kötetébe? Sajnos azonban, hiába várok a Ritoók okos, minden bizonnyal kielégítő válaszára.

A kötet csaknem valamennyi írójának a munkásságában felfedezhetünk egy közös vonást: eredeti írói munkájuk mellett nagy súlyt helyeztek a hazai — kiváltképpen a román — irodalom német nyelvre való tolmácsolására is. Nemzetiségi írói sors — és hivatás ez. Mint ahogy az volt a Ritoók Jánosé is, aki tolforgatóként és műfordítóként kétszeresen vállalta ezt — elsősorban a hazai német irodalom felé épített hídjával. Mert Ritoók műfordítóként is jelentkezik a válogatásban — Franz Hodjak tolmácsolásával. Az egyébként jól fordított kötetben B. Fejér Gizelláé mellett az Ó fordításai a legsikerültebbek. Ugyanakkor elismeréssel kell szólnunk Póka Endre és Vályi-Nagy Ágnes munkájáról is, akik a kötet anyagának nagy részét ültették át anyanyelvünkre. Harald Meschendörfer címlapja, rajzai találon, hangulatteremtően illeszkednek a könyv egészéhez.

A *hamis málvázia* nem kíván tehát teljes képet adni a romániai német prózáról. A kép azonban, amelyet nyújt — igaz. Jelzi ennek a nemzetiségi irodalomnak a fejlődését, rangját — amellyel nem marad a hazai irodalom legjobb színvonalára alatt. Jelzi ez a válogatás, hogy ha igényességéről nem mond le, ha a kor irodalmi — hazai és világirodalmi — törekvései felé nyitott marad, európai rangon tud megszólalni akkor is, ha elsősorban egy kis létszámú olvasóközönséghez szól, és külön értéket jelentő részévé válhat nemcsak az ország irodalmi életének, de — ezúttal — a különböző országokban német nyelven írt irodalom egészének is, a romániai németség számarányát messze meghaladó szinten.

Fodor Sándor

A tudománytörténet jegyében

Sem a természetben, sem a társadalomban nem történik semmi előzmények és következmények nélkül. Az egymást követő események jellegében, gyors vagy késlekedő egymásutánjában, hatékony vagy hatás nélküli voltában azonban már adódnak különbségek. Így van ez a tudományban is. Az események, jelenségek értékelésében éppen emiatt nem mellőzhetők sem az előzmé-

nyek, sem a következmények. De ugyanaz a helyzet az egyéni tevékenység felmérésében és értékelésében is, hiszen az egyént szintén fejlődésében szerencsés szemlélni. A történetiség mozzanata így hát szem előtt tartandó még a leíró szemléletű munkákban is, ha tárgyilagosan akarjuk megítélni őket.

Önkéntelenül szemünkbe ötlük e tény helyes volta, ha Szabó T. Attila leg-

újabb tanulmánykötetét* vesszük kezünkbe, és összevetjük az előző kötetekkel. Az első kötetben főként a nyelvművelő írások, mellettük a névtani, a nyelvatlasz-munkálatokra meg a román eredetű kölcsönözavakra vonatkozó tanulmányok, cikkek olvashatók. Már a kötet címe (*Anyanyelvünk életéből*) utal arra, hogy elsősorban az anyanyelv mai állapotával kapcsolatos írásokot tartalmaz. A második kötetben (*A szó és az ember*) a szókincs tárgyköréből vett írásokat meg a nyelvemlékekre vonatkozó tanulmányokat találunk. Tanulságosak az egyes szlások eredetét, a belső keletkezésű szavakat, számos tájszó eredetét, jelentését, történetét és földrajzi elterjedtségét tárgyaló írások meg a nyelvemlékekben megőrződött szavainkra vonatkozó adalékok. A harmadik kötet (*Nyelv és múlt*) megismerteti a nyelvtörténet és a nyelvjárássok sok alapvető kérdésével; számba veszi a nyelvtörténeti szempontú összefoglaló jellegű szótári feldolgozásokat; bemutat nem egy hazai és külföldi nyelvészegységét; ismerteti az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* tervét, módszerét, szerkezeti elveit. A negyedik kötet (*Nép és nyelv*) szélesebb távlatban mutatja a szerző tevékenységét. Kilép a nyelvtudomány keretéből, és a tárgyi-szellemi néprajz, népiségtörténet területére vezet el. A most ismertetendő, ötödik kötet, a *Nyelv és irodalom* látszólag leszűkíti az eddigiekben egyre szélesedő perspektívájú tanulmányok körét. De csak látszólag, mert benne a nyelvművelő és nyelvtörténeti tárgyú cikkek mellett több tanulmányág körébe utalható közlések sorakoznak egymás mellé. Mindezeket átfogja a tudománytörténeti szemlélet, ami a kötetnek egységes jelleget kölcsönöz.

A nyelvtörténet és a tudománytörténetirő egységes szemléletével találkozunk a könyvjegyzékítés és a könyvjegyzékítők nemzetközi távlatú bemutatásában éppen úgy, mint a könyv- és könyvtártörténet kérdésével kapcsolatban a Jakó Zsigmond tevékenységét ismertető-méltató tanulmányban, vagy Csetri Elek Kőrösi Csoma Sándor-monográfiájának ismertetése-értékelése során. És hasonló szemléletű a B. Nagy Margit művészettörténeti munkájával foglalkozó elismerő-értékelő tájékoztató. Gazdag tudománytörténeti tanulságokkal szolgál a XV—XVI. századbéli kéziratos és nyomtatásban megjelent énekeskönyvek világi tárgyú termékeinek, a *virág-énekek*nek, valamint a népköltészeti balláda- és népmesegyűjteményeknek a bemutatása. Néhány kiragadott cím jól

* Szabó T. Attila: *Nyelv és irodalom. Változtatott tanulmányok, cikkek.* V. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1981.

érzékelteti a szerző szemléletmódját: *Népballadánk életútja; Az erdélyi, bukovinai és moldvai népballada-gyűjtés történetéhez; Népmeséink sorsa.*

Szabó T. Attila sokirányú érdeklődésére jellemző, hogy az utóbbi, 1939-ben megjelent tanulmányában a tudománytörténeti szempont mellett jelentős helyet kap a népmesék erkölcsi-nevelő hatása. Felhívja a figyelmet: a magyar népmese olvasása a népi-nemzeti gondolatvilágból beleolt valamit a gyermekbe a nép tulajdonságai, eszményei közül; ránevelheti a derűlátásra, a törhetetlen akaraterőre, a szótartásra, az embereken való segítésre; megismerteti az ősök hitvilágával (például a „kacsalábon forgó kastély“ a finnugor népek ősi világképét idézi, ti. „az ősmagyarok világgépe a földet tengelyen [kacsalábon] forgónak képzelte el“ — 244.), és egyben a magyar nyelv legjellegzetesebb sajátágaival, fordulataival, mondat- és szövegszerkesztési eljárásaival. Egyszóval népi-nemzetiségi tudatának formálásában jelentős szerepet játszik. Ezzel egyidőben megismeri és jórészt el is sajátítja népi nyelvünk csodálatos fordulatosságát, szépségét, tömörségét.

A történeti néprajz területére vezet dr. Kós Károly tanulmánykötetének ismertetése. Kiemeli, hogy Kós a társadalomtudományi érdeklődésű falukutatók munkásságában érvényesülő vizsgálati módot, módszert alkalmazza tárgyi néprajzi tárgyú tanulmányaiban. Hasonlóan értékeli Nagy Jenő több népviselet-monográfiáját és a Kóssal meg Szentimrei Judittal közösen írt monográfiákat.

A szerző szakmájára való tekintettel talán ildomosabb lett volna a nyelvtudományi-nyelvtörténeti tanulmányok szemléjével kezdenem ezt a tájékoztatót, de ez irányú tevékenysége olyan mértékben ismeretes már minden olvasó számára, hogy célszerűbbnek látszott más szakterületekkel kapcsolatos munkásságát részesíteni előnyben. Helyszúke miatt nincs módunkban sorra venni egyenként, bár megérdemelne mindegyik rövidebb-terjedelmesebb írás, csak szemelvényesen és igazán csak utalással említhetjük meg a legfontosabbnak látszókat.

Kezdjük talán az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* szerkesztéséről, munkálatairól szóló tájékoztatókkal. Örvendetes, hogy ez a nagy jelentőségű életmű a megvalósulás útján halad. A több mint másfél millió nyelvi adatot tartalmazó adattárból válogatott szó- és szólásanyagot felölelő mű arra hivatott, hogy a maga élő, kavargó valóságában mutassa be, érzékeltesse a régi magyar nyelv szókészletét a maga egészében, azaz a finnugor és jövevény-, illetőleg

kölcsönzőkkel együtt. Csak sajnálhatjuk, hogy takarékosági és egyéb külső meg személyi okok, meggondolások miatt igen-igen megrostálva, megtizedelve kerülhetnek bele a nagy számban jegyzett adalékok. Megnyugtató mindössze az, hogy a több mint ötven éve ezzel az anyaggal: gyűjtésével, válogatásával, rendezésével, értékelésével bajmóldó szerkesztő irányítása alatt a munkaközösség tagjai a legrepresentatívabb anyag bemutatásával mégis hű képet nyújthatnak majd számunkra. A mű iránti nagyfokú érdeklődést semmi sem bizonyítja ékesszólóbban, mint az, hogy az első kötet 8370 példányban jelent meg, a második kötet példányszámát csak a romániai igényeket tekintve 7890-ben állapította meg a könyvterjesztő. Ehhez járult még az MNK-beli rendelés, úgyhogy a *Tár* II. kötete 10 740 példányban forog közkezen. Ilyen jellegű könyvsikerrel nem sok hazai szaktudományi kiadvány dicsekedhetik! A munkálatok állásáról röviden csak annyit, hogy 1979-ben a G, Gy meg a H kezdőbetűs címszók is meg voltak szerkesztve. Ma már ezen jóval túl van a szerkesztő munkaközösség.

Nem tartottuk szükségesnek a szakmai vonatkozású kérdések, a megjelent kötetek anyagával, közlésmódjával kapcsolatos részletek bemutatását, mert benünket elsősorban az érdekel, hogy ez a nemzetközi viszonylatban is jelentős, jól átgondolt nagy horderejű munkálat eredményesen fejeződjék be, bizonyítva, hogy a kitartó, önfeláldozó magános munka — utolsó fázisában munkaközösségi segítséggel — napvilágot lásson, és hirdesse: az erdélyi tudományosság életképes, eredményes, nemzetközi szintű.

A szerző szívügye volt kezdetől fogva a hazai magyar nyelvjárások kutatása, sajátosságaik feltárása. Ennek érdekében tanulmányozta, részben történeti vonatkozásban, a kéziratok levéltári emlékeket és főként az élő nyelvjárási jelenségeket. Különösen a nyelvjárások szókinccse érdekelt, de emellett alak- és szerkezeti kérdésekre is felfigyelt, illetőleg ilyen jelenségmonográfiát is írt. Erthető, hogy nagy örömmel üdvözölte volt tanára és mestere, Csúry Bálint *Szamosháti Szótárának* megjelenését, a finn Wichmann György moldvai csángók között végzett szótármunkálatát, majd halála után a Csúry Bálint és Kannisto Arthur szerkesztésében közreadott *Moldvai Csángó Szótárt*, a *Szlovéniai Szótárt*, napjainkban pedig az *Új Magyar Tájszótár* I. kötetének megjelenését és a *Magyar Nyelvjárások Atlaszának* ugyancsak megjelent I. kötetét. De ugyanígy nagy elismeréssel szólt a hazánkban kiadott szójegyzékekről, a

magyar meg a román nyelvjárások atlaszmunkálatairól, s ő szervezte meg és irányította a moldvai csángó nyelvjárás tanulmányozását, kilátásba helyezve egy kiadandó csángó szótár teremtését. Mindezekről a munkálatokról, történeti távlatba helyezve őket, értekezik ebben a kötetben.

A nyelvtörténeti tárgyú tanulmányok között találunk eredeti, tudománytörténeti szempontból eddig nem ismert, illetőleg megjelent művekkel kapcsolatos közléseket. Új anyagot tár fel az ifj. Heltai Gáspár életére és helyesírási gyakorlatára vonatkozó adatokból és az Incze Simeon 1839-ből keltezett helynév-monográfiájáról írt tanulmányban. Az előbbivel kapcsolatban megállapítja, hogy kézírataiban a helyesírás egyszerűsítésére törekszik, nyomtatványokban azonban apja gyakorlatát követi. Tanulság: egyrészt a helyesírástörténeti vizsgálatokban ezután a nyomtatványokkal egyidőben a kéziratos emlékek is figyelembe veendőek, ugyanis az egykorú kéziratok igen tarka képet mutatnak, nem látszik bennük az egységes helyesírásra való törekvés; a nyomtatványok helyesírása viszont a betűállomány korlátozott volta miatt a jelölésben viszonylagos állandóságot, folytonosságot mutat; másrészt nagyobb mértékben veendő a vizsgálódás rendjén tekintetbe a „kis emberek”, tehát nem a tudomány és irodalom művelőinek kéziratossá emlékei az átlagos használat pontos megállapításában.

Az ismertetések közül csak egyet emelünk ki: a *Szabács viadaláról* szólót, amely Imre Samu műve. Belőle két alapvető kérdésre figyelt fel: hamisítvány-e vagy eredeti alkotás, és melyik nyelvjárásrészleten keletkezett. Az első kérdésre a szerzővel együtt az eredeti alkotás volta mellett dönt, de nem elsősorban amiatt, amit a szerző állít, hanem az írástörténet alapján. A második kérdésben osztja a szerző véleményét — fenntartás nélkül.

Végül egy megemlékezést iktatjuk ide Farczády Elekrről. Az *Ég ember élete az emlékezés fényében* című teljesen beilleszkedik a tőlünk követett tanulmánytörténeti szemléletbe: összeállítja életrajzát, bemutatja életpályáját, ebben is mindenekelőtt a kutató embert, az odaadó nevelőt és a tudományos rendszerezőt értékeli. Nem utolsósorban a *Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák* felfedezőjét ünnepli benne.

A kötetben közölt cikkek közül a nyelvművelő tárgyúak könnyed, olykor humoros megfogalmazásúak, gazdagon árnyalt stílusúak. A szakmai tárgyú tanulmányok nyelvvezete pedig a szerzőtől megszokott, néha kissé archaikus jelle-

gű, veretes és választékos, de mindig közérthető módon megfogalmazott. Ez a mai körülmények között, amikor a különböző szakterületekről készült kiadványok nyelvezete, nyelvhasználata hemzseg a sokszor fölösleges idegen szavaktól és műszavaktól, külön is kiemelendő jelenség. A kötethez csatolt jegyzetek igen szerencsésen egészítik ki a tanulmányokban, cikkekben foglaltakat, és tájékoztatnak az egyes kérdések köny-

vészeteről. Emellett igen hasznos az Sz. Csáti Évától összeállított könyvészeti kiértékelés.

Ez a kötet az előzőleg kiadottakkal együtt ékes bizonyítéka annak, milyen eredményekre juthat a szakmáját szenvedéllyel, kitartással, odaadással művelő tudós; milyen nevelő hatása lehet egy sokaktól elvontnak, unalmasnak minősített szakma magas színvonalú művelőjének.

Gálffy Mózes

Mátyás B. Ferenc novelláiról

1. A regényről állapítja meg Ottlik Géza a következőket: „A regény maga mondja el, hogy miről szól. És körülbelül azt mondja, hogy ő nem mondani akar valamit, hanem lenni akar valami.” (Próza. Bp., 1980. 185.) Vajon más elbeszélő műfajokra nem terjeszthető ki e megállapítás? Különbözőben a kérdés imígyen való megközelítése igen lényeges: figyelembe veszi és szigorúan tiszteletben tartja a műalkotás autonómiáját. Az elemzőt annak a problémának a vizsgálatára ösztönzi, hogy hogyan létezik a mű, és hogyan közelíthető meg annak szelleme — habár tudjuk, hogy tisztán fogalmilag, tételszerűen meghatározni ezt nem lehet —: a művészi formában előjövő s továbbcsúszó gondolat.

2. Mátyás B. Ferenc novelláinak* helyszíneit általában városba helyezi, vagy egyenesen a (nagy)város periferiáját, telkes családi házeit és a hétvégek kedvenc, a várostól félreeső tájait választja az események háttérül — úgy mond realista környezetet teremt. Itt találja meg az emberi sorsok és életproblémák sűrűsödési pontjait. A családi élet hétköznapijait írja szokatlan (?) alaphelyzetekből kiindulva.

Néha azonban ezek a szűk családi lakások és eldugott (halász)helyek tágas terekké szélesednek. Mint a *Macskaugrás* című elbeszélésben például. Kettő halásznak távol a várostól, és egyszer csak a „háromnegyed-évszázados” vénember elkezd mesélni egy második világháborús történetet — „hogy az idő még kellemesebben teljen”.

Az egykori tizedes — a hargitai tájak embere — a Tátrában van, amikor az új tavasz és a béke halvány jelei mutatkoznak már. Az egyik völgyben hajlékot építő szlovák asszonyok ven-

dégelik meg szurokban főtt krumplival (!), a másikban azonban ott a katonai elosztótábor német hadifoglyokkal és helybeli önkéntesekkel. Macskaugrásnyira vannak tehát a békétől, ahogy a szolgálatos altiszt mondja, s éppen ezért nagy a kockázata minden egyéni cselekedetnek. „Csak azt tanácsolhatom, ne hősködjön, kerülje, amit lehet, mert állati igazságtalanság lenne, ha kinyírnák, miután már végigcsinálta a nagyját. Gondoljon a völgyben látott házakra... Nálunk, otthon, a mi asszonyaink hasonlóképpen építenek már... Még magára is vár, tizedes, egy jó, meleg fészek! Higgye el.” (*Sorsátültetés*, 131.)

Az orosz frontot és hadifogságot megjárta tizedes felodhatatlan dilemma elé kerül. Súlyos erkölcsi-lelkiismereti kérdések nyugtalanítják, amikor önkéntesekből összeállt új csoportjával fontos megbízatást kap az ezredestől. Ezt megelőzően ugyanis olyan ütközetben vett részt, amelyben a csoport mindegyik tagja életét vesztette, csak ő szabadult meg, kétes értékű végmegoldást választva. A súlyosan megsebesült hadnagy szerepét vette át (kellett átvennie?) hallgatólagosan, minden külön parancs nélkül egy szorult helyzetben, de amikor az ellenség feltartóztathatatlanul közeledett, katonáit ő hagyta el (hajóskapitány a süllyedő hajót!), hogy segítséget kérjen a közelben állomásozó utászoktól. S ez idő alatt a németek minden katonáját kilőtték. Így élte túl ő egyedül a végveszedelmet.

Ilyen előzmények után kapta tehát az újabb megbízatást feletteseitől — az „utolsó sanszot”. Nekivágott új csoportjával a „halálígéretű bizonytalanság”-nak. Minden célja: katonái épségének a megőrzése. S habár tudott a várható katasztrófáról, megelőzni azt mégsem volt képes. Hiába figyelmeztette keményen és idejében egyik önkéntesét a ve-

* Mátyás B. Ferenc: Légyfogás kézzel és csapóval. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1980.; Sorsátültetés. Dacia Könyvkiadó. Kvár-N., 1981.

szélyre, hogy egy lehetséges sérülés esetén a kibiztosított gránát, amelyet a katonára a rávaló ellenségnek „címezne”, lehet, hogy éppen a segítségére siető bajtársát tépi majd szét. A nehéz győzelem során éppen Lengyel sérült meg. A tizedes, egy pillanatra feledve a sérülttel folytatott beszélgetést, az egyik katonát utánaküldte. Mire föleszmelt, hogy életveszélybe kerülhet katonája, bekövetkezett a szörnyű halál. A kibiztosított gránát nem az ellenséget találta el...

Lehullajtva a mesét, az ábrázolt tárgyiasságokat, megállapíthatjuk: a felelősségről, a bűntudatról ritkán olvastunk az utóbbi évek novellisztikájában megrázóbb erejű művet, habár maga a háborús tematika és mese eléggé kézenfekvő — hogy ne mondjuk: elhasznált —, nem szolgál különösebb újdonsággal a mai olvasónak. Ime, a békétől, a mindenkori legfőbb céloktól macskaugrásnyira is történnek, történhetnek teljes emberi sorsokat örökre meghatározó, nem várt lépések. Az eszmélet pillanatnyi kihagyásai életre szóló következményekkel járhatnak. S kérdezzük: egy adott helyzet játékszabályai szerint cselekvő egyén mit tehet az azonos helyzetben lévők sorsáért? Hiszen ha megtett mindent, akkor is még bekövetkezhetnek a véletlen előreláthatatlan, az egyént katasztrófába sodró játéka. A ráció ellenőrzése alól pillanatnyi időre kiszabaduló ösztönök következményeikben kiszámíthatatlanok. Legyenek ezek akár jó szándékúak, humanusak (megmenteni egy sebesült bajtárs életét!) — az összefüggések törvényei könyörtelenül érvényesülnek.

Ne várjuk az írótól az egyetlen választ a kérdésre, hogy „hogyan élünk ezek után?”, mert az író nem tanító-mester. Az életet csupán (?) faggatja, helyes kérdéseket tesz fel, hogy a válaszkeresésben segítségünkre lehessen.

3. Kérdések pontos megfogalmazását olvashatjuk másutt is. Az építőtábor fiatal öre durván oktatja ki a régi telkének helyét megszállottan kereső, tőpördött öregembert:

„Már nincs itt a telked... Elvitték innen. Értsd meg. Elvitték! [...] Mit gondolsz, milyen mélységig lehet megvásárolni egy földdarabot? [...] Egyetlen ásonyomig! — rikkantott Yogi. — Azon alul már az a föld következik, amit bolygónak nevezünk. [...] Miért nem próbálkozol Amerikában? [...] Én itt szeretném a telkemet...” (Légyfogás kézzel és csapóval, 83.)

Ugyancsak a (nagy)város periferiája a helyszíne A *Kisajátító* című novellának. A terjeszkedő város apró telkek végleges eltüntetője, s ezzel is mintegy nö-

veli a talpalatnyi otthon elvesztése okozta fájdalmat. Ebben a novellában azonban már a családra esik a hangsúly; éspedig a nemzedékek közti szakadékra (akárcsak A *Szerdai rokonban*), a magányos öregekre, az élet kiszolgáltatottjaira.

Az *ajándékban* más helyzettel találkozzunk: a béna, gazdag asszony elkövet mindent, hogy önfeláldozó lánya élhesse saját, egyetlen életét, s amikor megtudja, hogy az általa teremtetett alternatívát feladta a lánya azért, hogy továbbra is gondolhassa: öngyilkosságot követ el. Következésképpen végiggondolt és tudatosan befejezett élet az asszonyé. Gondolat és élet tökéletes megfelelését követhetjük nyomon egy novellányi ábrázolt világban.

Igy elmélkedik a *Szimmetria* hőse az életről, az emberi sorsról: „Mintha valaki szórakozna velünk, gondoltam, hagyja, hogy felkapaszkodjunk az élet homokdombjára, melynek tetején kajánul figyelni kinlódásunkat, s ha felértünk, visszafricskáz minket kíméletlenül a semmibe... Hát akkor nem méltóbb a kalapácsos elé hajtani fejünket, mintegy magunk kezébe véve sorsunkat? De van-e valakiben annyi bátorság, hogy a maga kezébe vegye sorsa irányítását?” (Légyfogás kézzel és csapóval, 42.)

4. A családi élet különböző helyzeteit választja másutt is sors- és életproblémák ábrázolásának keretétül. Erdemes emlékeztetni ez esetben Roman Ingarden megállapítására, miszerint a műalkotás mindig a világ egy (újratemtett) részletét, *darabját* tárja elénk — olyan darabját azonban, amelynek határai soha sincsenek élesen megvonva. „Mindig csak olyan, mintha egy fénycsóva egy táj valamely részét világítaná meg számunkra, melynek többi része eltűnik a meghatározatlan homályban, de a maga meghatározatlanságában mégis ott van.” (Az *irodalmi műalkotás*. Bp., 1977. 226.) Ilyen összefüggésben kell szemlélnünk mindkét kötet legjobb Mátyás-novelláinak viszonylag szűk (családi) kereteit is.

Szokatlan módon valósítja meg a tragikumot a *Visszapillantó görbe tükörben*. A fiatal defektológus feleség, aki ebben a házasságban nem teljesítheti ki önmagát, és ezért hivatásának megfelelően egyetlen, családi életében meg nem valósítható célt követ — a szomszédok félhülye gyermekével foglalkozik megszállottan, férjéről is megfedkezve —, megváltik férjétől, az amatőr kerámikus-tól, s végül a társadalomtól is: ideg-sanatóriumba kerül.

A kiegyensúlyozott férj már kezdetben felismerte (előrejelzés), hogy ha „Évában egyszer ellentétbe kerül sze-

relme a hivatással, kétes kimenetelű harcra van kilátás.

Az emberi lélek mindig tökéletességre törekszik, még akkor is, ha magában az emberben nem tudatosul ez. Ezért nem tud sokáig egyensúlyban tartani két különböző tárgyú, de föltétlen odaadást igénylő vonzalmat; megosztaná, s a tökély alapfeltétele éppen az egység.“ (*Légyfogás kézzel és csapóval*, 113.) A főhősben éppen ez az egység bomlik meg — végleg.

A természetes emberi kapcsolatok kiüresedése és hiánya, az igazi célját nem találó élet eszméje áll az *Arnyékban* középpontjában. (A *Sivárság* kevésbé sikerült megformálása ugyanennek az eszmének.) Az országosan ismert és elismert sikerember, az ünnepezt igazgató fénykörében nem találja helyét a fiatal feleség — így foglalható össze a novella cselekménye. Amit szóvá tehetünk: az egyes helyzeteket és epizódokat talán még kiélezetebben lehetett volna ábrázolni.

Sokoldalú megközelítésű, gondosan szerkesztett elbeszélés a *Légyfogás kézzel és csapóval*. A fiatal hivatalnok családjában jön a harmadik, nem kívánt gyermek, de a férjnek sikerül megnyernie egy orvost, aki hét végén könnyítene a család „súlyos baján“. Az anyós azonban hevesen ellenzi: „A magzat nem légy, hogy agyoncsapjuk!“ (*I. m.* 37.) Ennek ellenére az előkészületek biztatóak. Váratlanul azonban — már-már az utolsó pillanatban — megjelenik az anyós a kerület orvosnőjével — aki

„számba veszi“ a terhes asszonyt. A váratlanul előállt új helyzet és a férj lelkiállapota egyetlen gesztusban jut kifejezésre: a konyhába húzódott férfi szótlanul rágyújt, az ablaküvegen üldözőbe vesz egy legyet — és agyonnyomja. A leleplezettek groteszk, együgyű, de mélyről jövő fintora ez! Nem magyaráz az író, de az értelmezés számára megnyitja a kapukat.

5. Mátyás B. Ferenc épülő epikai világában az alapérzések maiak és itteniek, amelyeket egy-egy, meggyőző erővel bemutatott emberi sors és különleges helyzet ábrázolása sugall az olvasónak. Mert éppen helyzetteremtő erejét és az egyéni sorsok iránti érzékenységét kell kiemelnünk legfőképpen. Kereső, kísérletező alkat Mátyás, ami az ő esetében azonban az írói szándéknak adekvát (élet)helyzetek és (emberi) sorsok keresését-teremtését jelenti elsősorban, formai-nyelvi eszköztára ugyanis inkább egy hagyományos prózaeszményhez közelíti novelláit, karcolatait. Stílusáról Szócs István megállapítását idézhetjük: „Stílusideálja a magánjellegzetességek nélküli, általánosan érvényes »lektúr-stíl«; a hatásra törő olvasmányosság, a »mondén« nagyvilágias, a könnyed nagyvonalúság, minden irodalmizáló görcsösség nélkül.“ (*Előre*, 1981. július 8.)

Mindezt várakozó alapállásba helyezkedünk: milyen tartományok meghódítására készülünk, hogyan mélyül és szélesedik — eszmei-formai szempontból egyaránt — igéretes epikai világa?

Bercsa János

Bencsik János: A torony

Családi álistenek

Az ajándékhöz Nyuszi és az ajándékosztó Téalapó ma már a gyermeki képzeletvilág állandó lakójának (vendégének) számít. Th. Caplow és M. H. Williamson — a városi közösségek ünnepi viselkedésének kutatói — ezúttal e különös teremtményekhez kapcsolódó modern jelentéseket vették vizsgálat alá (SEMIOTICA, 1980. 32. 3—4.). Arra a kérdésre kerestek választ, hogy a kiemelkedő családi ünnepek ikonográfiájában miért éppen egy nyúl és egy öregembernek van központi szerepe. Az uralkodó szimbólum sohasem véletlen. A mai antropológus eleve abból indul ki, hogy minden kulturális ténynek, jelenségnek van szimbolikus jelentése. Rendkívül nehéz azonban leválasztani valamely jelenség szimbolikus oldalát. Sokkal egyértelműbb a kutató helyzete akkor, ha egy olyan kulturális ténnyel (ez esetben ábrázolással) van dolga, amelyben a jelképes vonatkozásoknak van döntő — sokszor kizárólagos — szerepük. Ilyenkor hallgatólagosan zárójelbe teheti a „miért szimbólum?” kérdést. Abból indulhat ki, hogy ha egy szimbólum széles körben elfogadott, akkor ennek jelentésrendszere a kultúra egésze számára nem lehet közömbös.

Th. Caplow és M. H. Williamson egy amerikai kisváros (európai viszonyok között középnagyságúnak számítana) — Middletown — ajándékozási szokásait vizsgálva jutottak el a „miért éppen nyúl?” kérdéshez. Arra gondoltak, ezt a képzeletbeli és oly gazdag ikonográfiával rendelkező alakot kivételes jó tulajdonságai teszik a családi ünnep számára nélkülözhetelenné. Hamarosan rájöttek, hogy a nyúl szerep magából a nyulból nem fejthető meg. A kulturális szimbólumok önmagukban nem értelmezhetők. A jelképek szembenállási rendszerében meg kell keresni a nyúl szerep ellentétpárját. Ez pedig nem más, mint az ajándékozási szokások másik főszereplője: a Téalapó. A két alak ugyanakkor két különböző ünnepkörhöz (a tavaszihoz és a télihez) kapcsolódik. Mindkét évszakhoz kapcsolódó ünnepkör hetekig elhúzódik, és az ajándékozás pillanatában csúcspontot ér. Körülbelül ezekre az időszakokra esik a gyermekek téli és tavaszi vakációja (és Middletownban többnyire a szülők szabadsága is). Mindkét ünnepkör családi összejövetelekkel jár együtt, és magában foglal egy ünnepélyes családi főétkezést. Elterjedt az üdvözlőkártyák küldésének szokása is. A vizsgálatok során azonban kiderült, hogy a tavaszi ünnepkörhöz bizonyos szokások nem kapcsolódtak hozzá olyan szervesen, mint a télihez (például az üdvözlőkártyaküldés). Mindkét ünnepet nagyfokú redundancia jellemzi: Middletown átlagembere megszámlálhatatlanul sok Téalapót és Nyulat lát mindenütt csokoládéba öntve, levelezőlapokon, tévében, kirakatokban az ünnepek előtt és alatt.

A karácsony—húsvét ünneppár közös jellegzetessége, hogy szimbólumrendszere megkettőződött: a családi ünnep latens funkcióira utaló világi jelképek élesen elválnak az egyházi jelképektől. E kettősségről a hallgatólagos tilalmak egész sora gondoskodik: vallási és világi jelképek sohasem szerepelhetnek egymás mellett, az ünnepi ikonográfiában megjelenő Nyúl és Téalapó profán alakját durva illetenségnek számítana szakrális, vallási figurákkal egy képen ábrázolni. Úgyszintén szemet sértő lenne a Téalapó és a húsvéti nyuszi „összeparosítása”. Ezeket a tabukat Middletownban sohasem szegik meg. A különböző ikonográfiák (családi-egyházi, téli-tavaszi) keveredése gyakorlatilag elképzelhetetlen. A kettős ikonográfia a korábban kizárólag egyházi jellegű ünnepek erőteljes elvilágiasodására utal, ugyanakkor azt is érzékelteti, hogy a hagyományos téli és tavaszi ünnepkörök szokásrendszerében a middletowni átlagember számára az egyéni, a privát mozzanat kezd eluralkodni. A kettősség emellett lehetővé teszi, hogy a város minden lakója (a nem hívő is) kényelmetlenség nélkül bekapcsolódhassék egy hagyományos szokásrendszerbe.

A „miért éppen Téalapó” és „miért éppen Nyúl?” kérdések megfejtéséhez, e sajátos ünnepi figurákhoz kapcsolódó szokásrendszerek (és hiedelemrendszerek)

szembeállításra vihet közelebb. Mi ezekben a rögtönzött és igen triviális „misztériumjátékokban“ a Téalapó és a húsvéti Nyuszi szerepe? Mi jellemzi a middletowni szülői-gyermeki „mesevilágban“ a két alakot? A Téalapó egy öregember, a törpék és gyermekek védnöke, aki december 24-én a késő esti órákban érkezik meg ajándékaival az északi-sarki jeges pusztaságról. Gondosan becsomagolt, személyre szóló ajándékokat hoz azoknak a gyermekeknek, akik már ágyban vannak, és persze akik főleg a szüleik iránt tanúsított jó magaviseletükkel kiérdemelték ezeket az ajándékokat. (Régebben a Téalapó virgácsot is hagyott a rossz gyerekeknek.) Az ajándékot levélben kell kérni a Téalapótól. A Nyuszi neme nem ilyen egyértelmű. Korán reggel érkezik, és az udvaron vagy a kertben a fűbe vagy a virágok közé dugja el a „maga tojta“ tojásokat (kettős rendellenességgel), hogy aztán a gyermekek a nap folyamán az ajándék keresésére induljanak. A gyermekek viselkedése nem befolyásolja a Nyuszi nagylelkűségét. A tojás azé, aki megtalálja. A Nyúlnak nincs állandó lakhelye, sohasem küld és sohasem kap levelet, nem érintkezik senkivel. Néma, akárcsak egy igazi nyúl.

E családi állitások évente visszatérő kultuszában Caplow és Williamson szerint az egykori „házi istenek“ élnek tovább félig komoly, félig játékos formában. Mindkét alakot némi komikum lengi körül, ugyanakkor alapvető társas szükségleteknek felelnek meg. Ambivalenciájuk azzal magyarázható, hogy nem rónak ki senkire a társadalmi szerepek szokásos „alakításánál“ súlyosabb kötelezettségeket. A kultusz tehát mégsem valódi: a pirospozsgás vagy pocakos, szigorú vagy szelíd családi (néha intézményi!) „istenségek“ drámáját a hiedelmeket lemosolygató „hitetlen“ felnőttek játsszák el naiv és hiszékeny gyermekeknek, akikről elvárják majd, hogy családi-társadalmi szocializációjuk során elveszítsék kezdeti ártatlanságukat.

Ez az ellentmondás az ünnepi alakok ellentétes személyazonosságában és ajándékaik eltérő jellegében is megnyilvánul. Middletownban a Téalapónak nemcsak személyazonossága, hanem neve is van (Santa Claus — Mikulás?). Himnemtű, felnőtt és tekintélyes, mégis meleg személy, akinek a szavára hallgatni kell, aki számon tartja, hogy a gyerekek hogyan tanulnak, minden este megmossa-e a fülüket, idejében lefeküsznek-e, és tisztelettudóak-e? A szétosztott ajándékok az engedelmesség, a beilleszkedés, a felnőtt társadalom előírta normákhoz való alkalmazkodás egyértelmű jutalmai. Az ajándékok ezért kihangsúlyozottak és változatosak, kiválasztásukban fontos szerepe van az ajándékozó és az ajándékozott közti kapcsolatnak. A szokásrendszer ugyanakkor kifejezetten utal a gyermek családon és intézményeken belüli függő helyzetére: a szülőktől és a társadalom más felnőtt képviselőitől kapott ajándékkért cserébe a gyermeknek el kell fogadnia az engedelmesség játékszabályait. A Nyuszinak ezzel szemben nemcsak a neve tisztázatlan, hanem tulajdonképpen személyazonossága sincs. Ajándékai a karácsonyi ajándékoknál kevésbé hangsúlyozottak és változatosak: a festett tojások mellett a „húsvéti kosárban“ csokoládétojásokat és csokoládényulákat, különböző édességeket, játékkalákat, ruházati cikkeket lehet találni. Az ajándékozó és az ajándékozott közti kapcsolat itt elhomályosul, mellékessé válik. Ajándékkosarat bárkinék lehet adni kortól, nemtől, társadalmi pozíciótól és a kapcsolat jellegétől függetlenül is.

A Téalapó az ajándékokat kívülről hozza, előre becsomagolva, ami a kapcsolatot védettségére, a természeti erőktől való függetlenségére utalhat. A Nyúl ezzel szemben — maga is természeti lény — teljes egészében a kinti világhoz tartozik: a bent megfestett és rendszerint a házban tartott tojásokat kiviszi, és a természetben dugja el. Ajándékait nem csomagolja be, ezzel is a megújuló természettel (zöldellő fű, virágok) való egyneműségüket hangsúlyozza.

Ha a Téalapó engedelmességre int, a Nyúl különös szokásával aktivitásra, kreativitásra ösztönzi a gyermekeket, akik sokszor maguk festik meg a tojásokat, még mielőtt a felnőttek eldugnák azokat, majd maguk indulnak az ajándékok — az új ismeretek — felfedezésére. A legtöbb middletowni gyermek tisztában van azzal, hogy ki dugja el a tojásokat. A karácsonyi rejtély a gyermekek számára jóval több ideig őrzi meg titokzatos jellegét.

Vannak olyan elméletek, amelyek szerint a Nyúl a modern ember termékenységű szimbóluma. Hiszen fő ajándéka — a tojás — is a tavaszi termékenységűnnek hagyományos jelképe. Az igaz, hogy a nyulak termékenységükről híresek, de ezek a tulajdonságok nem alkalmasak arra, hogy szexuális és orgiasztikus jelentéseket hordozzanak. A nyúl már azért sem lehet az emberi szexualitás jelképe, mert nemi kétalakúsága fejletlen, a hímeket nehéz megkülönböztetni a nőstényektől. Ha már a jelkép előzményei után nyomozunk, a Nyúl sokkal inkább a Báránnyal rokon. A bárány szakrális-áldozati jelentéseit a polgári-világi ünnepkultúra a nyúl alakjára ruházta át. A nyúl éppolyan ártatlan, szeretetre

méltó (és ehető), mint a bárány, legfeljebb jellegtelenebbül, mulatságosabban és egzotikusabban az.

A „családi állstenek” (e rejtett és mégis jól felismerhető, gazdagon ábrázolt mesealakok) ikonográfiáját a mai társadalomantropológiának mégsem pusztán csak bizonyos formai analógiákra alapozva kellene megfejtenie. A „miért Nyúl?” kérdésre a válasz a szerzőpáros szerint csakis a „miért Téliapó?” kérdésben van. A middletowni vizsgálatok csak úgy értelmezhetők a maguk teljességében, ha a két ünnepkör, a két ajándékozási szokásrendszer ellentétét működésében, dinamikájában sikerül megragadni. Ezt kísérelte meg a fentebb ismertetett tanulmány, amikor a karácsonyi ikonográfiát a családi-intézményi függőség, a hűvéit pedig a gyermeki függetlenség mozzanatához kapcsolta. A gyermekektől a felnőtt társadalom elvárja, hogy egy hosszan tartó függőségi, hiszékenységi szakasz után függetlenné — „mesétlenné?” — váljanak. Ezt a minden társadalomra jellemző ellentmondást próbálja feloldani — sajátos szembenállásával — a két ünnep ajándékozó-ajándékkereső jelképrendszere.

Józsa Emő Klára

ÚTBAN ROLAND BARTHES FELÉ (Secolul 20, 1981. 8—9—10.)

Barthes-ot keresve, rögzíteni igyekezve, helyhez kötni egy örökmozgó szellemet azzal a haszttal s mégis dicséretes buzgalommal, amely az ilyesfajta vállalkozások legfonákabb öröme, Eugen Simion a Mesterhez igazán híven és méltón, tehát polemikusan állapítja meg, hogy a nagy szellemek *atopikusak*. Egyetemes hatásuknak talán éppen ez a titka, s egyben magyarázat arra is, miért az alapszövegeknek kijáró izgalommal olvassuk a világirodalmi folyóirat Barthes-breviáriumnak beillő, közel háromszáz oldalas különszáma élén azt az eddig kiadatlan önéletrajzi jegyzetet, amelyben a *szöveg* tudós élvezője és tudós szövegek élvezetes írója szellemi alakulása folyamatába helyez egy számunkra is döntő fontosságú téridőt. Az ídestova tízéves sorok címzettjei a *Secolul 20* olvasói, de minthogy megírásuk hangulatának pillanatán, az alkalmon és alkalmiságon messze túlmutatón érvényes az üzenet, hiánytalanul nyújtjuk át a *Korunk* olvasóinak ezt a váratlan ajándékot.

„Valahányszor abban a szerencsében részesül egyik-másik szövegem, hogy közlik Romániában, gondolatban akaratlanul visszatérek ifjúkoromnak arra az idejére (1948—1949), amikor francia lektor voltam Bukarestben. Az egész világra ránehezült az a korszak, s mégis boldoggá tettek ott a termékeny barátságok, az utazások csodálatos tájakon, a valóságos szellemi pezsgés. Még alig írtam valamit egy-két cikkem kívül, de az a kétségtelen, hogy ennek a romániai tartózkodásnak az idején ülepedtek le marxista ismereteim, anélkül hogy csökkent volna szenvedélyem a zene és az irodalom iránt, melynek oly intenzíven adóztam a Francia Intézetben. Egyszóval leendő szövegem (a »szöveg« »szöveget« jelentésében) minden szála már ott együtt

volt, összeszedve, mintegy két marékba fogva, akár egy kettős posztulátum: a forma (politikai) felelősségéé és a műélvezethez való azonnali jogé, bármilyen viszontagságos lenne is a történelem. E két pólus között, melyek jelenvalóságához az elmélet menetében feltétlenül ragaszkodnunk kell, szükséges a szakadatlan kétirányúság, és éppen itt jelentkezik az a bizonyos *taktikai* eszme: a minket körülvevő nyelvek (langages) áramlása nyomást gyakorol ránk, és ellenállásra szólít, hogy oda tegyük a hangsúlyt, ahol szükséges, ne engedjünk a túl erőszakos sztereotípiának, vagyis hogy *dialektizáljuk* az elmélet helyzetét és kifejezését: ide összpontosul munkánk egy része, a legvalóságelvébb s talán — miért is ne? — a legpolitikusabb. Csak-hogy az irodalomelmélet (mint szövegelmélet), amely az elmúlt másfél évtizedben eredeti módon alakult a dialektikus materializmus, a pszichoanalízis és a szemológia együttes hatására, úgy tűnt (nekem legalábbis), hogy elhomályosítja mindazt, ami élvezetet jelenthet az olvasásban. Ha megírtam *A szöveg: élvezetet*, a legkevésbé sem azért tettem, mintha kétségbe vonnám az irodalomelmélet jelentékeny vívmányait, hanem hogy jelezsem a *másik ütemet* (szinkópának neveznék a zenében), hogy hallhatóvá tegyem, villanásszerűen, pillanatokra bár, egy némiképpen elfelejtett vagy visszafojtott hang színt. A szín csak hozzáadódott a képhez; elhalványul majd, persze, mint minden szín: az elmélet folyamata szakadatlan *helyreállítás*, kiigazítás, nem tettem többet tehát egy gesztusnál.”

Mint ahogy ő maga az eligazítónk, Roland Barthes felé az utak sokfelől és tőle is sokfelé vezetnek. Egykor a felvilágosodás — francia nevé: a Fény évszázada — halaszthatatlan tennivalók útját világította meg Délkelet-Európa legjobb elméi, legtettekrekesőbb cselekvői számára. Nem kétséges, hogy a mai Párizsra

vetett „vigyázó szemek“ (ha lejárt is a művelődéstörténeti analógiák ideje) joggal tekintik a századunk ötvenes éveitől a nyolcvanas évekig terjedő szakaszt s benne három, immár lezárt életmű — Sartre, Barthes, Lacan — kibontakozásának idejét az új francia „Lumières“ évtizedeinek.

Sz. J.

LUKÁCS GYÖRGY ÉS KÖRE (Híd, 1982. 6.)

A *Híd* című kitűnő újvidéki folyóirat alcímében jelzi, hogy az irodalom és a művészet mellett a társadalomtudomány is témaköréhez tartozik. E szerkesztői programnak megfelelően — a szabadkai *Létünk* mellett — az e téren is régi hagyományokkal rendelkező folyóirat tanulságos bepillantást kínál többek között a vajdasági magyar társadalomkutatók műhelyébe.

Az 1982. júniusi számban több írást találunk Lukács György hagyatékának utóéletéről. A *Híd* közli magyar nyelven először a nagy gondolkodó 1971. február 15-én kelt válaszát a *Times Literary Supplement* arra vonatkozó kérdésére, hogy mi a véleménye „a jövő könyvei”-ről. A levél rendkívül értékes dokumentum Lukács és közvetlen munkatársai viszonyáról, az ún. „budapesti iskola” kialakulásáról.

A második világháború utáni helyzet felidézve, Lukács emlékeztet arra, hogy akkor úgy tűnt, a világ az eszmék síkján is egy-egy gondolkodásmód uralma alá került. A marxizmus sztálini értelmezése és az „american way of life” neopozitivizmusa állott kibékíthetetlenül egymással szemben.

E monopóliumok megrendülésével — állapítja meg Lukács — erőteljes mozgalom bontakozott ki, amely a marxizmus reneszánszához vezetett. Újból tudatosult, hogy a marxizmus kiemelkedő szemléletmód maradt a társadalomfejlődés értelmezésében. „Álszerénység lenne nem említenem — írja —, hogy a közvélemény e változásában az én elméleti munkáim is bizonyos szerepet játszottak és játszanak.” Ez a teljesítmény azonban nem a magányos gondolkodóé, hisz Lukács elméleti tevékenysége már kezdettől fogva egy irányzat, egy „iskola” létrehozására irányult.

Ami e csoportosulás hivatását illeti, Lukács szerint abból a célból jött létre, hogy kipróbálja a marxizmus termékenységét a társadalmi lét összes fontos területén. Jellemző volt továbbá rá, hogy „különböző irányokba elágazó, de összefüggő és koherens gondolatvilágot képviselt”.

Miután felsorolja munkatársai (Heller Agnes, Márkus György, Vajda Mihály és Fehér Ferenc) kutatásait és könyveit, levele végén Lukács György leszögezi: „Szilárd meggyőződésem: ilyen művekben készülődik a jövő filozófiai irodalma.”

A *Times Literary Supplement*nek adott válaszhoz — mintegy bővített magyarázataként — közli az újvidéki lap Zdravko Kučinar írását, amely a belgrádi rádió műsorában hangzott el bevezetőként a Lukács körül létrejött filozófiai kört bemutató sorozathoz.

A jugoszláv szerző is utal az angol lapnak írt levélre, majd hangsúlyozza, hogy az iskola fogalmát nem szabad skolasztikus értelemben használni, hisz tagjai inkább Lukács munkatársai, mint tanítványai voltak. Olyan gondolkodókról van szó, akik már a saját útjukat járták. Tény — állapítja meg Zdravko Kučinar —, hogy „az eltelt évtizedben termékeny tevékenységüknek, az újonnan feldolgozott tárgyköröknek köszönhetően teljes nemzetközi elismerésben részesültek”.

A siker titka abban keresendő, hogy a marxizmus reneszánszának lukácsi törekvése a tanítványok munkásságában erőteljes kifejezést nyert a dogmatizmus felszámolása, a marxizmus forrásokhoz való visszatérése és a mai világ kérdéseinek korszerű megválaszolása révén. Hozzájárult még a sikerhez ama körülmény, hogy a csoport tagjai példás együttműködést alakítottak ki, s ily módon tanulmányaik a véleménycserek eredményei is. Lukács munkatársai azt a felfogást képviselték, hogy az esetleges belső ellentétek, amelyek a különböző megközelítésekből és megoldásokból adódnak, természetes megnyilvánulások, s nem szabad sem elleplezni, sem feláldozni őket az eszmei egység és szolidaritás érdekében.

A Lukács-iskola sok vonatkozásban ösztönözte a marxista filozófia felújítását. Marx-értelmezései éppúgy gondolatébresztőnek bizonyultak, mint a mindennapi életre, a szükségletekre és az értékekre, a társadalmi ontológiára vonatkozó kutatásai.

Lényeges és jellemző még a munkatársak viszonyulása Lukácshoz, ami a fő műveihez fűzött kritikai észrevételeikben is kifejeződött. A *Történelem és osztálytudathoz*, *Az esztétikum sajátosságához* és *A társadalmi lét ontológiájához* kapcsolódó megjegyzések és viták „nemcsak az »iskolat« a tanítómestertől elválasztó vonulatra mutatnak rá, hanem világosan megjelölik azokat a kutatási feladatokat is, amelyek lehetővé teszik álláspontjainak a túlhaladását. Lukács tanítványai, azáltal hogy nem

fogadják el a naturalizmus maradványait, a tükrözésméletet, a szigorú determinizmust stb., tulajdonképpen azt a [...] hordalékot vetik el, ami a *Történelem és osztálytudat* után nagymértékben jellemezte az egész lukácsi művet — állapítja meg Zdravko Kučinar.

Ugyancsak a *Híd* 1982. 6. számában olvashatjuk Hódi Sándor *Eszmény és valóság* című írását, amelyben Heller Agnesnek a szükségletek elidegenedéséről szóló koncepcióját taglalja. (Az újvidéki folyóirat hat folytatásban közölte Lukács György kiemelkedő munkatársának *A szükségletek jelentősége és jelentése Marx gondolatrendszerében* című tanulmányát.)

Hódi Sándor nagyra értékeli, hogy Heller éppen azt bontja ki a marxi műből, ami a lélektanban a legtisztázatlanabb: „a magatartás és cselekvés rejtett rugóiként használatos kategóriák eszmei-ideológiai vonatkozásait.“ Nem kisebb jelentőségű az a teljesítmény sem, hogy az említett törekvés során Heller lebontja a szükségletek társadalomfilozófiai értelmezésére rakódott ideologikus elemeket.

Ami a szükségletek elidegenedését illeti, Hódi kiemeli, hogy ezzel kapcsolatban Heller „a marxizmus keveset emlegetett értékvezetési mozzanatára, kellőképpen nem hangsúlyozott humanizmusára hívja fel a figyelmet“.

A *Híd* 1982. 6. száma a koncepciózus szerkesztés ösztönző példája. G. E.

A „JEL“ — EGY ÉLET(MŰ) ARNYÉKÁBAN (Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 8—9.)

Akiknek nemcsak „kenyerük“, de szellemi szükségletük is szövegek figyelmes olvasása — rég felfigyelhettek a lukácsi életmű eszmei sokrétűségére, az etikai, gazdasági, esztétikai, irodalom- és filozófiatörténeti problémakörök — főkéntes biztonsággal „homogén közeg“-gé gyűrt — elméleti konstrukciójára. A megtorpanásoktól, buktatóktól sem mentes eszmerendszer a szerteágazó tendenciákat lenyűgöző erudícióval ötvözi belső egységgé, a felhalmozott emberi tudásra alapozó világra nyitottság és lehetőségkeresés szép példájaként.

Ismeretes, hogy a filozófus 1917 őszén Heidelbergben összecsomagolt, azzal a szándékkal, hogy visszatér Budapestre. Kéziratait, leveleit előbb gondosan egy kis bőröndbe rejtette, majd egy bankfiók széfjében letétbe helyezte. Innen került elő (több mint egy évvel halála után) az a Paul Ernstnek írt levél, amelyben hazatérési szándékát bejelenti és indokolja: „Ez az egyetlen lehetőség számomra,

hogy munkámnak éljek és az egész »életet« kikapcsoljam.“ Lukács „fekete doboz“-ának kegyetlen mondata egy hét évvel korábbi feljegyzést asszociál: „Éjjel éreztem megint: Irma az élet“ (*Napló*, 1910. május 8.); a prózai, nyers, „formá“-tlan élet; az empirikus bálványok szürke panteonjává süllyedt — élettelen élet; a „formák“ emberének metafizikai énjéről lepergő, ideatikusán megvetett élet. Az alkotó csak „munkájának“ élhet, létének alapja a Mű, az „élet“-ről csupán megveto szavai lehetnek. Irma, az asszony, fényévnyi távolságban lebeg az *A lélek és a formák* megálmodójának szellemi-érzelmi vonzásától, aki a Mű tisztaságát kizárólag az élet „kikapcsolásá“-ban vélte megvalósíthatónak. A „nem szabad szeretned“ sátáni imperatívusza Leverkühn tragédiája előtt fél évszázaddal is tragédiát szül: Seidler Irma öngyilkosságát. A formák tisztaságával az érzelmek tisztaságát féltőn szembe-szegző asszony csak létének megsemmisítésével menekülhet az életet (a priori) megveto filozófia kategóriái elől. („Éjjel éreztem megint: Irma az élet.“)

Messzire vezetne a megkezdett gondolatmenet elmélyítése, felvetése mégis fontos, bár az öreg Lukács György elvette az ifjúkori esszéek (*Stefan George, Philippe, A lelki szegénységről* stb.) logikai-gondolati szintézisének tetemes részét. Az *esztétikum sajátossága* vagy *A társadalmi lét ontológiája* szerzőjének az eszmei szótárában már nyoma sincs annak a kommunikációs agnoszticizmusnak, a jelrendszerek azon paradoxonának, amely a heidelbergi korszak filozófiai, esztétikai és ...SZEMIOTIKAI szemléletét alapvetően meghatározta. Mert Lukács György (a bevezetőben már említett eszmei sokrétűség függvényében) nemcsak — az általános szeptán próbakövének tekinthető — zeneesztétikát dolgoz ki, nemcsak a film dramaturgia égető elvi kérdéseivel szól hozzá (hajlott korában is érdeklődéssel követte a magyar „új hullám“ teljesítményeit), de egész életét, gondolkodói magatartását végigkíséri a jelrendszerek (ezen belül a nyelv) kommunikatív funkciójának, a műstruktúrának (mint jelviszonyok sui generis világának) végső soron szemiotikai problémája. Persze le kell szögezni: Lukács nem volt szemiotikus, legalábbis nem olyan értelemben, mint Saussure, Peirce vagy Morris, akik átfogó rendszer keretében közelítenek a *jel* szerkezetéhez, de olyan értelemben sem, mint Lotman vagy Úszpenszkij, akik (a tartui iskola képviselőiként) konkrét alkotások nyelvi analiziséből indulnak ki. A lukácsi szemiotika korai megnyilvánulásában művészettfilozófiai vétetésű, míg a kései művek jelviszsgálata egyre inkább

az esztétikum szintjére tevődik át, az első jelzőrendszerbe sűrítve az alkotás és befogadás aktív viszonyának dialektikus szemléletét.

Egy ifjú kolozsvári filozopter — Egyed Péter — nem kisebb feladatra vállalkozott, mint eme bonyolult, szerteágazó és különösen eszmeérzékeny életműben olykor búpópataként felbukkanó *jelelméleti* megfontolások átfogó, értő elemzésére. „Lukács György életművének kutatói felfigyelhetnek arra, hogy munkásságának különböző időrendi és elméleti korszakaiban a filozófus jelelméleti megfontolásokat használt. Ebben nincs semmi különös: ismeretes módon, a filozófia adott kérdések felvetésében és tárgyalásában sokszor a jelelmülethez nyúl. Csak a legkiemelkedőbb mozzanatokot említve, ez a helyzet Platónnál, a sztoikus logikusoknál, a Port Royal logikusainál-grammatikusainál, de hasonlóképpen olyan modern gondolkodóknál, mint amilyen Locke vagy Hegel. Egészen természetes tehát, hogy a filozófiatörténeti hagyományok ez a modellje Lukácsra is jellemző. Különös és vizsgálatra méltó azonban az, ahogyan és ahol ő szemiotikai természetű megoldások felvázolására vállalkozik filozófiai kérdések tárgyalásakor. De ez még mindig a filozófiatörténethez tartoznak; kimondottan szemiotikatörténeti probléma azáltal lesz, hogy Lukács a tulajdonképpeni szemiotika vizsgálati területéhez tartozó spekulatív jelelméletet fejt ki. Ennek kutatása pedig a magyar szemiotika története szempontjából is érdekes, ugyanis bár diszciplinatörténetileg a lukácsi elmélet semmiképpen nem előzménye, a kísérlet komolysága és kifejtettsége miatt mégis számot tarthat az érdeklődésre.“ Világos helyzetjelentés, amelyet (a magyar szemiotikatörténet keretein túllépve) talán annyiban lehetne árnyalni, hogy a kései Lukács-művek jelelméletét a moles-i *percepció*s szint startkövének tekinthető, s ha a két alapvető jelféleség: az *ikonikus* és *szimbolikus* viszonyát dialektikus párként kezeljük (az *indexet* némileg homályban hagyva), rögtön nyilvánvalóvá lesz, hogy Arisztotelész *mimézis*- és *harmónia*elve, Kant kötött és szabad szépsége, Fechner direkt és asszociatív faktora mellett Lukács elvont és mimetikus tükrözési módja azért felfogható az említett ikonikus-szimbolikus pár „előzménye“-ként.

Egyed Péter a lukácsi szempontok rekonstrukcióját a művek kronológiai sorrendjében végzi el. Tanulmánya így könnyen áttekinthető, szabatos gondolati vázat kap, egyes vonalban haladva az ifjúkori eszmekör szemantikai szolipszizmusától a kései művek közösségi szemiozizsáig. A kardinális tételek megfogalma-

zásánál viszont nem kis nehézséget okoz az, hogy „a logikai sorrend a kronológiáinak épp a fordítottja“. Kénytelen tehát az *Ontológia* és *Az esztétikum sajátossága* jellemzőit összevontan tárgyalni, előbbit mintegy az utóbbi lételméleti alapjának tekinteni. Ezen elmélyült s a mai szemiotikai problémák szemszögéből kritikai elemekben bővelkedő analízis két vonatkozását feltétlenül ki kell emelni: 1. Az írás tudomásunk szerint az elsők között kísérli meg egy terjedelmében is impozáns életmű *szemiotikai* szempontú, módszeres feltérképezését, olyan implicit jelelmélet nyomait követve, amelyek „alapelemek egy társadalomszemiotika filozófiai-ontológiai meg-alapozásában felhasználhatók“. 2. Zoltai Dénes *Adorno és a zenefilozófia negatívítása* című tanulmányában ez olvasható: „a kétségbeesett visszavétel gesztusát a magyar olvasó is ismeri, ha máshonnan nem, legalább Thomas Mann *Doktor Faustus*ának Adorno ihlette nagy zeneesztétikai exkurzusából.“ Nos, a „visszavétel“-t mint gesztust a magyar olvasó — Egyed Péter tanulmánya ezt minden kétséget kizáróan tanúsítja — Lukács korai jelkoncepciójából is (!) megismerheti. Adrian Leverkühn a megvalósult művet akarja visszavenni, a fiatal Lukács visszavétele viszont a kommunikációnak már az eszmei vonatkozását, a közlést mint esztétikai-szemiotikai alapmozzanatot célozza. Nem a Leverkühni „nem szabad lennie“ radikális negatívításával, sőt: a normatív kellés alapvető vágyként való tételezésével, de — végső fenomenológiai elemzésben — az esztétikai szféra etikaiba (!) való átcsapásával: „Az esztétikai magatartás [...] nem számolja föl a szubjektumok lényegbeli különbségét, ellenkezőleg, ez a különbözőség és a szubjektumok elérhetetlen azonossága utáni vágy szükség-szerű előfeltételei számára; a forma esztétikai művet konstituáló fogalma éppen a közlés sémájából jön létre, nem pedig annak felszámolásából.“ Amint a formaképző erő („vágy“ képében) etikai mozgatórugót kapnak, a kommunikáció problémája megszűnik, hiszen az élmény intenzitásának szuggesztív átvitele ily módon pszichés jelenségnek tekinthető. A Mű a közlés inadekvát sémája, hatása kizárólag immanens jelviszonyaiban keresendő. Ez a szélsőséges korai álláspont talán nem annyira meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a filozófust már a dráma szimbolizmusa elemzésének korszakában jobban érdeklik az élet stílizálásának módozatai, mint az élet maga. Eszmei háttere ez annak az 1911-es eseménynek, amely egy fiatal művésztől lány tragikus halálát okozta, s szolgál-tatta a későbbi Irma-esszék „embervér-

rel" kevert alapanyagát. („Éjjel éreztem megint: Irma az élet.”)

„[...] jobb csödtől mondani a kommunikációban, mint alkalmazkodni hozzá.” Ezt az adornói paradoxont az érett Lukács már nem hajlandó követni. P. T.

FINN HÉTKEZNAPOK ÉS MÍTOSZOK (Suomi, 1982. 1.)

A „tájékoztató folyóirat Finnország-ról” első száma betekintést nyújt a finn életforma többé vagy kevésbé ismert hétköznapjaiba és a „magas kultúra” időszzerű kérdéseibe. Egy ilyen bemutatkozásból természetesen nem hiányozhat a száuna leírása, a rénszarvas („észak sétáló termelőüzeme”) vagy a „kocogás”, a tömegsport népszerű és hatékony megnyilvánulása. E témakörökben is találkoznak a hagyományos motívumokkal, illetve új adatokkal, értelmezésekkel. Művelődés- és irodalomtörténeti — minket (a fordító révén) közelről érintő — mottóval kezdődik például a száunát népszerűsítő cikk (Pirkko Valtakari írása); a *Kalevalát* idézi: „Vár a száuna, fő a fürdő, / víz is van, áztatam ágat, / lesúroltam mind a lócat; / készülj kedvedre fürödni, / örömdre öntözödni.” (Nagy Kálmán fordítása)

A *Kalevala*, a finn nemzeti eposz természetesen mindegyre feltűnik a folyóiratban. A tavaly megtartott, tizedik lahti nemzetközi írótalálkozó témája is lényegében ehhez a saját és sajátos hagyományhoz kapcsolódott, noha az irodalom és a mítoszok kapcsolatát nem annyira a múlt, mint inkább a jelen szempontjából vizsgálta. Jávorszky Bélának a *Suomiban* olvasható beszámolója a két vitaindító, George Steiner és Bo Carpelan egymással részben vitázó véleményét emeli ki. Steiner szerint „a mítosz tudatunk alapja, mely már akkor is létezett, amikor még nem volt beszéd. Ennek következménye, hogy a mítosz alakítja az író, s nem az író a mítoszokat.” Carpelan négy irányból közelítette meg a kérdést: „a mítosz 1. mint irodalomtörténeti tény, 2. mint a mélytudati modellek forrása, 3. mint irodalmi módszer az alkotó író kezében, 4. mint az élet és a teljes világnézet modelje. Szerinte, bár a mítosz legenda, rege, melynek eredeti jelentését már elfeledtük, épp tragikumában ismerjük fel újra meg újra saját tragikumunkat.” Többen is fölvetették — így Gisbert Jänicke és Günter Grass —, hogy a mítosz vesztélyt is hordozhat magában, amint ezt Németország újabb kori történelme bizonyította; Grass szavaival: „a náci Németországban megpróbálták századunk nagy mítoszáat megteremteni, de ez az

út Auschwitzba torkolt. Századunk irracionális muszájának tapasztalatai arra tanítottak bennünket, hogy az észben bízunk. Az ész és a fejlődés az emberiség két új mítosza. Mégis összekavarodott minden, nem lehet a józan ész és a fejlődést különválasztani, hanem mindez zavaros egyveleg, mely megnémít bennünket, és amelyre gyógyírt az új sámánoktól: a számítógépektől remélünk. Információfolyamatot követelünk, a valóság szüntelen elemzését, mert minden információs úr szorongást vált ki belőlünk.” A francia Jean-Edern Hallier a műszaki fejlődés és az emberi gondolkodás fejlődése közti ellentétéről szól. Hallier szerint „korunk elmaradt önmagától. Alapja a régi keresztény kalendárium, melyet alig korrigált a felvilágosodás és az 1789-es francia forradalom. Mítosza a fejlődés, hősköltelménye a technika — ez fausti civilizációnknak a sátánal kötött egyezsége. A mítoszok új kalendáriumára van szükség, mert a technológiai barbárság ellen csak mítoszokkal lehet küzdeni.”

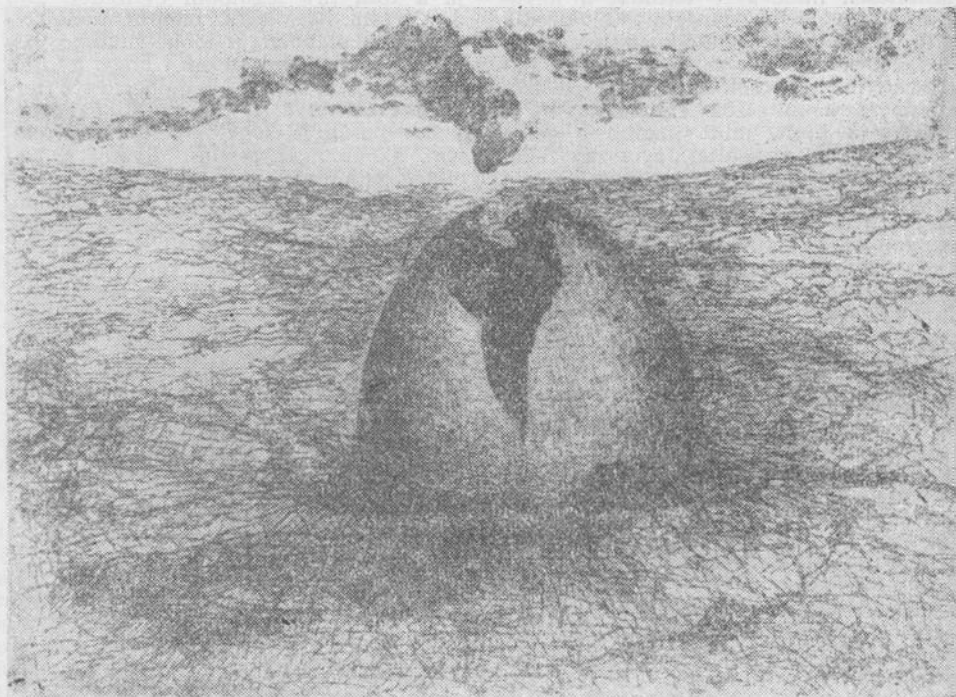
Es amiképpen a múlt, hasonlóképpen a jelen irodalmáról is megtehetően eltérőek a vélemények. A *Suomiban* megszólaltatott finnországi két költő, Lassi Nummi és a már említett Bo Carpelan nézetei mégis a lényeges kérdésekben közel állnak egymáshoz. Nummi így látja a finn líra legutóbbi évtizedét: „Én úgy érzem, hogy egész háború utáni költészetünk alaphangja többé-kevésbé változatlan. Ezt úgy értem, hogy a finn költő alapelményei: az ember és a természet viszonya, a háborútól, az egyetemes pusztulás lehetőségétől való félelem, az elmagányosodás, divatos szóval elidegenedésünk riasztó képei lépten-nyomon kísértének. Vissza kell utalnom az ötvenes évek lírájára, mely a formák szétrobbantásán, a szabad vers eluralkodásán túl nagyfokú képgazdagságot, ugyanakkor a költői nyelv egyszerűsödését eredményezte. Ezen a hatvanas évek lírája is csak annyiban változtatott, hogy a politikai elkötelezettség követelményeinek bevezetésével tovább sallangmentesítette a vers nyelvi anyagát, majd mondtástechnikát, politikai szövegek, újságcikkek közvetlen felhasználását vezette be a költői gyakorlatba. S ezt láthatólag elunván, a 70-es évek második felétől ismét »liraibb« útra tért. Az új irányzat nem jelent visszatérést az én nemzedékem költői ideáljaihoz, stílusához; az új költők nem hozták vissza a képgazdagságot, ám az eddiginél apolitikusabb, dallamosabb, természetközeli lírát írnak. Hogy ki testesíti meg a legjobban ezt az új irányzatot, azt nehéz megmondani. Talán Arto Melleri, aki a fiatalok egyik vezéralakja. Vagy Jorma

Eronen, aki Castrén nyomában bejárta Szibériát, és a finnugor múlt adta lehetőségeket kutatta. Vagy Risto Rasa, a miniatűr vers ifjú mestere. Nem tudom. Tény, hogy még ma is hat az underground líra, és a korábbinál jóval erősebb a kölcsönhatás a hazai finn és svéd nyelvű költészet között.

Carpelan erről a svéd nyelvű finnországi líráról ad közelebbi képet: „A hagyományosan helsinki központú költészettel szemben kialakult például egy österbotteni (középnugat-finnországi) írócsoport, mely igyekszik a főváros meghatározó szerepét csökkenteni. Líránkra

egyébként — akárcsak a finn nyelvűre — egyfajta »líraizálódás« a jellemző. Elég volt a világfájdalmakból, a politikából. A költő és az olvasó láthatólag több fantáziát, mesét akar, új mítoszokra, modern legendákra van szükség. Mai svéd nyelvű líránktól érdekes módon a modern bukolika, a fanyar ironia és a szelíd humor sem idegen. E tekintetben elég, ha Lars Huldén vagy Per-Hårkon Páváls verseire utalok.“ Tehát ismét mítoszok — ezúttal távol a politikától. De nem távolodva el a hétköznapoktól, nem utolsósorban az együttélésnek a hétköznapjaitól.

K. L.

Bencsik János: Széttört gömb

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

LASZLO MIKLÓS Parajd. — Hét éve, hogy a *Korunk* szerkesztőségének és a parajdi művelődési otthon vezetőségének közös megegyezése alapján intézményünk szabadegyeteme értékes fakultással bővült, amelynek előadóit a szerkesztőség biztosította. — Az eltelt hét esztendő igazolta, hogy közös erőfeszítésünk nem volt hiábavaló. Az érdeklődés e fakultás tevékenysége iránt évről évre nőtt. Minden egyes előadás élményt jelentett, és elhangzása után is több ideig beszéd tárgyát képezte a már kialakult törzshallgatóság körében. — Mindig szeretettel vártuk munkatársainkat, akik értékes előadásaikkal nagyban hozzájárultak tudásunk, általános tájékozódásunk bővítéséhez. — Úgy érzem, hogy most, amikor ez intézmény tevékenységének irányítását másnak adom át, köszönetemet kell kifejeznem a szerkesztőségnek e példás együttműködésért, az összes belső és külső munkatársainak, akik szabad idejük feláldozásával, sokszor a kényelmetlen utazást is vállalva, megtartották a tervbe vett előadásukat Parajdon. — Külön köszönetem fejezem ki Herédi Gusztávnak, akinek mindvégig szívügye volt az előadók biztosítása, s jó példával elől járva több értékes előadást tartott művelődési otthonunkban. — A szerkesztőség minden egyes belső és külső munkatársának további eredményeket, sikereket és egészséget kívánok tudományos, irodalmi, művészi és önként vállalt népművelő tevékenységük végzéséhez.

GUNDA BÉLA egyetemi tanár (Debrecen). — Igazán megértéssel vettem tudomásul, hogy [...] a *Korunkot* mint tiszteletpéldányt nem küldheti tovább a szerkesztőség. Nagyon hálásan köszönöm eddigi figyelmességüket is. A *Korunkot* a Kultúra útján már meg is rendeltem. Folyóiratuk nélkülözhetetlen dokumentum [...] Minden szám iránytű és forrás. Kívánom, hogy folyóiratukkal tovább gazdagítsák a magyar szellemi életet. A folyóirat igen népszerű itt, a debreceni egyetemen az egyetemi hallgatóság körében is. Kíváncsian várják, olvassák. [...]

A KORUNK HÍREI

KORUNK GALÉRIA

Szeptember 4.: Nagy Endre grafikai és festményei. — A megnyitón Veress Zoltán bevezetője után Herédi Gusztáv méltatta a kiállító művészetét, majd Vajda Zsuzsa színművésznő Ady- és József Attila-verseket adott elő, a Pro Camera vonósnegyes (Botár Gerő, Bányainé Line Ildikó, Török Béla és Bányai Miklós) Haydn- és Bartók-műveket játszott.

